česko-slovenská historická ročenka

25/2

2023

Vydavatel/Published by

Historický ústav AV ČR, v. v. i.
Masarykova univerzita, Brno
Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici

Redakce/Editorial Office

Doc. PhDr. Jaroslav Pažout, Ph.D., e-mail: jaroslav.pazout@tul.cz
PhDr. Richard Pavlovič, PhD., e-mail: richard.pavlovic@minv.sk

česko-slovenská historická ročenka

25/2

REVOLUCE
V MODERNÍCH
DĚJINÁCH
STŘEDNÍ EVROPY
V INTERPRETACÍCH
DOBY A VĚDY

2023

HISTORICKÝ ÚSTAV
MASARYKOVA UNIVERZITA
UNIVERZITA MATEJA BELA

Česko-slovenská historická ročenka
Recenzovaný vědecký časopis
Roč. 25, 2023, č. 2
ISSN 1214-8334

Česko-slovenská historická ročenka
Peer-reviewed scientific journal
Vol. 25, 2023, nr. 2
ISSN 1214-8334

www.cskh.sk

OBSAH

STUDIE

ZPRÁVY

CONTENTS

PAPERS

NEWS

STUDIE

Vol. 25/2 | 2023 Česko-slovenská historická ročenka pp. 11–23

DOI: 10.5817/cshr.2023.25.2.1

STUDIE

Myslet revoluci: Koncept, periodizace, historiografie

JAKUB RÁKOSNÍK

Interpreting revolution: Concept, Periodization, Historiography

This study examines the concept of revolution, the ways in which it has been treated in historiography and the current trends in historical analysis. First, domestic historiography is reviewed in relation to the use of the concept of revolution in different contexts of the past (political, industrial, demographic or Neolithic revolution). Subsequently, the text is divided into three parts. The first, "conceptualization", part confronts Martin Edward Malia's concept of the great (civilizing or modernizing) revolution with the more usual understanding of revolution as a change of political regime in a particular country. The second, "periodization", part reflects on the importance of determining the start and the completion of the revolutionary process, including the question of dividing the revolutionary process into standardized stages. The third, "historiography", part summarizes the development of historiography, dividing it into four stages.

Keywords: revolution; periodization; historiography; theory; narration

Přestože ve webové *Bibliografii dějin českých zemí* při zadání pojmu revoluce vyjede přes pět tisíc záznamů, teoreticky zaměřených prací, které by se věnovaly konceptualizaci a vývoji dějepisectví, je mezi nimi pramálo.[1] Zatím nejnověji tuto problematiku zpracoval Karel Černý, třebaže jeho zájem se primárně

1 Viz *Bibliografie dějin českých zemí*, pojem „revoluce", online in: https://biblio.hiu.cas.cz/search?type=global&q=Revoluce#!?pageNumber=11&sorting=-REZS_ROK&pageSize=20, kontrola: 22. 7. 2023.

orientuje na sociologické bádání.[2] Obdobné platí také pro Stanislava Holubce.[3] Teoretickou ambici má i Hrochův komparativní text z roku 2005.[4] Z podobné komparativní perspektivy přistupují k problematice starší a neprávem zapomenuté texty Jaroslava Krejčího.[5] Všechny výše jmenované se věnují revoluci v politickém smyslu. Pojem revoluce je však frekventovaný také v demografii (demografická revoluce), kde jej teoreticky reflektoval hlavně Eduard Maur.[6] Větší pozornost si v domácím bádání vysloužila hospodářská (průmyslová) revoluce zvláště zásluhou Jaroslava Purše v 60. a 70. letech minulého století,[7] na což později navázal historiografickým přehledem v 90. letech Milan Myška a následně rozpracoval koncept průmyslové revoluce ve své učebnici.[8] A neopomínejme archeologii, kde neolitická revoluce zůstává jedním z vůdčích konceptů.[9] O tom, že dnes je o teorii revoluce mezi historiky relativně malý zájem, svědčí i reprezentativní publikace *Koncepty a dějiny*, v níž tomuto pojmu nebyla věnována samostatná kapitola.[10]

Tento text organizuji kolem tří tematických okruhů. Za prvé se budu věnovat revoluci z hlediska *konceptuálního*, tj. otázce, jaké procesy lze pod tento pojem subsumovat. Za druhé se budu zabývat revolucí jako problémem *periodizace*, tedy především otázkou, kdy revoluce začíná a kdy končí. Za třetí pojednám o revoluci jako problému *historiografickém*, v čemž se zaměřím na pro-

2 ČERNÝ, Karel: *Staré a nové teorie revoluce: deset perspektiv*. In: *Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica, Studia Sociologica*, 2016, roč. 22, č. 2, s. 73–96.

3 HOLUBEC, Stanislav: Sociální konflikty a revoluce v historické sociologii Michaela Manna, Charlese Tillyho a Thedy Skocpolové. In: *Historická sociologie*, 2010, roč. 2, č. 1, s. 81–101.

4 HROCH, Miroslav: Revoluce – pokus o typologii. In: MACHÁT, Zbyněk – SLAČÁLEK, Ondřej – ZNOJ, Milan (eds.): *Nezapomenuté historie: sborník k 70. narozeninám Františka Svátka*. Brno 2007, s. 10–22.

5 KREJČÍ, Jaroslav: *Dějiny a revoluce*. Praha 1992.

6 MAUR, Eduard: Demografický přechod (demografická revoluce). In: ČECHUROVÁ, Jana – RANDÁK, Jan: *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*. Praha 2014, s. 713–728.

7 PURŠ, Jaroslav: *Průmyslová revoluce: vývoj pojmu a koncepce*. Praha 1973. Viz též PURŠ, Jaroslav: Komplexní revoluce moderní doby. In: *Československý časopis historický*, 1971 roč. 69, č. 2, s. 181–212.

8 MYŠKA, Milan: Průmyslová revoluce z perspektivy historiografie 70. a 80. let. In: *Český časopis historický*, 1991, roč. 89, č. 4, s. 533–546; MYŠKA, Milan: *Problémy a metody hospodářských dějin: Metodické problémy studia dějin sekundárního sektoru*. Ostrava 2010, s. 127–159.

9 VELHARTICKÁ, Šárka: Neolitická revoluce: nástin teorií o neolitické revoluci na Předním východě. In: *Ideologie, ideje, předsudky – protest, obrana, pravda: XXV. Letní škola historie: sborník přednášek*. Praha 2013, s. 97–113.

10 STORCHOVÁ, Lucie: *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha 2014.

blematiku různých perspektiv uplatňovaných na studium revolucí. Je evidentní, že tyto tři okruhy nelze chirurgicky čistě oddělit, a proto i v mém textu nevyhnutelně proniknou dílčí postřehy do jiných částí z důvodu argumentační konzistence, ač by svou povahou příslušely do jiné části.

Konceptualizace

Z úvodního stručného přehledu literatury vyplývá, že pojem revoluce v historiografii vztahujeme na procesy různé povahy a rozdílného trvání. V jakémkoli pojetí znamená revoluce hlubokou změnu. Tato změna však v závislosti na předmětu může probíhat v diametrálně odlišném časovém horizontu. Užitečné zde mohou být známé Braudelovy temporality rozlišující tři historické časy: rychlý, střední a dlouhý.[11] V každém z nich můžeme užívat (a historici také hojně užívají) pojem revoluce. V rychlém čase se odehrávají politické revoluce. Do času středního by spadala průmyslová revoluce jako komplexní proměna hospodářského sub-systému společnosti. A do času dlouhého by bylo možné zařadit neolitickou revoluci, jakkoli i ona může být primárně chápána jako proměna hospodářských a sociálních struktur, a tedy by mohla být i v čase středním. *Longue durée* však považuji za vhodnější, protože vynález zemědělství osudově proměňuje vztah člověka ke geografickému prostoru.

Výše naznačenou mnohost způsobů využívání pojmu revoluce komentoval výstižně Reinhart Koselleck: „*Z analytického hlediska moderní pojetí revoluce zahrnuje minimálně dvě oblasti, které spolu nutně nesouvisí. Na jedné straně tento termín značí násilné nepokoje, které mohou přerůst v občanskou válku, nebo za všech okolností změnu ústavního rámce. Na druhé straně tímto termínem označujeme také dlouhodobou strukturální změnu.*“ V užším smyslu se tak pojem revoluce omezuje na sféru politiky, v širším smyslu může zasahovat i další subsystémy (hospodářství, kulturu), resp. společnost jako sociální systém celkově.[12] Při používání pojmu revoluce v onom širším smyslu se periodicky vrací diskuse o tom, zda je na místě mluvit o revoluci, či spíše evoluci, když proces změny často pokrývá dlouhou periodu vícera desetiletí či dokonce i několika

11 S kritickými komentáři viz LE DUC, Jean: *Historici a čas*. Bratislava 2005.

12 BRUNNER, Otto – CONZE, Werner – KOSELLECK, Reinhart (eds.): *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Bd. 5. Stuttgart 1994, s. 653–654.

staletí. Typicky se takové debaty objevují např. u konceptu vojenské revoluce[13] nebo revoluce průmyslové.[14]

Dějiny pojmu revoluce z hlediska historické sémantiky jsou důkladně zpracované a je dobře známo, že tento pojem do politického jazyka vstoupil z přírodních věd, konkrétně astronomie. *Revolutio* vyjadřovalo cirkulární pravidelný pohyb nebeských těles, jak o něm hovořil Mikuláš Koperník. I když se před érou osvícenství 18. století již pojem revoluce příležitostně užíval pro popsání politické změny, zachovával si svůj původní naturalistický význam navracení zpět. Příznačně Thomas Hobbes popisoval právě prožitou anglickou revoluci v tomto cirkulárním smyslu od monarchie Karla I. k monarchii Karla II. Ne nadarmo se ovšem pro období po roce 1660 zároveň užíval pojem restaurace. Revoluce a restaurace, pojmy, které podle zdravého rozumu stavíme proti sobě, se zde nevylučovaly. S restaurovanou monarchií došlo díky předchozí revoluci i k restaurování starobylého *common law*, narušovaného předtím absolutistickými snahami předrevolučního krále Karla I.[15] Koselleck v citovaném textu dodává, že zásadní změna přišla až s osvícenstvím. V diskurzu osvícenců se pojem revoluce stal módním. Revoluce se týkala mravů, práva, náboženství, hospodářství, státu atd.: „*od té doby už revoluce neznamenala návrat k daným podmínkám či možnostem, nýbrž od roku 1789 vedla do neznámé budoucnosti*," dodává citovaný autor.[16]

Obdobné vysvětlení proměny revolucí můžeme nalézt také v novější práci *Lokomotivy dějin*, jejímž autorem je Martin Malia. Jeho narace začínající husitskou revolucí a uzavírající se ruskou revolucí konstatuje proměnu vztahu minulosti a budoucnosti následovně. Mezník podle jeho názoru představovala americká revoluce. Předchozí revoluce byly obráceny do minulosti. Americká původně začala také jako snaha o restauraci. Vzešla z odporu proti novinkám, zvláště daňovým, které po sedmileté válce zaváděla britská vláda. Tvář revoluce se však – obrazně řečeno – obrátila postupně od minulosti k budoucnosti a vyústila nikoli v restauraci, nýbrž v ustavení nového politického tělesa – Spojených států amerických. Následné revoluce od francouzské revoluce 1789 dále již byly zaměřeny na konstrukci nového uspořádání s minimální vazbou na minulost.[17]

13 PARKER, Geoffrey: *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West 1500–1800*. Cambridge 1996.

14 MYŠKA, Milan: *Problémy a metody hospodářských dějin*, s. 104–126.

15 KOSELLECK, Reinhart: *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*. New York 2004, s. 46.

16 *Tamtéž*, s. 49.

17 MALIA, Martin: *Lokomotivy dějin: revoluce a utváření moderního světa*. Brno 2009, s. 9–21.

Toto Maliovo zjednodušující časové schéma přijme patrně málokterý historik. Realita bývá daleko složitější a odpovídá spíše lakonickému konstatování Hannah Arendtové, že samotným aktérům (v případě francouzské revoluce) nebylo vždy zcela jasné, kdy se jejich zrak otočil od minulosti k budoucnosti.[18] Obdobně ve stejném smyslu i Hroch, jakkoli jde u něj o pouhou pomůcku v podobě ideálního typu, některé revoluce označuje jako restitutivní, zatímco jiné jako inovativní. Nikdy žádný proces sociální změny nenaplňuje dokonale jejich ideálně-typické definiční znaky. Naopak běžně jsou v revolučních programech restitutivní požadavky kombinovány s inovativními.[19]

V Maliově ambiciózním – a neobvyklém – pojetí revoluce však tato dualita funguje dobře. Jeho konceptualizace je založena na jednotě revolučního procesu. Je jen jedna revoluce a vyjadřuje změnu od politického uspořádání *ancien régime* k politickým formám modernity. Zjednodušeně řečeno, tato „klasická" revoluce, jak již označuje, se z evropského jádra (z ekonomicky rozvinutého severozápadu, tedy Nizozemí a Anglie, resp. poté Severní Ameriky jako britského výhonku, a nakonec Francie) v 19. století přesouvá na evropskou semiperiferii (střední Evropa), aby se revoluční cyklus uzavřel na počátku 20. století v periferním Rusku. Odtud se pak v podobě národně-osvobozeneckých bojů rozlije během následujících dekád do celého světa.[20]

Daleko běžnější než Maliův globální koncept revoluce jsou mezi historiky analýzy jednotlivých revolucí, aniž by měli potřebu zasadit je do nějakého podobného všeobjímajícího rámce. Zároveň je zřejmé, že ne každá politická změna, kterou jsme zvyklí označovat jako revoluci, zapadá do Maliova rámce. Ta má charakter teleologické meta-narace přechodu od tradičního výkonu moci k modernímu uspořádání, zatímco pro analýzy jednotlivých revolucí se příliš nehodí. Pro tyto účely je nutné mít jinou ideálně-typickou konstrukci abstraktního pojmu. Takových vznikly již desítky a není důvod je na tomto místě rekapitulovat. Pro účely historické práce můžeme vyjít od Hrochovy velmi obecné konceptualizace revoluce. V revoluci jde o zásadní změnu poměrů a tato změna se děje nikoli rozhodnutím vládnoucích. Je to zásadní systémová změna nebo pokus o změnu politického a někdy také sociálního systému, které byly prosazeny v rozporu se stávajícími normami a proti vůli vládnoucích elit.[21] S ohledem na další definice je přinejmenším možné namítnout, zda je násilí či ales-

18 ARENDTOVÁ, Hannah: *O revoluci*. Praha 2011.
19 HROCH, Miroslav: Revoluce – pokus o typologii, s. 16.
20 MALIA, Martin: *Lokomotivy dějin*, s. 9–21.
21 HROCH, Miroslav: Revoluce – pokus o typologii, s. 13.

poň jeho latentní hrozba nutným definičním znakem (Anthony Giddens) či zda je podmínkou také relativně masové hnutí (Charles Tilly).[22]

Periodizace

Úkolem historiků při studiu revolucí je také jejich časové ohraničení. Obvykle nebývá problém se stanovením jejich počátku, kterým bývá nějaká spektakulární událost, jež – metaforicky řečeno – dá věci do pohybu (např. útok na Bastilu 14. července 1789, studentská demonstrace na Národní třídě 17. listopadu 1989 apod.). Daleko méně jednoznačný je okamžik, kam umístit ukončení revolučního procesu. Jeho určení usnadňuje rozlišení charakteristických fází revolucí, jakkoli jako historici musíme mít vždy na paměti jedinečnost jakéhokoli historického procesu, v němž abstraktní teoretické modely hrají jen pomocnou explanační roli.

V průběhu revolucí se vyskytují určité pravidelnosti, které umožnily vytvořit ideálně-typický model jejich průběhu. Terminologie jednotlivých autorů se sice odlišuje, ale obecně lze rozlišit úvodní umírněnou fázi, která přechází do radikální a po ní následuje fáze konsolidační. Např. v husitské revoluci by první fáze mohla být ohraničena první kruciátou či čáslavským sněmem, druhá fáze by se nesla ve znamení dominance polních obcí až do porážky radikálů u Lipan a po roce 1434 by následovala doba konsolidační. V anglické revoluci by umírněná fáze mohla trvat do vytvoření New Model Army či stvoření tzv. kusého parlamentu, s popravou krále by kulminovala fáze radikální a období stuartovské restaurace je pak fází konsolidační. Nejznámější je toto fázování v případě Francouzské revoluce: umírněnou fázi vystřídá jakobínská diktatura, po níž přichází éra thermidoriánské reakce. Spornější je fázování v případě ruské revoluce. Rozhraničení umírněné a radikální fáze útokem na Zimní palác je celkem bezproblémové. Naopak rozhraničení jakobínské fáze a thermidoru vyvolávalo vždy vášnivé debaty.[23] Pro Trockého byl sovětský thermidor vyjádřen zformováním Stalinovy byrokratické diktatury.[24] Stoupencům teorie totalitarismu by naopak byla blízká perspektiva, že bolševická revoluce ustrnula v jakobínské fázi, z čehož i plynuly následné tragédie. Odpovídala i sametová revoluce tomuto fázování? Domnívám se, že ano. Umírněná fáze by trvala do voleb z roku 1992, kdy se v českých zemích dostali k moci ekonomičtí radikálové

22 Viz podrobněji GIDDENS, Anthony: *Sociologie*. Praha 1999, s. 469–478.

23 Srv. k periodizaci úvodní úvahy v knize FITZPATRICK, Sheila: *Ruská revoluce*. Brno 2017, s. 9–13.

24 TROCKIJ, Lev: *Zrazená revoluce*. Brno 1995.

(Klausova ODS) a na Slovensku nacionální radikálové (Mečiarovo HZDS). Konsolidační fáze by pak v ČR začala s nástupem vlády Miloše Zemana a v SR vlády Mikuláše Dzurindy (obě v roce 1998).

Zůstává však otázka, kdy končí ona konsolidační fáze revolucí. Teprve po ní by mělo být možné považovat revoluci za uzavřenou. Pro marxisticko-leninskou historiografii bylo obvyklé ukončovat revoluční procesy pádem radikálů.[25] Toto vymezení ovšem příliš praktické není z toho důvodu, že dozvuky transformačních procesů nastartovaných revolucí probíhaly ještě dlouho po skončení jejich radikální fáze. Lyford Edwards proto již mezi válkami navrhoval, aby revoluční proces mohl být považován za ukončený, tak musí být všechny problémy, které jej vyvolaly, vyřešené, resp. ztratit na aktuálnosti a přestat být předmětem sporu.[26]

V takovém případě se ovšem závěr revoluce posunuje daleko za skončení její radikální fáze. V případě husitství by dávalo smysl revoluci ukončit teprve kutnohorským náboženským mírem z roku 1485 a anglická revoluce by trvala až do Slavné revoluce z let 1688/89. Ostatně, tímto směrem vykročil i François Furet ve své autoritativní syntéze věnované francouzské revoluci svůj výklad zakončil až na konci sedmdesátých let 19. století. Teprve tehdy se republikánský režim ve Francii definitivně konsolidoval a na dlouhou dobu nebyl vážněji ohrožen ani zleva, ani zprava.[27] Teprve tehdy by v případě Francouzské revoluce mohla být považována Edwardsova podmínka za splněnou. U sametové revoluce by v obou republikách přicházel v úvahu patrně rok vstupu do Evropské unie, který uzavřel transformaci a nastolil novou, odlišnou politickou agendu odehrávající se již v jiném geografickém i institucionálním rámci.

Je zřejmé, že nejen definice pojmu, nýbrž i z nich odvozené časové ohraničení determinují výsledný obraz revoluce v historických dílech. Není to však jediný důvod, proč se dějiny revolucí píší stále znovu v nových podobách.

Historiografie

V historických zpracováních revolucí nová fakta obvykle hrají roli zcela marginální, aby dokázala vyvolat významnou revizi dosavadního zobrazení minulos-

25 Příznačně Josef Macek takto zacházel s husitstvím, když v různých vydáních své knihy konec revoluce přisuzoval buď bitvě u Lipan, nebo pádu Jana Roháče na Sioně. Viz různá vydání jeho knihy *Husitské revoluční hnutí*.

26 EDWARDS, Lyford P.: *The Natural History of Revolution*. Chicago 1927.

27 FURET, François: *Francouzská revoluce. 1. díl: Od Turgota k Napoleonovi 1770–1814*. Praha 2004; *2. díl: Ukončit revoluci: od Ludvíka XVIII. po Julese Ferryho (1815–1880)*. Praha 2007.

ti. Platí zde totéž jako u jakéhokoli jiného historického tématu. Vedle nových faktů hraje roli spíše proměna společnosti, pro niž historici píšou. Historická věda se vždy obrací k určitému publiku. I Max Weber, který věřil v možnost hodnotově neutrální sociální vědy, připouštěl, že pro určení tématu a stanovení problémů jako těch důležitých neexistují žádné objektivní, vědecky verifikovatelné důvody.[28] Důležitost je hodnotové rozhodnutí a hodnoty jsou společensky podmíněné a v čase se proměňují. Proto není například nijak překvapující, že pro stoupence národního obrození bylo husitství především výrazem stýkání a potýkání Čechů s Němci. Historická věda emancipující se od poplatnosti aktuální společenské poptávce na konci 19. století pod vedením Gollovy školy učinila z husitství ve své snaze o jeho historizaci především náboženskou revoluci. Fakt, že v době budování socialismu se pak husitství stalo výrazem třídního boje, nevyzní v kontextu těchto úvah jako zvlášť překvapující. Obdobně si dovolím předpokládat, že se dnes, spíše dříve než později, dočkáme genderové analýzy tohoto českého prekurzoru evropské reformace.

Často se s těmito proměnami vyrovnáváme kritikou poplatnosti historiografie politickým tlakům dané doby, což jako vědci považujeme za nepřípustné. Odhlédneme-li však od prvoplánových propagandistických kusů, které najdeme v každé době, seznáme, že každá z těchto interpretací má něco do sebe a nalezneme pro ni oporu v pramenech. Kontext doby, v níž historik své dílo píše, bychom měli proto brát daleko vážněji, než se ukájet tím, že nyní již my oproti našim předkům konečně posuzujeme prameny objektivně a *sine ira et studio*.

Kromě toho velký vliv na znázornění minulosti má také paradigma, v jehož rámci konkrétní výzkumník pracuje. Dokonce programově empiričtí historikové, kteří prohlašují, že jejich práce není žádným teoretizováním, se o nějaký soubor paradigmatických teoretických postulátů – vesměs nevědomky a nereflektovaně – nutně opírají. Otázku paradigmat inspirativně rozpracovala Mary Fulbrook ve své *Historické teorii* z roku 2002.[29] Podle jejího názoru je paradigma určováno třemi aspekty. Za prvé jsou to aspekty teoretické. Týkají se použitých analytických konceptů, určování důležitých pramenů či předpokladů o kauzálních vazbách mezi jednotlivými elementy studované minulosti. Za druhé mluví o aspektech kontextuálních. Tam patří příslušnost k určité vědecké komunitě, politické inklinace autora, identita. Zdá se, že v tomto bodě se Fulbrook blíží mým výše uvedeným úvahám o hodnotových determinantách výzkumu. Do třetí skupiny, tzv. aspektů meta-teoretických, zahrnuje představy o tom, co je podstatou člověka, co jsou motory změny a také představy o mož-

28 WEBER, Max: *Metodologie, sociologie a politika*. Praha 1998, s. 64–108.
29 FULBROOK, Mary: *Historical Theory*. London 2002, s. 37–39.

nostech vědeckého poznání. Kombinace těchto východisek pak určuje konkrétní vědecké paradigma: „*Základní předpoklady mohou být zakořeněny hluboko v politických, morálních a filozofických přesvědčeních o společnosti, budoucnosti, lidské přirozenosti či vývoji lidstva. Tyto ‚meta-teoretické předpoklady' mohou být více či méně nevyvratitelné. Jsou to jednoduše sítě víry, které někdo může mít rád a jiný nenávidět, může je sdílet nebo odmítat. Proto se mohou nacházet mimo rámec racionální diskuse a odmítnutí na základě racionálního argumentu,*“ dodává Fulbrook k tomuto tématu.[30]

V historických výzkumech revolucí se více než pojem paradigma využívá méně ambiciózní pojem generace, pomocí něhož se demonstrují proměny historiografie. Můžeme takto rozlišit čtyři generace.

První reprezentují velikáni meziválečného období, jako byl dodnes hojně citovaný Crane Brinton.[31] Revoluce pro něho byla čímsi patologickým. V jeho medicínském diskurzu šlo o nemoc, z níž se společnost po projití nutnými stádii nemoci (symptomy, horečka, krize, rekonvalescence) zase uzdraví. Metateorie konsensualismu a strukturního funkcionalismu, na níž je tento typ historiografie založen, musel být dříve či později podroben kritice ze strany odpůrců tohoto sociologického paradigmatu.

Z této kritiky vzešla po druhé světové válce druhá generace badatelů, kteří upřeli svou pozornost ke studiu aktérství. Ústřední otázkou se stalo, proč a za jakých okolností se lidé mobilizují k revoluční akci. Patrně nejslavnějším reprezentantem tohoto přístupu se stal v šedesátých letech 20. století James Davies se svým vysvětlením revolučního jednání z relativní deprivace jednotlivců. Za slabost tohoto přístupu bývá považován fakt, že sice umí dobře vysvětlit, proč lidé revoltují, méně již, jak, kde a za jakých okolností revoluce propukají.

Třetí generace badatelů, jako byli Barrington Moore či Theda Skocpol, se od konce šedesátých let od tohoto typu studia aktérství začala odklánět a zaměřila se na studium strukturálních faktorů, jako bylo zavádění kapitalistických reforem, demografické proměny či formy výkonu státní moci a budování koalic mezi jednotlivými skupinami obyvatelstva v takových podmínkách, jež mohly či nemusely vést k revolucím.

Čtvrtá generace začínající na přelomu milénia pak usiluje o překonání tradičního napětí mezi strukturou a jednáním. Revoluce jsou pro ně dobově podmíněným amalgámem systémové krize, možností systémové restrukturalizace a kolektivního jednání povstávajícího z průniku mezinárodních, hospodář-

30 *Tamtéž*, s. 40–41.

31 BRINTON, Crane: *The Anatomy of Revolution*. London 1939.

ských, politických i symbolických faktorů.[32] Tuto generaci by mohl reprezentovat např. Jack Goldstone.

Závěr

Již německý klasik Johann Droysen v druhé polovině 19. století upozornil na to, že historie se od všech ostatních věd liší svým rozkročením mezi vědu a umění.[33] Tkví v tom její síla i slabost. Historici nejsou jen vědci zjišťující, jak se věci měly, nýbrž jsou i spisovateli. Prostřednictvím příběhů vytvářejí více či méně srozumitelnou reprezentaci minulosti. Historická fakta sama o sobě neříkají vůbec nic. Teprve jejich zasazením do kontextu, z čehož vzniká smysluplný příběh, vzniká historické dílo. Příznačně kdysi Dušan Třeštík proto odlišil faktopisce a dějepisce.[34] Naší rolí není shromáždit co největší množství faktů, nýbrž zobrazit minulost tak, aby byla srozumitelná a dávala smysl.

Vedle výše uvedených paradigmat hrají v tomto směru roli dva faktory ryze nevědecké povahy. Za prvé, je to schopnost imaginace. Roy Porter kdysi trefně přirovnal práci historika k astronomovi, který hledí na noční oblohu.[35] Vidí jen temnotu a v ní jednotlivá, nesystematicky roztroušená světélka hvězd. Naše prameny jsou vždy kusé. A historici starších dějin mají v tomto pochopitelně, ještě těžší práci než badatelé věnující se soudobým dějinám. Ony hvězdy jsou zjištění, která jsme schopni z pramenů dovodit. To, co nám i při nejbedlivějším studiu pramenů zůstane skryto, je symbolizováno temnotou noční oblohy. A dobrý historik musí být schopen dovodit uvěřitelnou reprezentaci toho, co nám zůstává skryto, aby dokázal vytvořit celistvý obraz lidské společnosti v některé fázi minulosti. A tady dochází k onomu rozlišení mezi faktopiscem a dějepiscem.

Krom imaginace je za druhé důležitá také literární stylistika. Historik je přece spisovatelem. Osnuje příběh. A konstrukce příběhů se řídí literárními principy, nikoli vědeckými kritérii. Vůbec to neznamená zredukovat vědu na literaturu a odmítnout tak její epistemologické ambice. Musíme si však být zároveň

32 Cit. dle LAWSON, George: Within and Beyond the „Fourth Generation" of Revolutionary Theory. In: *Sociological Theory*, 2016, vol. 34, no. 2, s. 107–110. Viz též BECK, Colin: The Structure of Comparison in the Study of Revolution. In: *Sociological Theory*, 2018, vol. 36, no. 2, s. 134–161; FORAN, John: Theories of Revolution Revisited: Toward a Fourth Generation? In: *Sociological Theory*, 1993, vol. 11, no. 1, s. 1–20.

33 Cit. dle EVANS, Richard: *Na obranu historie*. Praha 2019.

34 TŘEŠTÍK, Dušan: Faktopisci a dějepisci. In: *Dějiny a současnost*, 2002, roč. 24 , č. 5, s. 36–40.

35 PORTER, Roy: *Dějiny medicíny: od starověku po současnost*. Praha 2013.

vědomi, že totožný soubor vědeckými postupy zjištěných faktů můžeme poskládat do zcela rozdílných příběhů.

V případě revolucí toto velmi výmluvně ukázal v úvodu své knihy James Krapfl na příkladu československé sametové revoluce. V návaznosti na Haydena Whitea se přidržel rozlišení čtyř literárních žánrů: romance, tragédie, komedie a satiry.[36] V romantickém příběhu byla sametová revoluce krátkým příběhem, uzavírajícím se zhruba volbou Václava Havla prezidentem. Dobro zvítězilo nad zlem. V tragickém příběhu sice dobro převážilo, ale boj trvá i nadále. Síly zla existují i nadále, škodí, a je nutné prostřednictvím důsledné dekomunizace společnosti proti nim bojovat i dnes. Revoluce trvá. V komedii uvidíme příběh tlusté čáry za minulostí ve smyslu lidového rčení „co jsme si, to jsme si", nyní začínáme znova a lépe. V metaforické rovině tento přístup skvěle vyjadřuje slavný výrok z filmu *Limonádový Joe aneb Koňská opera* (1964): „Padouch nebo hrdina, všichni jsme jedna rodina." Obraz minulosti je zde podřízen spíše analýze skupinových zájmů než boji dobra a zla či boji spravedlnosti a bezpráví. V satirickém obrazu byla celá revoluce jen fraškou zastírající daleko důležitější ujednání mezi velmocemi a skryté působení temných sil, jako aktivity StB kolem demonstrace 17. listopadu 1989 či zájem komunistické nomenklatury získat státní majetek a proměnit se z kvazi-vlastníků ve skutečné vlastníky. V romantickém narativu vidíme v revoluci konstitutivní moment ustavení dnešní občanské společnosti, v satirickém narativu je to jen dav statistů zvonících klíči nad hlavou, zatímco to důležité se odehrávalo někde úplně jinde.

Jak je vidět, zcela totožná fakta, která máme k dispozici, můžeme bez větších obtíží zasadit do všech čtyř narativů. S totožnými fakty nám však takto vzniknou zcela odlišné příběhy a obrazy revoluce. A právě z těchto důvodů, které jsem ve svém textu předestřel, tedy kvůli rozdílům v hodnotovém nastavení společnosti i individuálních badatelů, pluralitě paradigmat, různé míře historikovy imaginace i literárním faktorům, budou nadále vznikat nové a v různé míře originální práce o revolucích, o nichž již byly v minulosti napsány doslovné stohy knih a článků.

36 KRAPFL, James: *Revoluce s lidskou tváří: politika, kultura a společenství v Československu v letech 1989–1992*. Praha 2016.

POUŽITÉ ZDROJE

ARENDTOVÁ, Hannah: *O revoluci*. Praha 2011

BECK, Colin: The Structure of Comparison in the Study of Revolution. In: *Sociological Theory*, 2018, vol. 36, no. 2, pp. 134–161

BRINTON, Crane: *The Anatomy of Revolution*. London 1939

BRUNNER, Otto – CONZE, Werner – KOSELLECK, Reinhart (eds.): *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Bd. 5. Stuttgart 1994, s. 653–654

ČERNÝ, Karel: Staré a nové teorie revoluce: deset perspektiv. In: *Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica, Studia Sociologica*, 2016, roč. 22, č. 2, s. 73–96

EDWARDS, Lyford P.: *The Natural History of Revolution*. Chicago 1927.

EVANS, Richard: *Na obranu historie*. Praha 2019

FITZPATRICK, Sheila: *Ruská revoluce*. Brno 2017

FORAN, John: Theories of Revolution Revisited: Toward a Fourth Generation? In: *Sociological Theory*, 1993, vol. 11, no. 1, pp. 1–20

FULBROOK, Mary: *Historical Theory*. London 2002, s. 37–39

FURET, François: *Francouzská revoluce. 1. díl: Od Turgota k Napoleonovi 1770–1814*. Praha 2004

FURET, François: *Francouzská revoluce. 2. díl: Ukončit revoluci: od Ludvíka XVIII. po Julese Ferryho (1815–1880)*. Praha 2007.

GIDDENS, Anthony: *Sociologie*. Praha 1998

HOLUBEC, Stanislav: Sociální konflikty a revoluce v historické sociologii Michaela Manna, Charlese Tillyho a Thedy Skocpolové. In: *Historická sociologie*, 2010, roč. 2, č. 1, s. 81–101

HROCH, Miroslav: Revoluce – pokus o typologii. In: MACHÁT, Zbyněk – SLAČÁLEK, Ondřej – ZNOJ, Milan (eds.): *Nezapomenuté historie: sborník k 70. narozeninám Františka Svátka*. Brno 2007, s. 10–22

KOSELLECK, Reinhart: *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*. New York 2004

KREJČÍ, Jaroslav: *Dějiny a revoluce*. Praha 1992

KRAPFL, James: *Revoluce s lidskou tváří: politika, kultura a společenství v Československu v letech 1989–1992*. Praha 2016

LAWSON, George: Within and Beyond the „Fourth Generation" of Revolutionary Theory. In: *Sociological Theory*, 2016, vol. 34, no. 2, pp. 107–110

LE DUC, Jean: *Historici a čas*. Bratislava 2005.

MALIA, Martin: *Lokomotivy dějin: revoluce a utváření moderního světa*. Brno 2009

MAUR, Eduard: Demografický přechod (demografická revoluce). In: ČECHUROVÁ, Jana – RANDÁK, Jan: *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*. Praha 2014, s. 713–728
MYŠKA, Milan: Průmyslová revoluce z perspektivy historiografie 70. a 80. let. In: *Český časopis historický*, 1991, roč. 89, č. 4, s. 533–546
MYŠKA, Milan: *Problémy a metody hospodářských dějin: Metodické problémy studia dějin sekundárního sektoru*. Ostrava 2010
PARKER, Geoffrey: *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West 1500–1800*. Cambridge 1996.
PORTER, Roy: *Dějiny medicíny: od starověku po současnost*. Praha 2013
PURŠ, Jaroslav: Komplexní revoluce moderní doby. In: *Československý časopis historický*, 1971 roč. 69, č. 2, s. 181–212
PURŠ, Jaroslav: *Průmyslová revoluce: vývoj pojmu a koncepce*. Praha 1973
RANDÁK, Jan: *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*. Praha 2014, s. 713–728
STORCHOVÁ, Lucie: *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha 2014
TROCKIJ, Lev: *Zrazená revoluce*. Brno 1995
TŘEŠTÍK, Dušan: Faktopisci a dějepisci. In: *Dějiny a současnost*, 2002, roč. 24, č. 5, s. 36–40
VELHARTICKÁ, Šárka: Neolitická revoluce: nástin teorií o neolitické revoluci na Předním východě. In: *Ideologie, ideje, předsudky – protest, obrana, pravda: XXV. Letní škola historie: sborník přednášek*. Praha 2013, s. 97–113
WEBER, Max: *Metodologie, sociologie a politika*. Praha 1998, s. 64–108

DOI: 10.5817/cshr.2023.25.2.2

STUDIE

Revoluce národní a sociální 1848/1849 Uhry v Rakousku, Slovensko v Uhrách: revoluce v revoluci

JAN RYCHLÍK

The national and social revolutions of 1848/1849. Hungary in Austria, Slovakia in Hungary: Revolutions within the revolution

In 1848-49 most of continental Europe was affected by revolution, which in Central and Eastern Europe was connected with national movements of particular nations. While the Germans, Italians and Romanians demanded national unification in one nation-state, in Austrian Empire the situation was oposite: particular nations demanded collective national rights, territorial home-rule and far reaching political autonomy. Hungarians on one hand fought for their independence and full national self-determination against Vienna and wanted to separate from Austrian Empire, but simultaneously refused to grant collective national rights to particular nations living in Hungary. This brought the non-Magyars, e. g: the Serbs of Vojvodina, the Croats, the Romanians in Transylvania and also the Slovaks to oposition and finaly to revolt against the Hungarian revolution on the side of Vienna Court. The essay describes the split among Slovaks vis-à-vis the Hungarian revolution. Many Slovaks joined the Hungarian National Guards and fought against the Imperial Austrian Army, while others joined the Slovak legions fighting against these National Guards alongside Imperial Army.

Keywords: The 1848 Revolution, the 1848–1849 Hungarian Revolution and Slovak Uprising

Revoluce 1848–1849 se stala jedním ze základních kamenů národních příběhů mnoha evropských národů. Prohnala se jako smršť celou Evropou a zanechala

v kolektivním vědomí národů, jichž se dotkla, nesmazatelnou stopu. Literatura o revoluci 1848 je nepřeberná: zadáme-li do systematického katalogu České republiky jako předmět heslo „revoluce 1848", objeví se nám na obrazovce celkem 1084 položek.[1] Pochopitelně, historici jednotlivých národností se zabývají především „vlastní" revolucí;[2] ale nechybějí ani pokusy pojednat o evropské revoluci 1848 jako o celku a zařadit ji mezi další velké revoluce konce 18. a první poloviny 19. století.[3] Britský historik Eric Hobsbawm přímo považoval revoluci 1848 za vyústění „věku revoluce", který byl zahájen už v osmdesátých letech 18. století.[4]

Národnostní problematika samozřejmě od počátku tvořila podstatnou náplň prací o revoluci 1848–1849 v jednotlivých zemích. Téma sice jistě není nové, ale neustále přitahuje pozornost badatelů. I následující text chce přispět alespoň malým dílem k poznání národnostní problematiky revoluce 1848. Cílem bude poukázat na protikladnost cílu revoluce jednotlivých národů Rakouska a především pak cílů uherské revoluce a dílčích revolucí nemaďarských národů v Uhrách.[5]

1 Viz https://www.nkp.cz/katalogy-a-db/souborny-katalog-cr (cit. 5. 9. 2023).

2 Z novější literatury viz např.: GIRARD, Luis*: Le 2e république (1848–1851)*. Paris 1968; BRÜCKMÜLLER, Ernst – HÄUSLER, Wolfgang (Hrsg.): *1848 – Revolution in Österreich*. Wien 1999; BERINDEI, Dan: *L´an 1848 dans le pays Roumains*. Bucarest 1984; SIEMANN, Wolfram: *Die deutsche Revolution von 1848–1849*. Frankfurt am Main 1996; STANČIĆ, Nikša: *Godina 1848 u Hrvatskoj*. Zagreb 2010; DEÁK, István: *The Lawfull Revolution. Luis Kossuth and the Hungarians 1848–1849*. 2nd ed. London 2001; HAYAT, Samuel: *Quand la République était révolutionnaire. Citoyenneté et représentation en 1848*. Paris 2014; KLÍMA, Arnošt: *Revoluce 1848 v českých zemích*. Praha 1974; ŠTAIF, Jiří: *Revoluční léta 1848–1849 a české země*. Praha 1990; SEDLÁK, Imrich (ed.): *Slováci v revolúcii 1848–1849*. Martin 2000; KRESTIĆ, Vasilije (ured.): *Srbi i Mađari u revoluciji 1848–1849*. Beograd 1983.

3 Viz např. SPERBER, Jonathan: *The European Revolutions, 1848–1851*. Cambridge, Mass. 1994; MOMMSEN, Wolfgang*: Die ungevollte revolution: die revolutionären Bewegungen in Europa 1830–1849*. 2 Aufl. Bonn 1998; LANGEWIESCHE, Dieter (Hrsg): Revolutionen von 1848 in der europäische Geschichte. München 2000; TIMMERMANN, Heiner (Hrsg.): *1848 – Revolution in Europa: Verlauf, politische Programme, Folgen und Wirkungen*. Berlin 1999; FRÖHLICH, Helgard (hrsg): *1848 in europäischen Kontext*. Wien 1999; KÖRNER, Axel (ed.): *1848 – An European revolution? International ideas and national memories of 1848*. Basingstoke 2000; LAMBRECHT, Lars: *Osteuropa in der Revolutionen von 1848*. Frankfurt am Main 2006; RAPORT, Michael: *1848 – Year of Revolution*. London 2009; KOSTANTARAS, Dean: *Nationalism and Revolution in Europe, 1763–1848*. Amsterdam 2020; BLEYER, Alexandra: *Erfolgsgeschichte einer gescheiterten Revolution*. Ditzingen, 2022; EVANS, Robert J. W. (ed.): *The Revolutions in Europe 1848–1849. From Reform to Reaction*. Oxford 2000.

4 HOBSBAWM, Eric J.: *The Age od Revolution 1789–1848*. 2nd ed. New York 1964, s. 349–362.

5 Z dosavadní literatury viz např. POLIŠENSKÝ, Josef: *Revoluce a kontrarevoluce v Rakousku 1848–1849*. Praha 1975; KLÍMA, Arnošt: *Češi a Němci v revoluci 1848–1849*. Praha 1988; KOLEJKA, Josef: *Národy habsburské monarchie v revoluci 1848–1849*. Praha 1989; SCHEL-

Jakousi předehrou evropské revoluce byla občanská válka ve Švýcarsku v listopadu 1847 mezi sedmi konzervativními katolickými kantony (Luzern, Uri, Schwyz, Obwalden, Nidwalden, Zug, Freiburg, Wallis), které utvořily zvláštní spolek (*Sonderbund*), a liberálním zbytkem Švýcarska. Válka (*Sonderbundskrieg*) skončila 29. listopadu 1847 porážkou *Sonderbundu* a přetvořením Švýcarské konfederace ve federaci (spolkový stát) s moderní liberální ústavou přijatou 12. září následujícího roku.[6] 12. ledna 1848 vypuklo povstání v Palermu na Sicílii, kde byla obnovena ústava z roku 1812. V Neapoli, sídle Království obojí Sicílie, přinutila revoluce krále Ferdinanda II. vydat ústavu. Postupně revoluce zachvátila další italské státy a především Lombardii patřící rakouským Habsburkům.[7] Největší ohlas v Evropě měla revoluce ve Francii, která vypukla 22. února v Paříži: 24. února donutila k abdikaci krále Ludvíka Filipa, přivodila pád monarchie a o den později vedla k vyhlášení II. republiky.[8] Z Francie přeskočila revoluce v březnu do zemí Německého spolku, kde se prohnala členskými státy od Bádenska a Porýní na Západě až po Prusko na východě.[9] Samozřejmě ani Rakouské císařství nemohlo zůstat stranou. Revoluční hnutí se ale projevilo např. i v Dánsku, kde liberálové prosadili pokojným způsobem na novém králi Frederikovi VII. vydání ústavy,[10] nebo daleko na Balkáně – v Moldavsku a Valašsku, knížectvích pod společným protektorátem Ruska a Vysoké porty.[11]

Revoluce měly společné rysy: zavedení ústavy a občanských práv, resp. jejich prohloubení, zrušení zbytku feudálních poměrů na venkově tam, kde ještě existovaly. Avšak s vyjímkou Francie se do popředí vedle sociálních a politických požadavků velmi rychle dostal nacionální aspekt: sjednocení příslušníků téhož národa žijích v různých státních útvarech do jednoho státního celku při současném ignorování zájmu těch národnostních skupin, které do takovéhoto sjednoceného celku patřit nechtěly. To velmi často vedlo k ozbrojeným střetům a nakonec k válkám.

Zatímco v Německu, Itálii a podunajských knížectvích šlo o národní sjednocení Němců, Italů či Rumunů, v mnohonárodnostním Rakousku se do popředí naopak dostával požadavek rozčlenění říše na historické nebo národnostní autonomní celky. Z tohoto hlediska se tak revoluce v Rakousku rozpadá na celou řadu dílčích revolucí jednotlivých národů. Není důležité, že v této fázi se

---

LE, Karel: *Státoprávní aspekty revoluce 1848–1849 v rakouských, českých a uherských zemích*. Ostrava 2019; MACHO, Peter a kol.: *Revolúcia 1848/49 a historická pamäť*. Bratislava 2012.

6 MEYER, Werner – KREIS, Georg: *Dějiny Švýcarska*. Praha 2019, s. 147–150.

7 PROCACCI, Giuliano: *Dějiny Itálie*. Praha 1997, s. 245–247.

8 FERRO, Marc: *Dějiny Francie*. Praha 2006, s. 216.

9 MÜLLER, Helmut – KRIEGER, Karl Friedrich: *Dějiny Německa*. Praha 1995, s. 156.

10 BUSCK, Steen – POULSEN, Henning (eds): *Dějiny Dánska*. Praha 2007, s. 168–169.

11 TREPTOW, Kurt W. a kol.: *Dějiny Rumunska*. Praha 2000, s. 176–180.

zatím neozývá volání po úplné národní samostatnosti, čímž zpětně vzniká dojem, jako kdyby cílem jednotlivých národů byla jen národnostní autonomie. Dnes, kdy jsme bohatší o zkušenosti s rozpadem mnohonárodních států na konci první světové války a potom v devadesátých letech 20. století, totiž víme, že autonomisté a federalisté dneška připravují cestu separatistům zítřka – často aniž si to sami uvědomují.

Federalizace ostatně problémy Rakouska vyřešit stejně nemohla. Přestavba říše totiž od počátku narážela na zásadní otázku, jaké celky mají být stavebními kameny eventuálního spolkového státu: mají to být historicky vzniklé útvary, existující v minulosti jako samostatné státy, jako to žádali Maďaři, Češi či Chorvati, anebo národnostní celky, které naopak rozbíjely stávající vnitřní hranice, jako to chtěli Slováci, Rumuni či Slovinci? Na tento problém narazili na počátku roku 1849 i poslanci ústavodárného sněmu v Kroměříži.[12] Představitelé různých národů Rakouska sice dokázali občas (např. právě v Kroměříži) spolupracovat, jak ukázal český historik Josef Kolejka, ale to nic neměnilo na skutečnosti, že jako celek byly národnostní programy neslučitelné, a tudíž neřešitelné.[13] Program jednoho každého národa byl realizovatelný zpravidla jen na účet národa jiného, což nakonec vedlo k tomu, že se jednotlivá národní hnutí postavila proti sobě. Mladý císař František Josef I. a jeho ministerský předseda Felix Schwarzenberg dokázali pak v roce 1849 již poměrně snadno revoluci jako celek potlačit, a nakonec silvestrovskými patenty z 31. prosince 1851 obnovit absolutismus. Je svým způsobem paradoxem, že tento neobasolutismus je spojen osobou Alexandra Bacha, někdejšího účastníka březnového povstání ve Vídni 1848 a spoluautora liberální vídeňské petice, která vlastně celou revoluci odstartovala.[14]

Revoluce v Uhrách a v západní části monarchie probíhaly paralelně. V rámci Uher, které se maďarští liberálové pokoušeli přeměnit v moderní maďarský stát, ale současně probíhaly i národní revoluce Chorvatů, Srbů, Rumunů a v neposlední řadě Slováků. Maďarští liberálové uznávali rovnoprávnost občanů bez ohledu na jejich národnost, nikoliv ale rovnoprávnost národů jako kolektivních osob. Kurt Treptow ve svých „Dějinách Rumunska“ napsal o rumunské revoluci v Sedmihradsku, že rumunští politici byli připraveni s Maďary spolu-

12 Řešení se – aslepoň dočasně – našlo v kombinaci zemského a krajského zřízení. Stát, resp. jeho západní polovina, o které byl sněm kompetentní jednat, měl být rozdělen na země podle historického principu, avšak velké národnostně smíšené země měly být rozděleny na kraje podle národnostního (etnického) principu. Čechy měly být rozděleny na devět krajů a Morava na čtyři. Je ovšem otázka, jak by takovýto komplikovaný systém fungoval v praxi. K tomu viz URBAN, Otto: *Kroměřížský sněm 1848–1849*. Praha 1998, s. 76–77.

13 KOLEJKA, Josef: *Národy habsburské monarchie v revoluci 1848–1849*, s. 419.

14 VEBER, Václav a kol.: *Dějiny Rakouska*. 3. vyd. Praha 2009, s. 403.

pracovat na rozvoji Sedmihradského knížectví, ale nechtěli to udělat za cenu zřeknutí se vlastní identity. K tomu dodává, že „kdyby to vůdci maďarské revoluce pochopili, vše se mohlo odehrát jinak".[15] To jistě platí i pro ostatní nemaďarské národy v Uhrách. Problém ale nebyl v tom, že by vůdci maďarské revoluce nechápali postoj sedmihradských Rumunů či Slováků nebo vojvodinských Srbů: problém byl v tom, že tyto postoje byly neslučitelné s maďarským národním programem.

Počátek uherské revoluce

V listopadu 1847 se sešel v Bratislavě uherský stavovský sněm. Poslancem v něm byl i radikální novinář Lajos Kossuth, zvolený v Pešťské župě, a také Ľudovít Štúr, kterého do sněmu vyslalo svobodné královské město Zvolen. První dny jednání měly spíše tradiční charakter. Protože v lednu 1847 zemřel po padesáti letech ve funkci palatín (královský náměstek) arcivévoda Josef Habsburský, zvolil nejprve sněm nového palatína, kterým se stal jeho syn, arcivévoda Štěpán.[16] Šlo o více méně formální záležitost. Po Novém roce 1848 ale nabraly události rychlý spád, protože přes přísnou cenzuru začaly docházet zprávy o lednové revoluci v Neapolsku, o nepokojích Italů v Rakušany ovládané Lombardii a Benátsku a především o revoluci ve Francii.

Za první revoluční akt je možné považovat vystoupení Kossutha 3. března 1848. Kossuth přečetl adresu císařovi požadující zrušení poddanství, zavedení rovnosti všech občanů před zákonem, vytvoření samostatné uherské vlády a adekvátní podíl Uher na správě celého Rakouska. O deset dní později, 13. března, vypukla revoluce ve Vídni. Po krátkých bojích na barikádách císař ustoupil, propustil nenáviděného Metternicha a přislíbil zavedení občanských práv a vydání ústavy. Do Vídně právě v té době dorazila delegace uherských poslanců vedená Kossuthem. Vídeňští revolucionáři ji nadšeně přivítali. Delegace pak předložila v císařském paláci v Hofburgu jasné požadavky ve smyslu Kossutova vystoupení z 3. března. Zatím v Pešti novinář a překladatel József Irinyi sepsal dvanáct požadavků, v některých oblastech ještě radikálnějších, neboť požadovaly na prvním místě svobodu tisku a úplnou rovnost před zákonem (tj. zrušení všech šlechtických výsad). Text byl přijat radikální skupinou intelektuálů, jako byli básníci Sándor Petőfi a János Vajda či spisovatel Mór Jókai, scházející se v kavárně Pilvax. Ti původně plánovali lidové shromáždění na

15 TREPTOW, Kurt W. a kol.: *Dějiny Rumunska*, s. 185.

16 Arcivévoda Štěpán vykonával funkci palatína až do roku 1867, kdy v důsledku rakousko-uherského vyrovnání zanikla.

19. března, avšak po zprávách o revoluci ve Vídni se rozhodli vystoupit ihned. Následujícího dne – 15. března 1848 – vyvolali demonstraci studentů, k níž se připojila řada občanů. Demonstranti si v tiskárně vynutili vytištění dvanácti bodů a Petőfiho básně Národní píseň (*Nemzeti dal*), kterou právě složil. Demonstranti pak táhli na radnici v Pešti a Budíně, kde shromáždění občané všude vyjadřovali souhlas s dvanácti body.[17] V následujících dnech se demonstrace rozšířily do dalších měst, kde všude byl dvanáctibodový program s nadšením přijímán, a rovněž na venkov, kde rolníci požadovali na prvním místě především zrušení poddanských povinností.

Pod tlakem revolučních událostí se císař rozhodl uherským požadavkům vyhovět; udělil palatinovi Štěpánovi plné moci a ten 17. března jmenoval první uherskou vládu v čele s ministerským předsedou Lajosem Batthyánym. Batthyányho vláda měla jako celek umírněný charakter. Většinu tvořili liberálové, z nichž zřejmě nejznámějšími byli ministr spravedlnosti Ferenc Deák a ministr školství baron József Eötvös. Z radikálních politiků do vlády vstoupil Lajos Kossuth jako ministr financí, konzervativní směr naopak reprezentovali ministr dopravy a veřejných prací István Széchenyi a ministr bez rezortu Pál Esterházy, který měl jako zkušený diplomat na starosti vztah k vídeňskému dvoru a nové rakouské vládě. S ohledem na nepokoje na venkově bylo už 23. března oznámeno zrušení poddanství.[18] Vláda ve Vídni, která musela čelit povstání Italů v Miláně a vyhlášení války ze strany Sardinského království, to vzala mlčky na vědomí.

Březnové (dubnové) zákony

Od 18. března 1848 do konce měsíce přijal uherský sněm celkem jednatřicet zákonů, které tvořily základ nového ústavního pořádku. Možno proto o nich hovořit jako o uherské ústavě. Císař jako uherský král všechny zákony formálně potvrdil 11. dubna 1848 v přítomnosti palatina v primaciálním paláci v Bratislavě.[19] Protože byly schváleny v březnu, ale panovníkem potvrzeny až v dub-

17 15. březen se postupně stal maďarským národním svátkem. K tomu viz HALÁSZ, Ivan: Revolúcia 1848/49 a jej vplyv na vznik tradícií moderného maďarského politického národa. In: MACHO, Peter a kol.: *Revolúcia 1848/49 a historická pamäť*, s. 62–65.

18 KÓNYA, Peter a kol.: *Dejiny Uhorska*. Prešov 2013, s. 544–547.

19 Pro zjednodušení používáme název Bratislava, byť jde ve skutečnosti o anachronismus, protože byl zaveden až v roce 1919. Dobový slovenský název byl Prešporok, německý Preßburg a maďarský Pozsony.

nu, bývají označovány jednou jako „březnové zákony“, jindy jako „dubnové zákony“.

Základem byl zákonný článek č. III/1848 o zřízení uherské vlády, označované dobovým jazykem jako „nezávislé uherské zodpovědné ministerstvo“. Skládala se z předsedy a osmi ministrů. Císař jako uherský král jmenoval vládu, avšak mohl vykonávat výkonnou moc jen prostřednictvím ministrů a v rámci platných zákonů schválených zemským sněmem. Královské nařízení vstupovalo v platnost až po podpisu příslušného rezortního ministra a vláda byla zodpovědná zemskému sněmu. Ten byl modifikací někdejšího stavovského uherského sněmu, ztratil ale svůj stavovský charakter, protože dolní komora (poslanecká sněmovna) měla být nyní volena i „neprivilegovanými“ občany. Dolní komora sněmu (poslanecká sněmovna) se přeměnila ve skutečný volený parlament. Horní komora (tabule mandátů) zůstala zachována v dosavadním složení.

Podle zákonného článku IV/1848 svolával zemský sněm každoročně panovník a poslanci byli voleni na dobu tří let. Aktivní volební právo měli muži starší dvaceti let, pokud: 1) vlastnili půdu o rozloze alespoň čtvrt usedlosti nebo byli majiteli domu či pozemku v hodnotě alespoň 300 zlatých, 2) byli vlastníky továrny, obchodního podniku nebo řemeslnické dílny či zaměstnávali alespoň jednoho tovaryše, 3) pobírali roční příjem z nemovitosti nebo rentu z uloženého kapitálu ve výši alespoň 100 zlatých, 4) měli vysokoškolský diplom, anebo 5) byli před rokem 1848 měšťany svobodného královského města nebo měli jako šlechtici právo zúčastňovat se stoličních shromáždění (kongregací). V tom případě měli volební právo, i když nesplňovali majetkové požadavky uvedené v bodě 1 až 3. To znamenalo, že volební právo si udrželi i nemajetní zemané, kteří byli z národnostního hlediska – podobně jako inteligence – zpravidla nositeli maďarizace. Pasivní volební právo měli muži s aktivním volebním právem, pokud ovládali zemský jazyk, tj. maďarštinu. Počet osob, který získal volební právo, je odhadován na maximálně 8–10 % dospělého obyvatelstva Uher. V dobových poměrech šlo i tak o velký pokrok v porovnání se stavem před rokem 1848; majetkové omezení volebního práva bylo ostatně v tehdejší Evropě běžné.

Zákonný článek č. VIII/1848 rušil nezdanitelnost šlechty a zaváděl všeobecnou daňovou povinnost podle výše majetku. Zákonný článek XV/1848 rušil šlechtickou avicitu (vázanost a nezcizitelnost šlechtických statků a způsob jejich dědění) a zákonné články č. IX/1848 a č. XI/1848 rušily poddanství; vyhlašovaly právní rovnost všech občanů před zákonem, rušily panskou jurisdikci nad poddanými a urbariální povinnosti váznoucí na půdě obdělávané poddanými, tj. robotu, naturální povinnosti a peněžní dávky. Půda, pokud byla

zapsána v urbářích, přecházela do výlučného vlastnictví poddaných. Za půdu ale museli poddaní zaplatit někdejší feudální vrchnosti náhradu ve výši dvacetinásobku hodnoty ročních poddanských povinností. Tuto náhradu vyplácel stát, a to zpravidla formou dluhopisů, načež ji od někdejších poddaných vybíral přirážkou k dani.[20] Zákony měly jen rámcový charakter: neřešily otázku různých menších feudálních práv, jako bylo např. právo vrchnosti vybírat poplatky z vinic (tzv. viničná dežma), právo svobodného čepování vína a lihovin apod. Menší práva měla být řešena teprve dodatečně. Zákonný článek č. XIII/1848 pouze výslovně rušil církevní dežmu čili poplatky církvi.[21] Zajímavé přitom je, že bez ohledu na tento zákon se u řeckokatolických far udržela povinnost věřících platit církevní poplatek faráři a obhospodařovat farní pozemky, tzv. koblina a rokovina. Tyto feudální povinnosti byly zrušeny až po vzniku Československé republiky. Převod pozemků se netýkal neurbářské půdy (půdy nezapsané v urbářích), která nadále zůstávala v plném vlastnictví dosavadních feudálních vlastníků. Taková půda se na Slovensku nacházela především v podobě tzv. kopanic v kopcovitých a hornatých částech, mimo jiné také v severní části moravsko-slovenské hranice. Neurbářští rolníci (*želiari*, či správně tzv. kontraktualisté) byli sice rovněž po právní stránce zbaveni poddanských povinností a panské jurisdikce, byli ale považováni za pouhé nájemce půdy a záleželo jen na jejich dohodě s vlastníkem, za jakých podmínek jim přenechá půdu k obdělávání, případně zda jim ji za dohodnutou cenu odprodá.[22]

Zákonný článek č. XVIII/1848 rušil cenzuru a zaváděl svobodu slova a svobodu tisku, která však byla v praxi omezena tím, že povolení vydávat noviny bylo vázáno na složení poměrně vysoké peněžité kauce určené k hrazení pokut za tiskové přestupky. Zákonný článek č. XVI/1848 se týkal župní samosprávy. Rušil monopolní postavení šlechty při správě žup a zřizoval župní výbory volené podle obdobného systému, jako se volili poslanci sněmu. Zároveň zákon zaváděl jako výhradní jednací jazyk všech župních výborů maďarštinu. Pouze

---

20 Tzv. vyvázání půdy si vyžádalo delší čas. Původní projekt předpokládal zřízení zvláštního úvěrního finančního ústavu, který by pak od rolníků vybíral příslušný obnos na splátky; porážka uherské revoluce a nastolení tzv. Bachova absolutismu nakonec způsobily, že vyvázání někdejší poddanské půdy probíhalo až od roku 1853, a to podle obdobných předpisů jako v Rakousku.

21 Slovenské texty zákonů viz *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti I* (dále jen *DSNIŠ I*). Bratislava 1998, dokument č. 103, s. 305.

22 RAPANT, Daniel: *Slovenské povstanie roku 1848–1849. Slovenská jar 1848*. Diel I, časť 1 (dále I/1). Turčianský Sv. Martin 1937, s. 186–187. Kopaničářské osídlení a pachtování kopaničářské půdy kopaničáři existovalo i na moravské straně hranic; vykupování kopanic se protáhlo až do konce 19. století. RYCHLÍK, Jan: Memorandum moravských kopaničářů k císaři z roku 1897. In: *Vědecké práce Zemědělského muzea*, 1985, roč. 25, s. 257–262.

v Chorvatsku a v přístavu Rijeka bylo povoleno používat místní jazyk, tj. chorvatštinu, resp. italštinu. Zřízena byla Národní garda mající sloužit vedle policie k udržování veřejného pořádku. Zákonný článek č. XX/1848 vyhlašoval náboženskou svobodu a zrovnoprávňoval všechny křesťanské církve v Uhrách. Úplné zrovnoprávnění židů a uznání mojžíšského náboženství (judaismu) jako další uherské plnoprávné církve bylo nakonec zamítnuto, nicméně v praxi bylo se židy před úřady a soudy nakládáno stejně jako s jinými občany.

Březnové (dubnové) zákony měly nepochybně přes svou omezenost progresivní charakter, a proto měly podporu naprosté většiny obyvatel Uher bez ohledu na jejich národnost. Ľudovít Štúr, který byl poslancem posledního stavovského sněmu za město Zvolen, v úvodníku *Nový vek* v Slovenských národných novinách z 31. března 1848 změny přivítal, byť zároveň napsal, že Slováci na ně nejsou ještě v mnoha ohledech připraveni.[23] Na březnových zákonech ale zároveň možnost spolupráce elit jednotlivých národů skončila. Cíle jednotlivých uherských národností se totiž rozcházely. Maďarská liberální elita viděla svůj cíl v přeměně Uher v maďarský národní stát, což bylo v rozporu s národně-emancipačními hnutími nemaďarských národností. Bylo jen otázkou krátkého času, kdy se tento rozpor jasně projeví i navenek.

„Březnová ústavní revoluce“ měla i svůj sociální dopad. Jak se dalo očekávat, málo vzdělané a většinou negramotné vesnické obyvatelstvo si pojem „svoboda“ vysvětlilo po svém. „Svobodní rolníci“ např. začali svévolně lovit a kácet stromy v panských lesích, lovit ryby v panských rybnících, místy si bohatší sedláci přivlastňovali společné pozemky. Ve městech a na vesnicích docházelo k velkým personálním změnám, když byli odvoláváni dosavadní funkcionáři a dosazováni noví. Obce a města často svévolně vybíraly mýta. Sociální nespokojenost se objevila i ve městech, kde často nabývala podoby otevřeného antisemitismu. O velikonocích 1848 došlo k útoky na židy a rabování židovských (a pak i nežidovských) obchodů v Bratislavě, kde muselo zasahovat vojsko. Při výtržnostech v Novém Mestě nad Váhom došlo i ke ztrátám na životech. Palatín Štěpán byl nakonec nucen v několika župách vyhlásit stanné právo.[24]

Problémem byl především venkov. Rolníci sice samozřejmě uvítali zrušení roboty, nicméně nechápali, proč by za půdu, kterou obdělávali po několik generací a kterou (mylně) považovali za svůj majetek, měli něco někdejší vrchnosti platit. Nespokojenosti rolníků využila na Slovensku řada radikálních veřejných

---

23 Text viz: ŠTÚR, Ľudovít: *Dielo.* Zv. I. Bratislava 1954, s. 358–362. Ke genezi tohoto textu viz SOJKOVÁ, Zdenka: Jaro 1848 v politické publicistice Ľudovíta Štúra. In: *Historický časopis*, 1995, roč. 43, č. 3, s. 507–509.

24 JELINEK, Ješajahu Andrej: *Dávidova hviezda pod Tatrami*. Praha 2009, s. 52. Srv. též RAPANT, Daniel: *Slovenské povstanie*, I/1, s. 196–201.

činitelů: básník Janko Kráľ a jeho přítel Ján Rotarides např. vzbouřili rolníky v několika obcích, za což skončili jako buřiči ve vězení. Pořádali veřejná shromáždění, kde požadovali likvidaci poddanství bez jakýchkoliv náhrad vrchnosti, ale např. také zavedení slovenštiny do škol a úřadů.[25] V Banské Štiavnici vypukly nepokoje horníků; horníci měli sice především mzdové a pracovní požadavky, na shromáždění se ale ozvaly i požadavky národnostní, především jazykové.

Slovenské jaro 1848[26]

Za první politické vystoupení Slováků v roce 1848 bývá zpravidla považováno župní lidové shromáždění v Liptovském Sv. Mikuláši 28. března. Shromáždění původně svolali představitelé župy, aby vysvětlili vesničanům význam dubnových zákonů a především správně interpretovali zrušení poddanství. Krátce před tím se na faře evangelického kněze Michala Miloslava Hodži konala porada slovenských veřejných činitelů o dalším postupu v nové situaci. Porady se zúčastnili Štefan Marko Daxner, Samuel Štefanovič, Ján Franscisci, Samuel Hroboň, Ľudovít Klein a další. Rozhodli se rovněž zúčastnit liptovského shromáždění a předložit na něm slovenské národní požadavky. Požadavky v podobě petice zahrnovaly zabezpečení větší účasti lidu v župních zastupitelstvech i ve sněmu, zavedení slovenštiny do úřadů a do škol v slovenských župách. Petice, kterou přečetl Ľudovít Klein, byla účastníky přijata, ale žádný konkrétní dopad neměla. Podobný osud mělo velké shromáždění lidu v Brezové pod Bradlom o měsíc později (28. dubna), kde Jozef Miloslav Hurban přednesl petici „Žiadosti slovenského národa stolice Nitranskej“.[27] Po obsahové stránce by-

25 Štúrovský básník Janko Kráľ a učitel Ján Rotarides veřejně vyzývali rolníky, aby pálili urbáře a podnítili tak místní vzpouru rolníků v Hontské župě. Byli uvězněni nejprve v Šahách a potom v Pešti. Podrobněji viz SPIRA, György: Stretnutie Jána Rotaridesa s revolúciou a kontrarevolúciou. In: *Historický časopis*, 1988, roč. 36, č. 5, s. 740–750.

26 Historii slovenské revoluce jako první zaznamenal už v roce 1850 Mikuláš Dohnány v práci Historia povstaňja slovenskjeho roku 1848. Dílo bylo znovu vydáno v roce 1988: DOHNÁNY, Mikuláš – ŠTEFANOVIČ, Samuel D.: *Slovenské povstanie 1848–1849*. Bratislava 1988, Dodnes nepřekonanou prací o slovenském povstání 1848–1849 je celoživotní práce slovenského historika Daniela Rapanta Slovenské povstanie 1848–1849. Díly I–IV, které vyšly v letech 1937–1961, podávají chronologický výklad o povstání, díl V obsahuje opravy a doplňky. Ke každému dílu vydal Rapant zvláštní svazek dokumentů. V roce 1972 vyšel závěrečný 2. svazek 5. dílu, obsahující další doplňky a opravy. První dva díly vydala v letech 1937 a 1950 Matica slovenská, další nakladatelství SAV.

27 GOLÁŇ, Karol: *Nitrianske žiadosti roku 1848 vyhlásené dňa 28. aúríla 1848 v Brezovej pod Bradlom*. Bratislava 1948.

la celkem shodná s mikulášskou peticí, navíc požadovala propuštění Janka Kráľe a Jána Rotaridesa z vězení,[28] vytvoření slovenské Národní gardy a právo používat slovenské národní barvy jako oficiální zástavu. V Nitranské župě se měla sice na školách vyučovat maďarština, ale zároveň se měli místní Maďaři ve školách učit i slovenštinu. Když dokument o několik dní později odevzdali Daniel Bórik a Ľudovít Šulek župním orgánům v Nitře, byli prohlášeni za buřiče a uvězněni.[29]

Vrcholem slovenského politického pohybu na jaře 1848 se stala porada asi dvaceti národovců v Liptovském Sv. Mikuláši 10. května. Zúčastnil se jí i Ľudovít Štúr, který po rozpuštění posledního stavovského sněmu odešel do Prahy, kde vyjednával s českými představiteli o společném postupu. Výsledkem porady bylo sestavení dokumentu nazvaného „Žiadosti slovenského národa", celkem o čtrnácti bodech. Dokument měl podobu memoranda určeného uherskému sněmu, uherské vládě, palatinovi a císaři jako uherskému králi. Požadoval především rovnoprávnost všech uherských národů jako národních celků (a nikoliv jen rovnoprávnost uherských občanů). Vedle všeobecných demokratických a liberálních požadavků, jako bylo např. zavedení všeobecného volebního práva a převedení poddanské půdy do úplného vlastnictví rolníků bez náhrady, požadoval program federalizaci Uher na národnostním principu, tj. mimo jiné i vytvoření autonomního Slovenska s vlastním sněmem. Společné záležitosti měl řešit celouherský sněm, do kterého by jednotlivé národní autonomní celky vysílaly své zástupce. Dále program požadoval zavedení slovenštiny do škol všech stupňů, zřízení slovenské polytechniky a univerzity. Bod dvanáctý opět žádal propuštění Janka Kráľe a Jána Rotaridesa z vězení.[30]

Župan Liptovské župy veřejné shromáždění, kde měly být „ Žiadosti" veřejně přečteny a vyhlášeny, preventivně zakázal, takže dokument byl nakonec přečten 11. května v poměrně úzkém kruhu posluchačů v nedalekých lázních Ondrášová. Jak se dalo očekávat, pro uherskou vládu byly „Žiadosti slovenského národa" nepřijatelné. Samotné veřejné vyhlášení tohoto slovenského programu

28 Z vězení se Janko Kráľ dostal v lednu 1849, když císařská armáda obsadila Pešť. Potom se znovu zapojil do slovenského národního hnutí. Ján Rotarides měl méně štěstí: protože vyzýval k násilí proti úřadům, nebyl ani po příchodu císařské armády propuštěn a jeho případ byl dále přešetřován, až se v březnu 1849 vrátila do Pešti revoluční uherská armáda. Nakonec se dostal na svobodu až v říjnu 1849 ze zdravotních důvodů. Věnoval se potom učitelské práci. Podrobněji viz SPIRA, György: Stretnutie Jána Rotaridesa, s. 754–758, srv. též RAPANT, Daniel: *Slovenské povstanie roku 1848–1849*. Diel I, časť II (dokumenty; dále jen I/II), Turč. Sv. Martin 1937, dokument č. 133, s. 376–378.

29 RAPANT, Daniel: *Slovenské povstanie*, I/II – prílohy, dokument č. I, s. 383–384, dokument č. 2, s. 384–397, dokument č. 3, s. 397–401.

30 *DSNIŠ I*, dokument č. 104, s. 307–310.

prohlásila vláda za útok na územní celistvost Uher, a tudíž za velezradu. Představitelům slovenského hnutí Jozefovi Miloslavu Hurbanovi, Ľudovítovi Štúrovi a Michalovi Miloslavu Hodžovi hrozilo zatčení. Všichni tři se zachránili útěkem do Prahy, kde se pak zúčastnili připravovaného Slovanského sjezdu. Snaha získat podporu z Vídně pro slovenský program byla za dané situace rovněž nereálná, protože 18. května vypukla ve městě nová revoluce, která přinutila císaře a dvůr utéct do Innsbrucku. Kromě toho proti Vídni povstali Italové v Lombardii, kterým přispěchal na pomoc sardinský král Karel Albert.

Přestože mikulášské žádosti neměly (a za dané situace ani nemohly mít) úspěch, jejich význam je nesporný, neboť jimi byl vytvořen první skutečně ucelený slovenský politický a státoprávní program. Jejich vypracování je přitom třeba vnímat v kontextu doby, protože s obdobnými programy v Uhrách na jaře 1848 vystoupili i představitelé Chorvatů, sedmihradských Rumunů a vojvodinských Srbů, kteří jako první sáhli ke zbrani a vzbouřili se. Z pohledu uherské vlády tak musely být slovenské požadavky nutně vnímány jako snaha o rozčlenění uherského území.

Slovanský sjezd a Slováci

Myšlenka sjezdu Slovanů Rakouské říše se objevila ve druhé polovině dubna na schůzce představitelů různých rakouských slovanských národů ve Vídni. Byla reakcí jednak na myšlenku svolání celoněmeckého sněmu a jednak na neochotu uherské vlády zabývat se požadavky nemaďarských slovanských národů – Slováků, Chorvatů a Srbů. V Praze byl ustaven přípravný výbor, v jehož čele stál formálně hrabě Josef Matyáš Thun-Hohenstein,[31] reálně ale přípravy sjezdu řídil člen výboru historik František Palacký. Palacký, který se stal v té době uznávaným vůdcem českých liberálů, hodlal sjezd využít k prosazení své myšlenky austroslavismu, tj. přetvoření Rakouska na federativní stát, kde by logicky měli převahu Slované. Takovéto Rakousko mělo být zárukou existence malých národů, které by chránilo před nebezpečím panslavismu ze strany Ruska a pangermanismu ze strany sjednocujícího se Německa.

Slovanský sjezd byl zahájen v Praze 2. června 1848 a trval deset dní. Celkem 340 delegátů zasedalo ve třech sekcích: česko-slovenské (plným názvem: Sbor česko-moravsko-slezsko-slovenský), polsko-rusínské (maloruské, tj. ukrajinské) a jihoslovanské. Česko-slovenská sekce byla nejpočetnější: měla 237 delegátů, z toho se postupně do Prahy dostavilo asi dvacet slovenských zástupců.

31 TOBOLKA, Zdeněk Václav: *Slovanský sjezd v Praze 1848*. Praha 1901, s. 53.

Palacký, který sjezdu předsedal, se snažil získat podporu pro svůj austroslavistický program. Radikálně demokratická frakce vedená Polákem Karlem Libeltem ale nakonec prosadila mnohem širší „Manifest k evropským národům“, požadující nejen přetvoření Rakouska, ale i zajištění práv Slovanů mimo Rakousko. Konkrétně šlo o práva Poláků v Prusku (v Poznaňsku) a v Rusku a také práva Srbů a Bulharů v Osmanské říši. Sjezd vydal prohlášení na obranu Slováků, Chorvatů a Srbů v Uhrách, a česko-slovenská sekce schválila 7. června 1848 „Žádosti uherských Slováků a Rusínů“, v nichž se částečně opakovaly požadavky mikulášských „Žádostí“.[32] Žádost zkoncipoval Jozef Miloslav Hurban, který na sjezdu zastupoval i uherské Rusíny; jejich národní obrození bylo totiž teprve v samých začátcích a jediný známý rusínský představitel Adolf Dobriansky (Dobrjanskyj) se sjezdu nemohl zúčastnit a další rusínský aktivista, prešovský řeckokatolický kanovník Alexander Duchnovič, se v revoluci přímo neangažoval.[33] V česko-slovenské sekci se 7. června 1848 poprvé objevila myšlenka spojení Slovenska s českými zeměmi, avšak Slováci ji odmítli. Hurban prohlásil, že Slováci zatím usilují o realizaci svých státoprávních požadavků v rámci Uher.[34] Na návrh Františka Palackého byla otázka zatím odložena.[35] Do konečného návrhu adresy císaři, kterou nakonec už sjezd nestihl schválit, se dostal pouze požadavek zabezpečení jazykových práv Slováků a Rusínů.[36]

V době konání sjezdu byla situace v Čechách zdánlivě klidná. Nový zemský místodržitel („zemský guberniální prezident“) hrabě Lev Thun (příbuzný předsedy přípravného výboru sjezdu) začal připravovat volby do českého zemského sněmu a 28. května dokonce jmenoval tzv. vládní radu, vlastně prozatímní vládu pro Čechy. Avšak zdánlivý klid byl jen „tichem před bouří“. Zemský vojenský velitel v Čechách generál kníže Alfred Windischgrätz začal v tichosti soustřeďovat v Praze vojsko a čekal jen na vhodnou záminku. Ta se brzy našla. 12. června 1848 se na Koňském trhu (dnešní Václavské náměstí) konala slavnostní bohoslužba. Průvod jejích účastníků byl na Ovocném trhu na Starém Městě zastaven vojskem. Drobná srážka přerostla v povstání v Praze, do kterého se zapojila především studentská Akademická legie. Přes noc vyrostlo v Pra-

32 *DSNIŠ I*, dokument č. 105, s. 311–312. Též: ŽÁČEK, Václav (ed.): *Slovanský sjezd v Praze roku 1848. Sbírka dokumentů*. Praha 1958, dokument č. IX/22, s. 303–304.

33 O revolučním hnutí v letech 1848/1849 u Rusínů viz POP, Ivan: *Dějiny Podkarpatské Rusi v datech*. Praha 2005, s. 195–204.

34 RAPANT, Daniel: *Slovenské povstanie roku 1848–1849*. Diel II, časť 2 (dále II/2). Turč. Sv. Martin 1948, dokument č. 141, s. 41.

35 ŽÁČEK, Václav (ed.): *Slovanský sjezd v Praze roku 1848*, dokument č. IX/22, s. 295–302.

36 Tamtéž, dokument č. X/6, s. 374. Též RAPANT, Daniel: *Slovenské povstanie*, *II/2*, dokument č. 144, s. 61–65.

ze na 400 barikád. Protože povstání vypuklo na svátek letnic, vešlo do historie jako „svatodušní bouře" nebo „svatodušní povstání".

Proti dobře vycvičené a zkušené armádě se ovšem povstalci nemohli dlouho udržet, a to tím spíše, že povstání zůstalo omezeno jen na Prahu a venkov je až na výjimky nepodpořil. Windischgrätz stáhl svá vojska z města na okolní vyvýšeniny, odkud zahájil ostřelování z těžkých děl. Po těžkém dělostřeleckém bombardování v noci z 16. na 17. června se situace povstalců stala bezvýchodnou. 17. června vzbouřená Praha kapitulovala. Slovanský sjezd se již nesešel a jeho účastníci vesměs opustili Prahu. Hurban se odebral do Záhřebu, kde se snažil získat pro slovenskou věc podporu Chorvatů a chorvatského bána Josipa Jelačiće.[37]

Uherský odboj proti Vídni a Slováci

V červnu se v Uhrách uskutečnily první volby do uherského sněmu podle březnových zákonů. Z celkového počtu 415 poslanců jich sto zasedalo už v předcházejícím stavovském sněmu.[38] Samozřejmě že na slovenském etnickém území byli do sněmu zvoleny i osoby slovenského původu, avšak ty národní hnutí nereprezentovaly. Národně uvědomělí Slováci byli ve sněmu zastoupeni pouze rusínským poslancem Adolfem Dobrjanským, který byl zvolen v Banské Štiavnici, avšak po obvinění „z panslavistických aktivit" byl jeho mandát anulován.[39] Ve sněmu také zasedlo několik rumunských poslanců.[40] Celkově mírnou převahu měli ve sněmu liberálové, druhé největší uskupení tvořili konzervativci a asi čtyřicet poslanců patřilo k radikálně-demokratické levici. Tři čtvrtiny poslanců tvořili malí a střední šlechtici.[41] Jednání sněmu bylo zahájeno v Pešti 5. července. Sněmu byl předložen požadavek panovníka na vojenskou pomoc proti italským povstalcům. Tu ale poslanci poskytnout nehodlali, protože jednak měli

37 Vstoupení J. M. Hurbana v chorvatském *saboru* 2. 7. 1848 viz: RAPANT, Daniel: *Slovenské povstanie, II/2*, dokument č. 149, s. 75–78.

38 KÓNYA, Peter a kol.: *Dejiny Uhorska*, s. 559.

39 POP, Ivan: *Dějiny Podkarpatské Rusi v datech*, s. 197.

40 Rumuni žili jednak ve vlastních Uhrách, kde se jich část přidala k maďarské revoluci, jednak v autonomním Semihradsku, kde tvořili sice většinu obyvatelstva, ale nebyli zastoupeni v sedmihradském sněmu. Maďary ovládaný sedmihradský sněm zasedající v Kluži (rumunsky Cluj, maďarsky Kolozsvár) schválil 30. května 1848 unii Sedmihradska s Uhrami a dobrovolně se rozešel, čímž autonomie Sedmihradska zanikla. Zrušení autonomie Sedmihradska poškodilo především sedmihradské Rumuny. Odmítavý postoj uherské vlády k požadavkům sedmihradských Rumunů byl důvodem jejich vystoupení proti maďarské revoluci. Viz TREPTOW, Kurt W. a kol.: *Dějiny Rumunska*, s. 181–183.

41 KONTLER, László: *Dějiny Maďarska*. Praha 2001, s. 229.

k Italům sympatie, jednak potřebovali Národní gardu na potlačení povstání vojvodinských Srbů, které probíhalo s přestávkami už od května.[42] Nakonec sněm vyslání pomoci přislíbil, ale až po nastolení míru v zemi, což se fakticky rovnalo odmítnutí žádosti. 11. července Kossuth v emotivním vystoupení řekl, že při potírání nepokojů (tj. jak sociálních bouří, tak především bojů se vzbouřenými Srby) musí vláda spoléhat na vlastní síly, načež sněm schválil vybudování uherské armády o síle 200 000 mužů.[43]

Krátce potom došlo ke zvratu na italském bojišti. Ve dnech 23.–25. července porazil polní maršálek Josef Václav Radecký sardinská vojska Karla Alberta u Custozzy a zahájil vítězný pochod na Milán. Obyvatelstvo se hodlalo bránit, ale poté, co sardinské vojsko z města bez boje odtáhlo, se vzdalo. Mezi Sardinií a Rakouskem došlo k uzavření příměří a Rakušané znovu obsadili svá předtím vyklizená italská území. 13. srpna se císařský dvůr, který v květnu v důsledku druhého povstání utekl do Innsbrucku, vrátil do Vídně.[44] Rakouská vláda, v jejímž čele stanul 18. července Johann von Wessenberg, se nyní rozhodla obrátit svou pozornost k Uhrám. Vztahy s Batthyányho vládou byly napjaté nejen kvůli budování separátní uherské armády, ale i kvůli finančním otázkám. Uherská vláda odmítala převzít část rakouského státního dluhu vzniklého ještě před rokem 1848 a současně žádala vlastní emisní banku s právem tisknout peníze, což by znamenalo nutně zánik společné měny. 3. srpna Batthyányho vláda oznámila, že se uherské jednotky nepřipojí k případnému vojenskému zásahu proti německému ústavodárnému sněmu ve Frankfurtu, což Vídeň vyhodnotila jako vyhrožování otevřenou vzpourou. 31. srpna Wessenbergova vláda vydala zvláštní prohlášení: konstatovala v něm, že březnové zákony (fakticky uherská ústava) jsou jako celek neslučitelné s pragmatickou sankcí, neboť ohrožují celistvost habsburského mocnářství, a proto je ruší. Batthányho vláda neuposlechla a raději 11. září podala demisi. 16. září byl ustaven Výbor na ochranu vlasti (označovaný též jako „vlastibranný výbor“) pod předsednictvím Lajose Kossutha: výbor od konce měsíce až do dubna 1849 vykonával funkci vlády. Urychleně mobilizoval další dobrovolníky. Na financování války začal vydávat vlastní bankovky (tzv. košutovky),[45] které ale – jak už to v případech revolucí bývá – ztrácely rychle na hodnotě, čímž se roztáčela spirála inflace. 28. září byl v Pešti davem zavražděn polní maršálek Franz Phillip von Lamberg, kterého o tři dny dříve císař na návrh rakouské vlády jmenoval nejvyšším velitelem

42 PELIKÁN Jan a kol.: *Dějiny Srbska*. 3. vyd. Praha 2019, s. 180–181.
43 KONTLER, László: *Dějiny Maďarska*, s. 229.
44 KÓNYA, Peter a kol.: *Dejiny Uhorska*, s. 552.
45 RAPANT, Daniel: *Slovenské povstanie roku 1848–49. Povstanie septembrové*. Diel II, časť 1 – Dejiny (dále jen II/1). Turčianský Sv. Martin 1950, s. 67.

vojsk v Uhrách. Něco podobného si samozřejmě rakouská vláda nemohla nechat líbit. Konflikt se stal nevyhnutelným.

Konflikt mezi Vídní a Peští nabyl nyní povahy zápasu Uher o úplnou samostatnost. Z uherského sněmu odešli konzervativní poslanci i část liberálů věrných Habsburkům. Samotný sněm tím ztratil reprezentativnost a nakonec se rozhodl po dobu války nezasedat. Výbor na obranu vlasti byl vlastně „vládou jednoho muže" – Lajose Kossutha –, a vláda Uher tak představovala jakousi „revoluční diktaturu". Šlo nyní o to, jak se k boji za nezávislost Uher a válce proti Vídni postaví nemaďarské národy. Kossuth ani tváří v tvář válce nezměnil nic na svých představách o nutnosti vybudovat jednotný maďarský národní stát. Kromě malých jazykových ústupků Srbům, které v dané situaci už nemohly nic vyřešit, nebyl vůbec ochoten s představiteli jednotlivých národních hnutí jednat. Kossuth si tak sám postavil nemaďarské národnosti proti sobě a jejich představitelé logicky začali hledat oporu pro své požadavky ve Vídni.

Jako první proti Pešti vystoupili Chorvati. Chorvátský bán Josip Jelačić, vůdce národního hnutí Chorvatů, po dohodě s Vídní vyhlásil už 7. září uherské vládě válku a 11. září zahájil vojenské operace, když v čele čtyřiceti tisíců chorvatských dobrovolníků překročil Drávu a zahájil tažení na Pešť.[46] Pak proti uherské vládě vystoupili také slovenští dobrovolníci. Slovenští političtí představitelé ustavili ve Vídni tajný vrcholný orgán – Slovenskou národní radu (SNR), která zřídila dobrovolnický sbor naverbovaný v rakouském hlavním městě. Čítal na počátku asi 300 osob (jiné zdroje uvádějí dokonce 600, což je ale zřejmě přehnané), z nichž ale Slováci tvořili jen menšinu. Štúr vydal ve Vídni na počátku září výzvu „Hlas k národu slovenskému", vyzývající „do boja za slobodu občiansků i národnú, za našeho dobrotivého kráľa, za národ slovenský".[47] Také Národní rada vydala veřejné prohlášení v tomto smyslu, které vylepovala v němčině na vídeňských ulicích.[48] Wessenbergova vláda o celé akci sice věděla, ale veřejně ji nepodpořila. Sbor byl 17. září tajně přepraven vlakem do Uherského Hradiště,[49] odkud se pěšky přesunoval na západní Slovensko. Po cestě k moravsko-slovenské hranici se na Slovácku k dobrovolníkům připojilo dalších asi 150 lidí. Dobrovolnickému sboru veleli čeští důstojníci František Zach, Bedřich Bloudek a Bedřich Janeček. Dobrovolníci po překročení moravsko-

46 RYCHLÍK, Jan – PERENČEVIĆ, Milan: *Dějiny Chorvatska*. 3. vyd. Praha 2020, s. 169.

47 RAPANT, Daniel: *Slovenské povstanie, II/2*, dokument č. 179, s. 143.

48 *Tamtéž*, dokument č. 183, s. 152–154. Obdobně vydala SNR 10. 9. 1848 též prohlášení k Rusínům. *Tamtéž*, dokument č. 187, s. 158–159.

49 Tak zněl tehdejší název stanice. Přesněji šlo o dnešní stanici Staré Město u Uherského Hradiště.

slovenské hranice u Vrbovců 18. září obsadili Myjavu.[50] Zde k dobrovolníkům promluvil Ľudovít Štúr[51] a Slovenská národní rada vydala výzvu k obyvatelstvu a vyzvala je k povstání proti uherské revoluční vládě.[52] Povstalci bojovali pod vlastní slovenskou zástavou, na které byl nápis vyjadřující jejich cíle: *Za krála a národ slovenski* (zachován pravopis originálu – pozn. J. R.).

Výprava ani vystoupení Štúra a prohlášení SNR neměly úspěch, protože většina slovenského obyvatelstva na výzvu nereagovala. K povstalcům se sice připojila část kopaničářů, ale ani u nich nebyl ohlas jednoznačný. 26. září se povstalci pokusil zmocnit Senice, byli však maďarskou Národní gardou odraženi; část dobrovolníků se rozutekla a zbytek se stáhl.[53] Počet povstalců tehdy přesto stoupl asi na osm tisíc. V tom byl určitý problém. Dobrovolnický sbor nebyl složen jen z idealistů: už ve Vídni se do něj dostaly i pochybné existence a lumpenproletářské živly vidící příležitost k rabování či získání kořisti a problematické složení korpusu se ještě zvýšilo po příchodu negramotných kopaničářů, kteří často smysl povstání nebyli schopni pochopit. To se projevilo následujícího dne, kdy sbor obsadil Starou Turou, kterou nedisciplinovaní kopaničáři vyrabovali, aniž tomu důstojníci dokázali zabránit. Mezi představiteli SNR došlo potom k rozkolu, v důsledku čehož J. M. Hurban povstalce opustil a odešel na Moravu. Krátce poté (28. září) přišla zpráva, že císař jmenoval 25. září velitelem všech vojsk v Uhrách generála Franze Lamberga, který má za úkol „obnovit pořádek v Horních Uhrách".[54] Císařská proklamace znejistila vedení povstalců ohledně postavení dobrovolnického sboru, což mělo negativní dopad na bojovou morálku. Vzápětí následovala zpráva, že Lambert byl v Pešti zavražděn. Kopaničáři se z větší části rozutekli a jádro oddílu se stáhlo na Moravu, kde byl sbor formálně rozpuštěn.[55] Do oblasti Myjavy se vrátily revoluční uherské úřady. Bylo vyhlášeno stanné právo a uherské vojsko věrné Pešti se tvrdě vypořádalo se všemi povstalci, kteří nestačili utéct. Několik desítek účastníků, označených za iniciátory povstání, odsoudily stanné soudy k trestu smrti, byť většina rozsudků nakonec nebyla vykonána, resp. byla odložena a odsouzenci se po odchodu maďarských gard dostali na svobodu. Popraveni byli studenti mo-

50 RAPANT, Daniel: *Slovenské povstanie, II/1*, s. 151–152.

51 *DSNIŠ I*, dokument č. 106, s. 313.

52 *DSNIŠ I*, dokument č. 107, s. 315–317. Viz též další proklamace SNR: RAPANT, Daniel: *Slovenské povstanie, II/2*, dokument č. 198, s. 175–177, dokument č. 199, s. 178–180.

53 RAPANT, Daniel: *Slovenské povstanie, II/2*, dokument č. 349, s. 404, dokument č. 354, s. 415, dokument č. 464, s. 573. Popis neúspěšného útoku na Senicu zanechal i přímý účastník bojů Samuel Štefanovič ve spisu *Slovenské povstanie 1848–49.* Trnava 1886, s. 17–18.

54 RAPANT, Daniel: *Slovenské povstanie roku 1848–49. Povstanie septembrové. Diel II, časť 2 – dokumenty* (dále jen II/2). Turčianský Sv. Martin 1948, dokument č. 308, s. 346.

55 RAPANT, Daniel: *Slovenské povstanie, II/2*, dokument č. 453, s. 410–414.

dranského evangelického gymnázia Viliam Šulek a Karol Holuby, které odsoudil k smrti stanný soud v Hlohovci.[56] Spolu s nimi byl popraven i žid Ignác (Jicchak) Grossmann, přítel J. M. Hurbana, který se pokoušel získat pro věc slovenských povstalců podporu místního židovského obyvatelstva, ovšem marně.[57] Nejméně sto osob bylo zastřelených bez soudu. Stovky podezřelých z účasti na povstání byly uvrženy do vězení.

Dne 29. září byla chorvatská vojska poražena v bitvě u Pákozdy 40 km jižně od Pešti a Jelačić musel zastavit svůj postup. Úspěch revolučního uherského vojska znovu inspiroval Vídeň, kde došlo 6. října k novému povstání. Následujícího dne utekli císař i se dvorem do Olomouce. Kníže Windischgrätz, který se již osvědčil při potlačování povstání v Praze, zahájil v čele čtyřicetitisícové armády 26. října tažení na hlavní město, které po pětidenních bojích kapitulovalo. Ve Vídni bylo vyhlášeno stanné právo: mezi celkem dvaadvaceti popravenými byl velitel města Wenzel Messenhauser a rovněž poslanec všeněmeckého frankfurtského sněmu Robert Blum, jehož nezachránila ani jeho poslanecká imunita.[58]

V Olomouci, kde přechodně sídlil dvůr a vláda, mezitím uzrála myšlenka, že stabilizace poměrů v Rakousku nebude možná bez změny na trůně. 22. listopadu byl novým předsedou vlády jmenován kníže Felix Schwarzenberg, Windischgrätzův švagr. Tento příslušník známé české šlechtické rodiny, do té doby především diplomat, hodlal nejen odstavit neschopného císaře Ferdinanda, ale také skoncovat definitivně s revolucí. V otázce změny na trůně navázal spolupráci s ambiciózní arcivévodkyní Žofií (Sofií), manželkou císařova bratra Františka Karla, která usilovala o získání trůnu pro svého syna, tehdy osmnáctiletého Františka Josefa. Výměna na trůně se pak odehrála 2. prosince 1848. Král Ferdinand V. (císař Ferdinand I.) se v rezidenci olomouckého arcibiskupa nejprve slavnostně zřekl trůnu ve prospěch svého bratra Františka Karla a ten vzápětí učinil totéž ve prospěch svého syna, který byl prohlášen císařem pod jménem František Josef I. Ferdinand V. pak odjel do Prahy, kde mu byl dán k dispozici pro další život Pražský hrad. V Praze žil pak až do své smrti v roce 1875.[59]

Boje v Uhrách trvaly sice už od Jelačićova vystoupení v září, přičemž v říjnu proti Kossuthovi vystoupily vojensky také oddíly sedmihradských Rumunů, vlastní tažení rakouské armády nicméně začalo po menších potyčkách až 13. prosince. Opět se zapojili i slovenští dobrovolníci. Po stažení dobrovolnic-

---

56 RAPANT, Daniel: *Slovenské povstanie, II/1*, s. 328–330.

57 JELINEK, Ješajahu Andrej: *Dávidova hviezda*, s. 53.

58 VEBER Václav a kol.: *Dějiny Rakouska*, s. 408.

59 *Tamtéž*, s. 409.

kého sboru na Moravu vyjednávali ve Vídni Hurban, Štúr, Bloudek a Zach o možnosti nové vojenské dobrovolnické výpravy. 20. listopadu 1848 vydali ve Vídni jménem Slovenské národní rady výzvu ke Slovákům „do boja za slobodu a národnosť slovenskú".[60] Windischgrätz osobně o jejich vojenskou pomoc nestál a politicky jejich požadavky nepodporoval. Avšak chorvatský bán Josip Jelačić, kterého císař jmenoval královským komisařem v Uhrách a vrchním velitelem vojska, byl naopak Slovákům nakloněný a přesvědčil Windischgrätze, aby slovenskou nabídku přijal. Postaveny byly dva dobrovolnické sbory: jeden, v počátečním počtu asi 200 mužů, se zformoval v Těšíně. Oddíl zorganizovali Bloudek a Hurban, avšak velitelem se stal rakouský důstojník pplk. Karl Frischeisen a vrchním velitelem později generál Christian Götz. Oddíl byl začleněn do pluku majícího útočit ze Slezska a byl složen převážně z Čechů. Druhý oddíl vznikl na západním Slovensku a zorganizoval jej Bernard Janeček. Tento oddíl tvořil součást vojsk generála Baltazara Šimuniće (Simuniche) přesunutých na západní Slovensko z Haliče a měl plnit hlavně diverzní úkoly v Pováží.[61] Windischgrätz navíc počítal ještě s útokem z Haliče Dukelským průsmykem a s obsazením Košic a rovněž se souběžnou pomocnou akcí Chorvatů, Srbů a Rumunů.

První fáze bojů byla pro rakouskou armádu úspěšná. Už v polovině prosince vstoupil Windischgrätz do Bratislavy. Odtud jeho vojsko postupovalo podle Dunaje k Pešti. Velitel uherské armády plukovník (později generál) Artúr Görgey (rodák z Toporce u Kežmaroku pod Vysokými Tatrami, jeho jméno bývá psáno též v podobě Görgei) se rozhodl město vyklidit. Na Nový rok 1849 vstoupila rakouská armáda do Pešti, odkud Výbor na obranu vlasti, ústřední úřady a zbytek poslanců utekli do Debrecína. Windischgrätz to považoval za vítězství a poslal v tomto smyslu do Vídně příslušnou zprávu. Nebylo tomu ale tak. Část uherské armády pod velením generála Józefa Bema (původem Poláka) zamířila do Sedmihradska, kde úspěšně bojovala s rumunskými povstalci a rakouskými pomocnými jednotkami. Hlavní sbor pod velením Görgeyho zamířil na sever přes Levice k Banské Štiavnici a Banské Bystrici, kde zřídil svůj hlavní stan a vyzval obyvatelstvo k obraně vlasti. Zabavil též značné zásoby stříbra a stříbrných mincí z mincovny v Kremnici, kterými pak platil přicházející dobrovolníky. Z nich vznikaly nové prapory honvédů a Národní gardy. Görgey armádu rozdělil: jednu část poslal podél Hronu na východ ke Košicím, obsazených Rakušany, a druhou na sever do Turce. V krvavé bitvě, v níž se na uherské straně vyznamenali především místní Slováci vstoupivší do honvédských praporů, si tato

60 *DSNIŠ I*, dokument č. 107, s. 315–319.

61 RAPANT, Daniel: *Slovenské povstanie roku 1848–49*. Diel III. Zimná výprava. Časť 2 – dokumenty (dále III/2). Bratislava 1954, dokument č. 822, s. 616–617.

část armády 5. února 1849 vynutila průchod přes sněhem zavátý průsmyk Veľký Šturec do Turce, odkud pronikla do Liptova.[62] Slovenský dobrovolnický oddíl ze Slezska vyrazil Jablunkovským průsmykem na Čadcu 4. prosince 1848.[63] 9. prosince se poprvé vítězně střetl s maďarskými jednotkami u Budatína nedaleko Žiliny (nedaleko soutoku Kysuce a Váhu). Poté ustoupil znovu do Mostů ve Slezsku, ale na Silvestra došlo k druhé bitvě u Budatína a na Nový rok 1849 obsadili dobrovolníci Žilinu.[64] Odtud pak postupovali Rajeckou dolinou na Nemecké (dnes Nitranské) Pravno a Prievidzu a odtud oklikou do Turce.[65] Oddíl postupně přechodně vzrostl na 1 500 mužů, ale část dobrovolníků časem zase řady sboru opustila. Po obsazení (či osvobození – to záleží na úhlu pohledu) Turce postupoval dobrovolnický sbor v rámci rakouských vojsk generála Christiana Götze na Kremnici a do oblasti banských měst, odkud se Görgey přesunul na Liptov. I tohoto tažení se zúčastnili slovenští dobrovolníci. Götz vyčkal na příchod posil a počátkem února vyrazil pronásledovat Görgeyho vojska. V jeho řadách postupovala část dobrovolnického sboru na Dolní Oravu, do Liptova a přes průsmyk Branisko dále na východ, do Prešova a do Košic. Další dobrovolnická výprava směřovala do oblasti Gemeru. Zde ji 26. února 1849 nedaleko Muráně zaskočila přesila honvédů a především Národní gardy, složené z větší části z gemerských Slováků, a rozprášila jej. Porážka byla dokonalá; mnoho dobrovolníků podlehlo po Muráni depresi způsobené poznáním, že proti nim nebojovali Maďaři, ale Slováci. Část sboru se potom rozutekla, zbytek se vrátil na Liptov a stal se součástí regulérní rakouské armády. Skutečnost, že u Muráně bojovali Slováci proti Slovákům nebyla ve skutečnosti ničím mimořádným. Nebylo ostatně ani výjimkou, že někteří Slováci prošli během let 1848–49 jak službou v dobrovolnickém sboru na straně Rakušanů, tak v honvédských praporech uherské revoluční vlády.[66]

V místech, do kterých „hurbanisti" (jak byli obecně nazýváni) přišli, pomáhali rakouskému vojsku zavádět novou správu v podobě prozatímních královských rad (nazývaných někdy i „národní rady"). Do této nové správy zaváděli slovenskou úřední řeč a dosazovali místní slovenské aktivisty. Organizovali také lidová shromáždění, kde vysvětlovali svůj program a agitovali pro slovenské národní požadavky. Při veřejných vystoupeních byl úspěšný především Hur-

62 MRVA, Ivan – SEGEŠ, Vladimír: *Dejiny Uhorska a Slováci*. Prešov 2012, s. 276–278.

63 RAPANT, Daniel: *Slovenské povstanie, III/2*, dokument č. 577, s. 192.

64 *Tamtéž*, dokument č. 723, s. 451, dokument č. 725, s. 453

65 *Tamtéž*, dokument č. 759, s. 513–516.

66 Část slovenských dobrovolníků, kteří se po debaklu u Muráně vrátili domů, byla po návratu župními orgány uvězněna a pak si vykoupila svobodu dobrovolným vstupem do honvédských praporů.

ban, který měl charismatický projev, schopný uchvátit rolníky, často dosud podléhající Kossuthově propagandě. Štúr měl se svými intelektuálními projevy spíše úspěch mezi inteligencí. Velká lidová shromáždění se uskutečnila 13. ledna a 31. ledna 1849[67] v Turčianském Sv. Martině, 7. února v Dolním Kubíně a 12. února v Liptovském Sv. Mikuláši.[68] Příchod slovenských oddílů někde provázelo rabování židovských obchodů, i když to neplatí všeobecně. V Liptovském sv. Mikuláši se na J. M. Hurbana obrátila delegace místních židů vedená Izákem Dinnerem (pozdějším starostou města) a žádala jej, aby zabránil protižidovským výtržnostem. Hurban to delegaci slíbil a skutečně se snažil – nejen v Mikuláši, ale i v jiných městech, kam oddíly přišly – výtržnostem bránit.[69]

Obecně nelze říci, že by slovenská agitace měla všeobecný úspěch. V honvédských praporech nepochybně sloužilo více Slováků než v slovenském dobrovolnickém sboru. Výbor na obranu vlasti také prováděl celkem úspěšnou vlastní propagandu: především rolníci byli přesvědčováni, že změna na trůně je nelegitimní, František Josef není tudíž právoplatným uherským králem a není třeba jej poslouchat. K tomu úspěšně šířila výmysly o tom, že se nový král chystá po vítězství Rakušanů obnovit robotu a poddanství.[70] Určitý význam měla i konfesionální skladba vedoucích činitelů SNR, kteří byli evangelíky, a proto v katolických oblastech měla jejich agitace jen velmi omezený dopad.[71] Aktivity Hodži a Hurbana, kteří jednali ve jménu Slovenské národní rady, sice měly podporu velícího generála Christiana Götze, ale narážely na odpor Windischgrätze. Ten nesouhlasil s tím, aby se správa v Uhrách demokratizovala a aby do královských rad byli jmenováni „lidé z nízkých vrstev“; do úřadů na území, které obsadil, proto raději dosazoval místní maďarské nebo pomaďarštěné šlechtice, kteří zůstali i za povstání věrni Habsburkům. Ti ovšem měli pro národnostní požadavky Slováků stejně málo pochopení jako uherská revoluční vláda.

Mezi Kossuthem a Görgeym docházelo k rozporům, které vyvrcholily tím, že Kossuth generála odvolal a na jeho místo jmenoval Poláka generála Henryka Dembińského. Ten ale neměl úspěch: ve dnech 26.–27. února 1849 zvítězila rakouská armáda v bitvě u Kápolny a zdálo se, že revoluce je definitivně poražena. Císař František Jozef toho využil k zásahu proti ústavodárnému

67 RAPANT, Daniel: *Slovenské povstanie, III/2*, dokument č. 764, s. 523–524, dokument č. 813, s. 605. Druhé shromáždění svolal sám generál Götz, když dostal zprávu, že Görgeyho honvédi plánují z Liptova vpád do Turce. Cílem shromáždění byl proto i nábor dobrovolníků do slovenského sboru, což se částečně podařilo.

68 Tamtéž, dokument č. 844, s. 663–664.

69 JELINEK, Ješajahu Andrej: *Dávidova hviezda*, s. 53.

70 RAPANT, Daniel: *Slovenské povstanie, III/2*, dokument č. 575, s. 185–190.

71 *Tamtéž*, dokument č. 812, s. 604.

sněmu, který od podzimu 1848 zasedal v Kroměříži.[72] 4. března 1849 byl sněm císařem rozpuštěn a pro západní část monarchie byla vydána vládou předem připravená oktrojovaná ústava. Avšak revoluce v Uhrách ještě neskončila, protože honvédi znovu přešli do útoku. Pro uherskou vládu bylo vzpruhou, že 12. března 1849 vypověděla Sardinie znovu válku Rakousku. I když 23. března porazil Radecký sardinské vojsko u Novary a zajistil tak definitivně návrat italských provincií k Rakousku, ofenzíva uherských vojsk, do jejichž čela byl opět povolán Görgey, úspěšně pokračovala, a to mimo jiné právě na Slovensku. Uherská armáda dočasně znovu obsadila Pešť, oblehla protilehlý Budín a pokračovala v útoku proti proudu Dunaje, kde osvobodila od rakouských posádek nejprve Vacov (Vác) a pak Komárno. Görgey překročil Hron a 19. dubna jeho honvédi pod velením kremnického rodáka generála Felixe Schulze rozprášili u Tekovských Lužan dvacetitisícový rakouský sbor. Následující den s pomocí místních horníků získala uherská armáda Banskou Štiavnici. Hlavní síly Görgeyho armády pak zamířily k pevnosti Komárno, kterou už od ledna 1849 obléhaly Windischgrätzovi dělostřelci a kterou bránila poměrně slabá posádka pod velením generála Györgyho Klapky. Görgeyho jednotky se přeplavily přes Dunaj a obklíčení prorazily. Nastal všeobecný ústup císařských vojsk a většina dnešního slovenského území se tak opět dostala pod kontrolu revoluční uherské vlády. S ustupujícími císařskými jednotkami ustupoval druhý slovenský dobrovolnický sbor operující na Považí a na západním Slovensku.[73] Na počátku dubna stihla porážka i srbské povstalce v Banátu a rumunské v Sedmihradsku.[74] Rakouská vojska také utrpěla několik porážek v prostoru mezi Tisou a Dunajem, což vedlo k odvolání Windischgrätze; nahradil jej nejprve generál Ludwig Welden[75] a po něm zakrátko Julius von Heynau, známý pak jako „kat z Aradu" kvůli své roli při trestání maďarských revolucionářů.

Vojenská vítězství na jaře 1849, kdy revoluční armáda kontrolovala praktiky celé Uhry, vedla Kossutha k radikálnímu kroku, který měl ještě více povzbudit bojovou morálku jeho vojska: 12. dubna oznámil na tajném zasedání Výboru

72 Ústavodárný sněm se sešel nejprve 10. července 1848 ve Vídni, přičemž záležitosti týkající se Uher byly od počátku vyňaty z jeho kompetence. Po vypuknutí revoluce ve Vídni čeští liberální poslanci sněm opustili. V arcibiskupském zámku v Kroměříži se sněm opětovně sešel 22. listopadu 1848. URBAN, Otto: *Kroměřížský sněm 1848–1849*. 2. vyd. Praha, 1998, s. 50.

73 RAPANT, Daniel: *Dejiny slovenského povstania, III/2*, dokument č. 826, s. 624–625.

74 V říjnu 1848 se velitel císařských vojsk v Sedmihradsku generál Anton Puchner odmítl podřídit uherské revoluční vládě a vyhlásil přímou císařskou správu nad Sedmihradskem. Rumunům oznámil, že uznává jejich národnostní práva, čímž je získal na svou stranu. Rumuni žijící ve vlastních Uhrách a v Banátu se do protimaďarského povstání nezapojili. TREPTOW, Kurt W. a kol.: *Dějiny Rumunska*, s. 184–185.

75 MRVA, Ivan – SEGEŠ, Vladimír: *Dejiny Uhorska a Slováci*, s. 280

obranu vlasti svůj úmysl detronizovat Habsburky a vyhlásit úplnou nezávislost Uher. Následujícího dne tento úmysl přednesl na zasedání zbytku sněmu, avšak část poslanců, nevzdávajících se naděje na kompromis s Vídní (tzv. mírová strana), byla proti. Proto 14. dubna svolal Kossuth nové, tentokrát veřejné zasedání sněmu, kam byli pozváni vojáci a obyvatelé města. V této situaci se umírnění poslanci neodvážili proti samostatnosti hlasovat. 19. dubna sněm schválil zákon o detronizaci Habsburků a úplné nezávislosti Uher. Byla vytvořena první vláda samostatných Uher pod předsednictvím Bartalama Szemereho a Kossuth byl prohlášen správcem státu.[76]

Vyhlášení samostatnosti se ukázalo jako problematický krok, protože nemělo mezinárodní podporu. Žádná z velmocí samostatnost Uher nepodporovala a nebyla ochotna poskytnout revoluční vládě pomoc. Zato Rakousko získalo pomoc Ruska. Do Uher zamířily dvě expediční ruské armády: jedna pod velením generála Ivana Paskeviče vtáhla ze svých základen v Podunajských knížectvích ve Valašsku a Moldavsku do Sedmihradska, kde jí asistovaly rumunské dobrovolnické oddíly, druhá táhla přímo z Ruska přes Halič karpatskými průsmyky do uherské nížiny. Takovéto přesile nemohly honvédské prapory odolat a začaly rychle ustupovat. Ztraceno bylo Komárno, Vacov i Pešť. V této závěrečné fázi se Kossuth pokusil vyrovnat s jednotlivými národnostmi. Sněm zasedající v Segedíně (Szeged) po jednáních Kossutha s rumunskými představiteli přijal 28. července zákonný článek č. VIII/1849. Zákon umožňoval používání jiných jazyků než maďarštiny ve školství a správě, jinak byl ale formulován dosti vágně. Téhož dne byl přijat i zákonný článek IX/1849 o úplné emancipaci židů.[77] Nic z toho ale už nemohlo hroutící se revoluci zachránit. 9. srpna byla maďarská armáda poražena u Temešváru (dnes Timişoara v Rumunsku) a o čtyři dny později její zbytky nedaleko Világoše (dnes Şiria v Rumunsku) složily kapitulaci do rukou ruského sboru. V následujících týdnech kapitulovaly i uherské posádky v obležených pevnostech; jako poslední se koncem září 1849 vzdalo Komárno, které do poslední chvíle bránil generál György Klapka.[78]

Slovenské politické aktivity v roce 1849

Je celkem pochopitelné, že představitelé SNR očekávali za svoji pomoc monarchii uspokojení svých politických požadavků vyjádřených v mikulášských žádostech. Bezprostředně po zahájení vojenských operací se situace zdála přízni-

76 KÓNYA, Peter a kol.: *Dejiny Uhorska*, s. 578.
77 JELINEK, Ješajahu Andrej: *Dávidova hviezda*, s. 54.
78 KÓNYA, Peter a kol.: *Dejiny Uhorska*, s. 585.

vá. Vláda Felixe Schwarzenberga totiž v té době řešila otázku, jak naložit s Uhrami po potlačení revoluce. Ministr vnitra hrabě Franz Stadion (jinak tvůrce tzv. oktrojované ústavy) navrhl vládě 9. ledna 1849 plán předpokládající rozčlenění Uher podle etnografického principu, ovšem příliš podporovat slovenské požadavky nedoporučoval a jednota říše měla být každopádně zajištěna.[79] Naproti tomu János Majláth, maďarský šlechtic loajální Vídni, navrhl rozdělení Uher na sedm distriktů, z nichž jeden měl zahrnovat území obývané Slováky. Také Alexander Bach, příští obávaný ministr vnitra, se stavěl příznivě k plánu vytvořit ze Slovenska zvláštní správní území na způsob srbské Vojvodiny. Negativně ke všem těmto plánům se naproti tomu postavil Windischgrätz, jehož konzervativnímu myšlení nekonvenovala myšlenka rozdělení uherské koruny, existující již téměř tisíc let. Jeho stanovisko samozřejmě podporovala většina maďarské šlechty loajální dvoru.

Slovenští představitelé vypracovali 19. března 1849 zvláštní „slovenský prosbopis", který obsahoval pět bodů: uznání Slováků za zvláštní národ ve vytýčených hranicích, rovnoprávnost Slováků s Maďary, zvláštní administrativu se slovenským jazykem a vytvoření centrálního zemského úřadu, který by bezprostředně podléhal vládě ve Vídni.[80] S dokumentem se do Olomouce k císaři vypravila následující den zvláštní delegace vedená Jozefem Kozáčkem. Císař memorandum přijal a svěřil jej zvláštní komisi. Ve Vídni, kam se vrátila vláda, zároveň působili jako slovenští zmocněnci úředník finanční správy v Bratislavě Ján Hánrich a Ján Hlaváč, advokát v Prešově. Na návrh Stadiona byl jako „zástupce Slováků a znalec slovenských poměrů" povolán do Vídně jako důvěrník i básník Ján Kollár. Trojice tvořila vládní poradní sbor pro řešení slovenské otázky. Kollár z pověření vlády vypracoval vlastní návrh požadující vytvořit ze Slovenska samostatnou korunní zemi. Hánrich a Hlaváč uvažovali o vzniku „slovenského knížectví" jako korunní země v rámci habsburské monarchie, ale tento plán zůstal jen na papíře. Pro vládu vypracovali také vlastní návrhy požadující zrušení maďarizačních zákonů vydaných od roku 1790 a posilnění postavení slovenštiny. Navrhovali také vydávání slovenských politických novin pod kontrolou vlády.

Dne 13. dubna 1849 podali Štúr, Hodža a Hurban ve Vídni vládě další petici požadující utvoření Slovenska jako samostatné jednotky. Podobných návrhů se sešlo více. 8. května např. podali J. Kozáček, M. M. Hodža a Andrej Radlinský návrh, aby císař vydal manifest k slovenskému národu, v němž by byla zdůrazněna národní práva a vymezeno území pod vlastní správou. O všech návr-

79 RAPANT, Daniel: *Slovenské povstanie, III/2*, dokument č. 749, s. 494–495.
80 *DSNIŠ I*, dokument č. 108, s. 318–319.

zích jednala vídeňská vláda 10. května 1849, aniž dospěla k nějakému definitivnímu závěru. V této době se ještě počítalo se slovenskými dobrovolníky ze západního Slovenska, jejichž část od vedením kapitána Jána Francisciho, který vystřídal B. Janečka, sváděla malé boje v zápolí Görgeyho vojsk a promaďarskými partyzánskými četami působícími zde naopak v týlu rakouských armád. Pak ale došlo k zásahu Ruska a definitívní porážce uherské armády. Za této situace se slovenské dobrovolnické sbory staly zbytečnými a Vídeň rychle ztratila o Slováky zájem. Ještě 7. října 1849 navštívila císaře stočlenná slovenská delegace vedená Štúrem, Hodžou, Kozáčkem a Štefanem Markem Daxnerem, která odevzdala novou petici se svými požadavky,[81] ale Vídeň se již rozhodla jinak. 1. listopadu 1849 byly císařským nařízením zrušeny uherská ústava, sněm, vláda i župní samospráva a Uhry byly jako korunní země znovu začleněny do monarchie. Z Uher byly vyčleněny jako samostatné správní oblasti pouze ty celky, které měly historicky odlišné státoprávní postavení, tedy Sedmihradsko, Chorvatsko-Slavonsko, Vojenská hranice a Vojvodina.[82] Slovenský dobrovolnický sbor byl 21. listopadu 1849 oficiálně rozpuštěn.[83]

Shrnutí

Uhersky cítící Slovák Adolf Pechány (Pecháň) v roce 1903 ve své populární práci o uherské revoluci 1848–49 viděl v národnostních hnutích nemaďarských národností vlastizradu a „ránu nožem do zad," která přispěla k vítězství Vídně a porážce revoluce: „Inokedy, keď nebezpečie hrozilo vlasti uhorskej, všetci občania krajiny společnými silami bránili praotcovskú svoju vlasť, teraz poburovanie národnostných agitátorov vyvolalo spor medzi občanmi krajiny, do nepriateľských táborov podeliac synov jednej vlasti jedného národa."[84] Jak známo, Karel Marx a Friedrich Engels vysoce oceňovali maďarskou revouci, zatímco vystoupení nemaďarských národů na straně Vídně proti ní hodnotili jako kontrarevoluční. V šedesátých letech 20. století, v době politického uvolnění v Československu, museli slovenští historici hájit slovenské povstání roku 1848 nejen proti maďarským historikům, ale také proti zjednodušujícím soudům Marxe a Engelse.[85] Ve

81 Podobnou petici odevzdala císaři 19. října 1849 i rusínská delegace. POP, Ivan: *Dějiny Podkarpatské Rusi v datech*, s. 212.

82 KONTLER, László: *Dějiny Maďarska*, s. 240–241.

83 *Dejiny Slovenska. Dátumy, udalosti, osobnosti*. Bratislava 2007, s. 271.

84 PECHÁNY, Adolf: *Dejiny uhorského boja za slobodu roku 1848–1849*. Budapest 1903, s. 39.

85 K této debatě viz RYCHLÍK, Jan: *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty*. Praha 2012, s. 449–451.

skutečnosti není důležité, že z maďarského či obecněji uhrofilského pohledu se slovenské (ale rovněž chorvatské, rumunské či srbské) povstání může jevit jako „tříštění sil“ či dokonce vlastizrada a není ani důležité, že pro Marxe a Engelse byla tato povstání „kontrarevoluční“. Důležité je, jaký význam mají tato povstání pro Slováky, Chorvaty, Rumuny a Srby samotné.

Můžeme zodpovědně říci, že slovenská „revoluce v revoluci“ a slovenské povstání 1848–1849 patří nepochybně k významnému mezníku slovenských dějin a zároveň i k jednomu z pilířů slovenského národního příběhu. Není jistě náhodou, že na jednoznačně pozitivním hodnocení událostí revolučního roku a na hodnocení jeho čelných představitelů, především Ľudovíta Štúra, Jozefa Miloslava Hurbana a Michala M. Hodži, panuje v slovenské společnosti již více než sto let konsensus. Tak jako mnohé jiné evropské národy legitimizují i Slováci revolucí 1848 svou moderní národní politickou identitu, svůj národní program, svoje demokratické tradice a svou státnost. Je to jistě oprávněné: Slováci v revoluci poprvé vystoupili s jednoznačným vlastním politickým programem a zařadili se tak mezi moderní národy Evropy. V povstání prokázali, že jsou ochotni za svůj program i bojovat se zbraní v ruce. Na tom nic nemění fakt, že povstání v žádném případě nebylo nějakým širokým lidovým hnutím a že většina obyvatelstva zůstávala pasivní, či dokonce aktivně bojovala na straně maďarské revoluce. Neméně závažná je ale skutečnost, kterou si zřejmě slovenští vůdci revoluce plně neuvědomovali: že totiž slovenský program federalizace Uher na národnostním principu je s maďarským programem přetvoření Uher v maďarský národní stát neslučitelný. Kompromis zde v podstatě nebyl možný, protože by vyžadoval rezignaci jedné ze stran na základní myšlenku svého národního programu. Tato skutečnost vedla v roce 1848–1849 k ozbrojenému slovensko-maďarskému konfliktu, a ten zase předznamenal politický zápas mezi Slováky a Maďary po pádu Bachova absolutismu a obnovení ústavnosti. V tomto zápase, který trval až do zániku monarchie v roce 1918, byli ovšem Slováci oproti Maďarům ve výrazně slabším postavení a neměli možnost své představy prosadit.

POUŽITÉ ZDROJE

Tiskem vydané prameny

Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti. Zv. I. Bratislava 1998

RAPANT, Daniel: *Slovenské povstanie roku 1848–49*. Diel III. Zimná výprava. Časť 2 – dokumenty. Bratislava 1954

ŠTÚR, Ľudovít: *Dielo.* Zv. I., Bratislava 1954

ŽÁČEK, Václav (ed.): *Slovanský sjezd v Praze roku 1848. Sbírka dokumentů*. Praha 1958

Literatura

BERINDEI, Dan: *L´an 1848 dans le pays Roumains*. Bucarest 1984
BLEYER, Alexandra: *Erfolgsgeschichte einer gescheiterten Revolution*. Ditzingen 2022
BUSCK, Steen – POULSEN, Henning (eds.): *Dějiny Dánska*. Praha 2007
BRÜCKMÜLLER, Ernst – HÄUSLER, Wolfgang (Hrsg.): *1848 – Revolution in Österreich*. Wien 1999
DEÁK, István: *The Lawfull Revolution. Luis Kossuth and the Hungarians 1848–1849*. 2nd ed. London 2001
Dejiny Slovenska. *Dátumy, udalosti, osobnosti*. Bratislava 2007
DOHNÁNY, Mikuláš – ŠTEFANOVIČ, Samuel D.: *Slovenské povstanie 1848–1849*. Bratislava 1988
EVANS, Robert J. W. (ed.): *The Revolutions in Europe 1848–1849. From Reform to Reaction*. Oxford 2000
FERRO, Marc: *Dějiny Francie*. Praha 2006
FRÖHLICH, Helgard (hrsg): *1848 in europäischen Kontext*. Wien 1999
GIRARD, Luis*: Le 2e république (1848–1851)*. Paris 1968
GOLÁŇ, Karol: *Nitrianske žiadosti roku 1848 vyhlásené dňa 28. aúríla 1848 v Brezovej pod Bradlom*. Bratislava 1948
HAYAT, Samuel: *Quand la République était révolutionnaire. Citoyenneté et représentation en 1848*. Paris 2014
HOBSBAWM, Eric J.: *The Age od Revolution 1789–1848*. 2nd ed. New York 1964
JELINEK, Ješajahu Andrej: *Dávidova hviezda pod Tatrami*. Praha 2009
KLÍMA, Arnošt: *Češi a Němci v revoluci 1848–1849*. Praha 1988
KLÍMA, Arnošt: *Revoluce 1848 v českých zemích*. Praha 1974
KOLEJKA, Josef: *Národy habsburské monarchie v revoluci 1848–1849*. Praha 1989
KONTLER, László: *Dějiny Maďarska*, Praha 2001
KÓNYA, Peter a kol.: *Dejiny Uhorska*. Prešov 2013
KÖRNER, Axel (ed.): *1848 – An European revolution? International ideas and national memories of 1848*. Basingstoke 2000
KOSTANTARAS, Dean: *Nationalism and Revolution in Europe, 1763–1848*. Amsterdam 2020
KRESTIĆ, Vasilije (ured.): *Srbi i Mađari u revoluciji 1848–1849*. Beograd 1983
LAMBRECHT, Lars: *Osteuropa in der Revolutionen von 1848*. Frankfurt am Main 2006

LANGEWIESCHE, Dieter (Hrsg.): Revolutionen von 1848 in der europäische Geschichte. München 2000
MACHO, Peter a kol.: *Revolúcia 1848/49 a historická pamäť*. Bratislava 2012
MEYER, Werner – KREIS, Georg: *Dějiny Švýcarska*. Praha 2019
MOMMSEN, Wolfgang: *Die ungevollte revolution: die revolutionären Bewegungen in Europa 1830–1849*. 2 Aufl. Bonn 1998
MRVA, Ivan – SEGEŠ, Vladimír: *Dejiny Uhorska a Slováci*. Prešov 2012
MÜLLER, Helmut – KRIEGER, Karl Friedrich: *Dějiny Německa*. Praha 1995
PECHÁNY, Adolf: *Dejiny uhorského boja za slobodu roku 1848–1849*. Budapest 1903
PELIKÁN Jan a kol.: *Dějiny Srbska*. 3. vyd. Praha 2019
POLIŠENSKÝ, Josef: *Revoluce a kontrarevoluce v Rakousku 1848–1849.* Praha 1975
POP, Ivan: *Dějiny Podkarpatské Rusi v datech*. Praha 2005
PROCACCI, Giuliano: *Dějiny Itálie*. Praha 1997
RAPANT, Daniel: *Slovenské povstanie roku 1848–1849. Slovenská jar 1848*. Diel I, časť 1. Turčianský Sv. Martin 1937
RAPANT, Daniel: *Slovenské povstanie roku 1848–1849*. Diel I, časť II. Turčianský Sv. Martin 1937
RAPANT, Daniel: *Slovenské povstanie roku 1848–49*. *Povstanie septembrové*. Diel II, časť 1 – Dejiny. Turčianský Sv. Martin 1950
RAPANT, Daniel: *Slovenské povstanie roku 1848–1849.* Diel II, časť 2. Turčianský Sv. Martin 1948
RAPORT, Michael: *1848. – Year of Revolution*. London 2009
RYCHLÍK, Jan: *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty*. Praha 2012
RYCHLÍK, Jan – PERENČEVIĆ, Milan: *Dějiny Chorvatska*. 3. vyd. Praha 2020
RYCHLÍK, Jan: Memorandum moravských kopaničářů k císaři z roku 1897. In: *Vědecké práce Zemědělského muzea*, 1985, roč. 25, s. 257–262
SEDLÁK, Imrich (ed.): *Slováci v revolúcii 1848–1849*. Martin 2000
SCHELLE, Karel: *Státoprávní aspekty revoluce 1848–1849 v rakouských, českých a uherských zemích*. Ostrava 2019
SIEMANN, Wolfram: *Die deutsche Revolution von 1848–1849.* Frankfurt am Main 1996
SOJKOVÁ, Zdenka: Jaro 1848 v politické publicistice Ľudovíta Štúra. In: *Historický časopis*, 1995, 43, č. 3, s. 507–509
Slovenské povstanie 1848–49. Trnava 1886
SPERBER, Jonathan: *The European Revolutions, 1848–1851*. Cambridge, Mass. 1994

SPIRA, György: Stretnutie Jána Rotaridesa s revolúciou a kontrarevolúciou. In: *Historický časopis*, 1988, roč. 36, č. 5, s. 740–750
STANČIĆ, Nikša: *Godina 1848 u Hrvatskoj*. Zagreb 2010
ŠTAIF, Jiří: *Revoluční léta 1848–1849 a české země*. Praha 1990
TIMMERMANN, Heiner (Hrsg.*): 1848 – Revolution in Europa: Verlauf, politische Programme, Folgen und Wirkungen.* Berlin 1999
TOBOLKA, Zdeněk Václav: *Slovanský sjezd v Praze 1848*. Praha 1901
TREPTOW, Kurt W. a kol.: *Dějiny Rumunska*. Praha 2000
URBAN, Otto: *Kroměřížský sněm 1848–1849*. 2. vyd. Praha 1998
VEBER, Václav a kol.: *Dějiny Rakouska*. 3. vyd. Praha 2009

Vol. 25/2 | 2023 Česko-slovenská historická ročenka pp. 55–81

DOI: 10.5817/cshr.2023.25.2.3

STUDIE

Sociálne a národné premeny Uhorska v revolučnom dvojročí 1848–1849

LÁSZLÓ SZARKA

Hungary's social and national transformations in the two revolutionary years of 1848 to 1849

This brief comparative Hungarian-Slovak historiographical survey examines the content and impact of the unresolved issues of the two revolutionary years of 1848-1849 in Hungary, which are discussed primarily from national perspectives as a unified revolutionary process. Accepting the scenario of a "lawful revolution", underpinned by the laws passed at the last meeting of the Diet of Hungary, it compares interpretations of the civil transformation of the country, the abolition of most of the feudal ties and aristocratic privileges, as well as the space for the application of constitutional monarchy. To this day, the Hungarian revolutions are still interpreted largely as national revolutions, although they were more successful in the social sphere than in the realization of national goals.

Keywords: two revolutionary years, 1848–1849, Hungary, national revolutions

Výraz „revolučné dvojročie" – používaný stále častejšie v slovenskej historiografii namiesto klasických „meruôsmych rokov" – je praktickým analytickým pojmom najmä preto, lebo nás konfrontuje s jednotlivými etapami premeny stavovskej spoločnosti a metternichovského absolutizmu habsburskej ríše, rovnako aj moderných národotvorných nacionalizmov. Veď konkrétne v Uhorsku v podstate nasledovali za sebou štyri fázy vývinu: revolučná perióda (marec – jún 1848), etapa ústavnoprávnych konfliktov (júl – september 1848), následne obdobie rakúsko-chorvátskej vojenskej intervencie v znamení pokusov vieden-

skej konsolidačnej politiky v Uhorsku, resp. národnostné povstania, ktoré vyústili v občiansku vojnu (október 1848 – apríl 1849). Ako záverečnú etapu revolučného dvojročia môžeme označiť obrannú vojnu za nezávislosť Uhorska a intervenčnú vojnu Ruska (máj – august 1849), vďaka ktorej Viedeň dokázala prinútiť uhorskú vládu a armádu ku kapitulácii. Veľká časť historiografických diskusií súvisí popri národných a ideologických naratívoch práve s tým, že pojmy „revolučné dvojročie", „revolúcia 1848–1849" sú pertraktované ako jednoliaty revolučný proces, a to primárne z národných perspektív.

Keďže dodnes nemáme napísané komplexné dejiny revolučného dvojročia mnohonárodnostného Uhorsko-Chorvátskeho kráľovstva a rovnako multietnického Sedmohradského veľkokniežatstva, nemáme ani adekvátne odpovede na otázky, či to bola jediná revolúcia v Uhorsku, bola to maďarská, alebo uhorská revolúcia? Bola to „legálna revolúcia", realizovaná na báze zákonov posledného uhorského stavovského snemu v Prešporku, ktorá zabránila vypuknutiu živelných poddanských vzbúr a nepokojov, t. j. „skutočnej" krvavej revolúcie? Alebo to bol len akýsi úvod do interetnických stretov a občianskej vojny národov monarchie a Uhorska? Mali srbské, chorvátske, rumunské, slovenské národné hnutia a vojenské vystúpenia a povstania proti uhorskej vláde výsostne emancipačný charakter, alebo boli čiastočne zneužité aj pre intervenčné, konsolidačné, alebo kontrarevolučné zámery Viedne?

Pre maďarsko-slovenské historiografické dilemy boli a sčasti dodnes sú príznačné konfrontácie s asymetriami, interferenciami maďarského a slovenského vývinu v rámci Uhorska, ako aj obyčajne jednostranné, neúplné vnímanie regionálnych, sociálnych osobitostí a rozdielov v rámci multietnických realít habsburského súštátia. Na uvedené otázky boli preto dané do roku 1989 viac-menej len etnocentrické odpovede v interpretácii tzv. spoločných dejín multietnického Uhorska. Preto je potrebné sa zamyslieť nad možnými novými a spoločnými prístupmi: nakoľko je dostačujúce skúmať, vysvetľovať a riešiť historické otázky revolučného dvojročia v rovine národných kontextov a príbehov: či je možné a potrebné posunúť naše interpretácie k transnacionálnym, ríšskym, prinajmenšom celouhorským súvislostiam? Alebo sa treba naďalej uspokojiť s výskumom národného prínosu a kontextu revolučného obdobia?[1]

1 Pre túto interpretačnú pascu je priam ukážkovým príkladom problematika vzájomných vzťahov a konfliktov, spoločných predstáv a nepriateľských postojov maďarskej liberálnej politickej elity revolučného procesu, resp. vedúcej slovenskej zložky na čele slovenského národného, národotvorného hnutia v sledovanom období, čo sa najvýraznejšie odzrkadľuje práve v hodnotení slovenského povstania a protimaďarských vojenských výprav. Riešiť množstvo historických legiend, mýtov na báze pokusu pojmovo zjednotiť analytické a interpretačné

Európsky kontext a národné naratívy uhorských revolúcií

Revolučná vlna z jari 1848 pripravila alternatívu ústavnej a demokratickej obnovy Európy. Radikalizácia liberálnych, reformných politických zoskupení a národných hnutí zasiahla krajiny západnej, strednej i východnej časti kontinentu. Po švajčiarskej občianskej vojne medzi konzervatívnymi a liberálnymi kantónmi z novembra 1847 vypukla v januári 1848 revolúcia v Kráľovstve Sicílie a Neapolu, kde bol kráľ Ferdinand II. prinútený prijať ústavu. Vo februári sa zrútila monarchia Ľudovíta Filipa Orleánskeho a vyhlásili druhú Francúzsku republiku, čo vyvolalo neskutočný domino-efekt. Revolučné sily sa presadzovali aj v nemeckých krajinách a nevyhlo sa im ani Rakúske cisárstvo.[2] Povstanie proti metternichovskému absolutistickému režimu vypuklo vo Viedni 13. marca 1848 a znamenalo okamžitý signál aj pre nekompromisné vystúpenie radikálov opozičnej strany uhorského parlamentu, vedených Lajosom Kossuthom a Lajosom Batthyánym. Ich postup bol od začiatku koordinovaný s radikálnou peštianskou skupinou Mladé Uhorsko na čele so Sándorom Petőfim, Mórom Jókaim, Józsefom Irinyim a Dánielom Irányim.[3] Rýchlo reagovali v dedičných krajinách Rakúska aj talianske, české i poľské politické elity, a rovnako aj srbské, chorvátske, rumunské a slovenské národné hnutia Uhorska, Chorvátska a Sedmohradska. Znamenalo to, že revolučné scenáre boli písané v monarchii od začiatku vo viacerých centrách, pričom národné ciele revolučných vystúpení sa rozchádzali. Ukázalo sa, že metternichovský režim ríše bol centralizovaný viac-menej len vo vojenskej, zahraničnej politike dvora, resp. vo všemohúcom policajnom dozore. Jednotlivé krajiny ale mali vlastnú vnútornú dynamiku: Vor-

rámce revolučných sociálnych, inštitucionálnych, národných zmien, ako aj ozbrojených povstaní, vojenských konfliktov v rovine celouhorskej, predpokladajúc akýsi historický scenár uhorskej revolúcie (magyarországi forradalom), k tomu doteraz vlastne nebol urobený žiadny úspešný pokus.

2 Vecné a kritické analýzy o revolučnej vlne – ale bez osobitných uhorských a balkánskych kapitol – boli publikované už dávnejšie. Napr. RIEDER, Heinz: *Die Völker läuten Sturm. Die europäische Revolution 1848/49*. Gernsbach 1997; *The Revolutions in Europe, 1848–1849: From Reform to Reaction*, Eds. Evans, Robert – Pogge von Stradmann, Hartmuth. Oxford 2000; *Europa 1848: Revolution und Reform*. Eds. Dowe, Dieter – Haupt, Heinz-Gerhard – Langewiesche, Dieter – Sperber, Jonathan. Bonn 1998. V anglickom preklade: *Europe in 1848. Revolution and Reform*. New York 2001.

3 DEÁK, István: *The Lawful Revolution. Louis Kossuth and the Hungarians, 1848–1849*. New York 1979. V maďarskom a nemeckom preklade: DEÁK, István: *Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben*. Budapest 1983; DEÁK, István: *Die rechtmässige Revolution. Lajos Kossuth und die Ungarn, 1848–1849*. Budapest 1989; URBÁN, Aladár: *Batthyány Lajos miniszterelnöksége*. Budapest 1986; SPIRA, György: *A pestiek Petőfi és Haynau között*. Budapest 1998; *Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc*. Ed. Hermann, Róbert. Budapest 2022.

märz rakúsky, český a poľský bol rovnako rozdielny, ako „reformné obdobie" 1830–1848 uhorských, chorvátskych a sedmohradských národných hnutí.[4]

Platí to aj o maďarských a slovenských snahách. Politicky rušné a plodné predrevolučné desaťročia maďarského reformného obdobia, resp. kollárovskej a štúrovskej etapy slovenského národného obrodenia v Uhorsku, znamenajú v našej minulosti, a tak aj pre naše historiografie zložité obdobie zániku stavovského štátu a spoločnosti, šľachtických privilégií, občianskej premeny. A to je aj dôvod, prečo revolučné dvojročie 1848–1849 zanechalo tak hlboké stopy v paralelnom a predsa sa rozchádzajúcom a konfliktnom vývine moderného národotvorného nacionalizmu Maďarov a Slovákov.[5] Zároveň v prípade Kossutha ide aj o začiatky a náznaky ambicióznych maďarských predstáv o možnosti premeny stavovského Uhorska na moderný uhorský národný štát na báze jednotného „uhorského politického národa", umožnenej jednak demokratizáciou a modernizáciou jednotlivých etnických spoločností, ako aj dominantným postavením maďarských politických elít. Boli to procesy, ktoré mobilizovali politické skupiny i masy v celej habsburskej ríši, a to aj napriek tomu, že v rakúskych dedičných krajinách, vrátane Krajín českej koruny, bola situácia poddaných omnoho miernejšia ako v Uhorsku alebo Sedmohradsku.

4 HEYE, Hans Peter: 1848/49. In: *Die Wende in der Habsburgermonarchie. Wendepunkte in den Beziehungen zwischen Deutschen, Tschechen und Slowaken 1848–1989.* (Veröffentlichungen der Deutsch-Tschechischen und Deutsch-Slowakischen Historikerkommission, 14). Eds. Brandes, Detlef – Kováč, Dušan – Pešek, Jiří. Essen 2007, s. 37–84.

5 Maďarský a slovenský národný príbeh a tomu primerane aj historiografická terminológia sa v prípade revolučného dvojročia rozchádzajú od začiatku. V maďarskom ponímaní sa skoro výlučne používali pojmy „maďarská revolúcia" namiesto faktograficky presnejšej uhorskej revolúcie alebo revolúcií národov v Uhorsku. Zároveň revolučná perióda od marca do júla 1848 je v maďarskom naratíve doplnená aj obdobím ústavnoprávnych kontroverzií s Viedňou, občianskej vojny v Chorvátsku, v Dolnom a Hornom Uhorsku, ako aj v Sedmohradsku, bojov o zachovanie samostatnosti, resp. po debrecínskej deklarácii detronizácie Habsburgovcov z 19. apríla 1849 bojov za nezávislosť Uhorska. Od medzivojnového obdobia sa používa preto v maďarskej historiografii – na základe klasickej syntézy Magyar történet od Bálinta Hómana a Gyulu Szekfűa – dodnes dvojvýraz „revolúcia a boj o slobodu". V slovenskej historiografii sa prízvukujú paralelné revolučné hnutia, povstania habsburskej monarchie, resp. vojenské vystúpenia, ozbrojené povstania národov Uhorska proti revolučnej uhorsko-maďarskej vláde. Preto označenie tohto zložitého obdobie ako „revolučné dvojročie" môžeme považovať prinajmenšom za užitočné. GERGELY, András: A forradalom és az önvédelmi háború (1848–1849). 1848–49 historiográfiája. In: *19. századi magyar történelem (1790–1918).* Ed. Gergely, András. Budapest 1998, s. 247–249; HERMANN, Róbert: Eredmények és feladatok 1848–1849 hadtörténetének kutatásában. In: *Történelmi Szemle*, 1998, roč. 40, č. 3–4, s. 203–214; ŠKVARNA, Dušan: Logika a kontext utvárania moderného slovenského národa. In: BYSTRICKÝ, Valerián – KOVÁČ, Dušan – PEŠEK, Jan a kol.: *Kľúčové problémy moderných slovenských dejín 1848–1992*. Bratislava 2012, s. 33; HALÁSZ, Ivan: *Uhorsko a podoby slovenskej identity v dlhom 19. storočí*. Bratislava 2011, s. 47–61.

Pritom fungovalo paralelne niekoľko scenárov: ľudové nepokoje a vzbury, vojenské povstania a mestské nepokoje, politicko-mocenské zvraty a ústavnoprávne zmeny, a to všetko v znamení sociálnych a národných revolúcií.[6] Celkovo teda išlo o obrovské zmeny v dejinách národov habsburskej ríše, ktoré aj v Uhorsku otvorili dvere naraz k právnej emancipácii poddanského obyvateľstva, ku konštitucionálnemu osamostatneniu sa, a tak k občianskej premene a modernizácii multietnickej uhorskej spoločnosti a štátu. Ideály a ciele, ktoré sa predtým dlhé desaťročia pestovali len teoreticky, resp. v predstavách opozície, dostali sa naraz na program dňa.[7]

Posledný stavovský snem zasadajúci od novembra 1847 v Prešporku prijal od 18. marca do 10. apríla 1848 spolu 31 zákonov, ktoré zmenili charakter politiky, usporiadanie spoločnosti i chápanie ľudskej slobody. Súbor zákonov, ktoré sú považované za základné piliere novej, občianskej ústavy Uhorska, kráľ Ferdinand V. podpísal 11. apríla v Primaciálnom paláci. Zákony zrušili poddanstvo, odstránili šľachtické privilégiá, zaručili rovnosť ľudí pred zákonom, garantovali základné liberálne slobody a zásadne rozšírili volebné právo – zrušili jeho stavovské obmedzenia. Občianske práva umožnili právnu emancipáciu občana, samostatnú činnosť slobodných roľníkov, ktorí dostali svoje poddanské pozemky do vlastníctva. Uhorsko sa stalo konštitučnou monarchiou: panovník sa musel deliť o moc s parlamentom a vládou, a tak uhorský štát získal väčšiu ústavne garantovanú nezávislosť od Viedne. V sociálnej i ústavnej sfére sa podobné zmeny udiali aj v ďalších krajinách habsburskej monarchie.

V dôsledku postupného uplatnenia zákonov prijatých v rokoch 1830–1848 na reformných snemoch v Prešporku, resp. pod vplyvom vyostrených politických diskusií medzi konzervatívnymi, liberálnymi a centralistickými prúdmi uhorsko-maďarských šľachtických elít sa vytvorila koncepcia povinného a štátom zaručeného zrušenia poddanstva, ako aj stavovských privilégií, a to predovšetkým anachronickej a kontraproduktívnej nezdaniteľnosti šľachty, resp. ne-

6 ŠKVARNA, Dušan: Lojalita v kontexte etnicity a nacionality a slovenská politika v rokoch 1848/1849. In: *Regionálna a národná identita v maďarskej a slovenskej histórii 18.–20. storočia. Regionális és nemzeti identitásformák a 18–20. századi magyar és a szlovák történelemben*. Eds. Šutaj, Štefan – Szarka, László. Prešov 2007, s. 58–70; GÁBRIŠ, Tomáš: Modernizácia uhorského právneho poriadku v 19. storočí. In: KOVÁČ, Dušan a kol.: *Sondy do slovenských dejín v dlhom 19. storočí*. Bratislava 2013, s. 124–157.

7 SZABAD, György: A polgári átalakulás megalapozása 1848–49-ben. In: *A negyvennyolcas forradalom kérdései*. Eds. Spira, György – Szűcs, Jenő. Budapest 1976; VARGA, János: Helyét *kereső Magyarország*. Budapest 1982; HUČKO, Ján: *Slovenská jar*. Bratislava 1994; *Slováci v revolúcii 1848–1849. Zborník referátov z medzinárodnej vedeckej konferencie v Starej Turej, 17.–18. 9. 1998*. Ed. Sedlák, Imrich. Martin 2000; MACHO, Peter a kol.: *Revolúcia 1848/49 a historická pamäť*. Bratislava 2012.

únosných povinností a právnej závislosti urbariálneho poddanstva, medzi iným aj povinnej bezplatnej práce na šľachtických majetkoch, resp. usporiadanie vlastníckych vzťahov poddanských pozemkov. Znamenalo to východisko k prelomovým sociálnym zmenám v živote poddanských vrstiev, ktoré tvorili skoro 90 percent obyvateľstva Uhorska.[8]

Politickú bázu uhorského reformného hnutia – na čele s Opozičnou stranou vedenou grófom Lajosom Batthyánym a Lajosom Kossuthom – tvorila liberálne orientovaná časť strednej šľachty a chudobnejšieho zemianstva, kým pomerne veľká časť aristokracie a konzervatívnych privilegovaných vrstiev považovala radikálne zmeny za zdroj neistoty a konfliktov. Preto sa hlásila skôr ku Konzervatívnej strane, založenej predstaviteľmi prohabsburskej aristokracie, na čele s Emilom Dessewffym. V tomto pozičnom boji vznikajúcich politických strán malo nesmierne veľký význam účinkovanie dobovej liberálnej tlače, predovšetkým Kossuthom redigovaných novín *Pesti Hírlap* (1841–1844), resp. vyostrené diskusie medzi Kossuthom a grófom Istvánom Széchenyim, zástancom postupných reforiem, zosúladených s viedenským dvorom, ako aj stále väčší vplyv šľachtickej i občianskej inteligencie, v dôsledku čoho si veľká časť župnej šľachty osvojila program modernizácie krajiny.[9] Za ich rozhodnutím stáli jednak obavy z opakovania poddanských revolt z roku 1831, ako aj

---

8 *A magyar országgyűlés 1848/49-ben*. Ed. Szabad, György. Budapest 1998; VARGA, János: *A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban*. Budapest 1971, s. 72–73. V slovenskej historiografii pozri práce Júliusa Mésároša, a to jednak v syntézach *Dejiny Slovenska III. (od roku 1848 do konca 19. storočia)*. Bratislava 1992, s. 111–142, ako aj v zborníku MÉSÁROŠ, Július: *Zložité hľadanie pravdy o slovenských dejinách. Výber štúdií, odborných polemík a článkov z polstoročnej výskumej a publikačnej činnosti*. Bratislava 2004, s. 96–109, 110–138. K etnickým dopadom, zvlášť roľníckym nepokojom a maďarsko-slovenským konfliktom po vyhlásení zákonov o zrušení poddanstva pozri MRVA, Ivan: *Slovensko a Slováci v 2. polovici 19. storočia.* Bratislava 2010, s. 26–45. K problematike etnocentrických interpretácií slovenskej účasti na revolučných udalostiach a ako aj zrušenia poddanstva VIKTOR, Gabriel (SZALAY, Ladislav): *Legenda rokov meruôsmych.* Bratislava 1998, (prvé vydanie v samizdate, 1984), s. 25–28.

9 Úspešný priebeh rokovaní delegácie uhorského snemu vo Viedni 15.–16. marca 1848 ukončil aj vášnivé spory medzi Széchenyim a Kossuthom, a to tým, že ako člen delegácie po návrate z Viedne do Prešporku 17. marca si Széchenyi uvedomil oprávnenosť Kossuthových radikálnych rozhodnutí v danej vyostrenej revolučnej situácii, o čom svedčí jeho nasledovné priznanie: „Moja politika bola istá, ale pomalá. Kossuth stavil všetko na jednu kartu, a aspoň doteraz získal pre vlasť prinajmenšom toľko, koľko by dokázala vyprodukovať moja politika za 20 rokov. Ak nenarazíme na reakciu, a bude v nás viac patriotizmu než závisti, viac občianskej cnosti ako samoľúbosti, veru ja verím, bude ešte z Maďara niečo, a to možno dostatočne veľa." Gróf István Széchenyi svojmu tajomníkovi, Antalovi Tasnerovi, 17. marca 1848. *Széchenyi István levelezése*. Zv. 3. Budapest 1891, s. 603.

pragmatické úvahy o negatívnom dopade nízkej produktivity nútenej poddanskej práce.[10]

V dobovom uhorsko-maďarskom reformnom liberalizme – a to aj u Lajosa Kossutha, jednoznačného vodcu liberálneho prúdu župnej šľachty a grófa Istvána Széchenyiho, zástancu postupných reforiem – sa od začiatku spájali myšlienky anglického a francúzskeho liberalizmu a vlastných stavovských verejnoprávnych tradícií, resp. plány, ako si zachovať výhody z majetkových i právnych privilégií.[11] Preto nebolo vonkoncom ľahké získať bezpodmienečnú podporu šľachtických žúp pre radikálne zmeny, v dôsledku ktorých mala šľachta stratiť svoje dovtedajšie privilegované postavenie. Bolo ich potrebné presvedčiť o tom, že zrušenie urbariálnych pomerov sa stalo neodvratným, a preto je lepšie, ak sa uskutočnia dobrovoľne a cestou zhora pod vedením šľachty.

Účinné argumenty ponúkal aj program budovania moderného maďarského národného štátu. Išlo v ňom o premenu stavovského národa – uhorského šľachtického multietnického *natio hungarica* – na uhorsko-maďarský politický (a postupne aj na jazykovo-kultúrny) národ. V takomto štáte si totiž mohli nemajetní, ale vzdelaní šľachtici znovu zaistiť spoločenské pozície – už nie ako šľachtici, ale skôr ako štátni úradníci a reprezentanti majoritnej spoločnosti.

Navyše myšlienka naplnenia práva na akési historické sebaurčenie Uhorska a uhorsko-maďarského národa – nezávisle od ústavoprávnych ambícií stavovských povstaní – bola prítomná v radoch uhorskej šľachty už po stáročia. Ideológovia a vodcovia opozičných strán predostierali svoj program modernizácie Uhorska ako rozšírenie práv na všetkých jeho obyvateľov, na báze ich právnej emancipácie. Tvrdili, že bezprávne ľudové masy treba právne pozdvihnúť na úroveň, ktorú dovtedy požívali len príslušníci stavovského národa – aristokrati, šľachtici, mešťania a cirkevné osoby –, pričom očakávali, že oslobodené vrstvy budú šľachte za tento krok vďačné. Ani Kossuth – ktorý považoval za nevyhnutné – „dostať masy bezprávnych poddaných medzi hradby konštitutcionalizmu“ – nechcel šľachtu úplne zrušiť alebo vytlačiť zo spoločenského života. Naopak, podľa neho v ňom mala naďalej hrať vedúcu úlohu a pod jej vedením mala vzniknúť aj nová národná stredná vrstva. Dôkazom toho boli diskusie okolo majetkovej náhrady zemepánov za poddanskú pôdu, resp. za zrušené

10 KOSÁRY, Domokos: Kossuth és a Pesti Hírlap. In: *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Ed. Szabolcsi, Miklós. Budapest 1985, s. 665–678.

11 Prívlastok „uhorsko-maďarský“ používame v tejto štúdii ako označenie etnicky výlučne alebo dominantne maďarských aktérov alebo faktorov s celouhorským dosahom.

poddanské povinnosti, sformulovaná v zákone č. XII/1848.[12] Rovnaké ciele sledoval Kossuth aj s volebným zákonom č. V/1848, ktorý zaistil aktívne volebné právo obmedzené síce vzdelanostným a majetkovým cenzom, ale aj tak sa počet osôb oprávnených voliť zvýšil z pôvodného počtu 130 000 starovoličov o približne 470 000 nových. To znamenalo, že v Uhorsku, kde podľa sčítania ľudu z roku 1851 žilo 9,556 milióna ľudí, pomer voličov – samozrejme výlučne mužov – mohol byť okolo 6,3 percenta.[13] Pasívne volebné právo bolo zaistené rovnako aj pre nešľachtických voličov, ale obmedzené cenzom jazykovým, ako aj majetkovým. Vo výkone mandátu však zostala absolútna prevaha šľachty: snem sa skladal z celkovo 377 zástupcov uhorského a 96 poslancov sedmohradského ľudu, z ktorých až 72 % bola šľachtického pôvodu.[14]

Európska revolučná vlna mala od začiatku silné sociálne zázemie. V rokoch 1846 – 47 zasiahla Európu hlboká hospodárska kríza, ktorá viedla k hladomoru stredovekého rozsahu. V Írsku a vo väčšine nemeckých provincií vznikol nedostatok potravín v dôsledku nepriaznivého, dlhotrvajúceho, chladného a daždivého obdobia. V Uhorsku boli hladomorom najviac postihnuté severozápadné slovenské a rusínske župy Uhorska, v ktorých boli najväčšie ľudské straty aj počas cholerovej epidémie v roku 1831.

Na základe zákonov posledného uhorského stavovského snemu sa stalo slobodnými a plnoprávnymi občanmi približne 9 miliónov uhorských poddaných a želiarov. Získali nielen osobné slobody, ale stali sa vlastníkmi svojich poddanských pozemkov. Podľa výpočtov Jánosa Vargu v roku 1848 získali urbárski poddaní 13,8 milióna (uhorských) jutár ornej pôdy a lúk, čo predstavovalo tri

12 OROSZ, István: *A jobbágyvilág megszűnése Magyarországon*. Debrecen 2010, s. 59; SZABÓ, István: Kossuth és a jobbágyfelszabadítás. In: SZABÓ, István: *Jobbágyok – parasztok*. Budapest 1976, s. 298.

13 Porov. PAP, József: Az első népképviselők és a népképviselet kezdetei Magyarországon. In: *Aetas,* 2016, roč. 31, č. 1, s. 26; PAP, József: „Úrrá… tenni a nemzetet a tömeg felett." A választójogi reform és az erdélyi választók összetételének kérdése. In: *„...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni"*. Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére. Eds. Gebei, Sándor – ifj. Bertényi, Iván – Rainer, M. János. Eger 2011, s. 227–237; CSIZMADIA, Andor: *A magyar választási rendszer 1848–1849-ben. A magyar választási rendszer 1848–49-ben. (Az első népképviseleti választások)*. Budapest 1963; *Az 1848-1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja.* Ed. Pálmány, Béla. Budapest 2002; ILONSZKY, Gabriella: Belated professionalization of parliamentary elites: Hungary 1848–1999. In: *Parliamentary Representation in Europe 1848–2000. Legislative Recruitment and Careers in Eleven European Countries*. Eds. Best, Heinrich – Cotta, Maurizio. Oxford 2000, s. 196–225; RUSZOLY, József: Az országgyűlési népképviselet bevezetése Magyarországon (Az 1848: V. tc. létrejötte). In: RUSZOLY, József: *Alkotmány és hagyomány. Újabb jog- és alkotmánytörténeti tanulmányok.* Szeged 1997, s. 57–84.

14 CSORBA, László – VELKEY, Ferenc: *Reform és forradalom 1790–1848*. Debrecen 1998, s. 321; GÁBRIŠ, Tomáš: *Modernizácia uhorského právneho poriadku*, s. 136–140.

štvrtiny celkovej výmery ornej pôdy a lúk. Toto malo za následok, že 95 % urbarialistov sa stalo konečne ozajstným vlastníkom svojej usadlosti, a to prinajmenšom pôdy, na ktorej stál ich dom. Vlastníctvo jednej sedminy urbárskej pôdy a pozemkov ale nebolo zákonom rozhodnuté a ďalšia desatina pôdy, ktorú obrábali poddaní, podľa zákona zostala naďalej vlastníctvom zemepánov.[15]

Revolučným zákonným článkom IX/1848 bolo poddanstvo zrušené a poddaní sa vyslobodili z urbárskeho pomeru z osobnoprávneho a majetkoprávneho hľadiska. Toto ustanovenie vo vzťahu k pozemkom bolo vykonávané postupne ďalšími zákonnými článkami: X/1848 o komasácii, o rozdelení a využívaní urbariálnych pastvín a lesov, na základe ktorého neskôr vznikli lesné a pasienkové spoločenstvá miestnych roľníkov; XI/1848 o veciach bývalého zemepanského súdnictva; XII/1848 o náhrade bývalým zemepánom; XIII/1848 o zrušení cirkevného desiatku; resp. XIV/1848 o úvere pre vykúpenie z urbárskych povinností. Kontinuita legálnej revolúcie bola 31. augusta 1848 zablokovaná po neúspešných rokovaniach ministerského predsedu Batthyányho vo Viedni, a po odmietnutí dvoch nových zákonov o samostatnej uhorskej armáde a finančnej politike, resp. po dvojnásobnom odstúpení Batthyányho a členov jeho vlády 11. septembra, resp. 2. októbra 1848. Nasledovali jednostranné kroky dvora: rozpustenie novozvoleného uhorského snemu 3. októbra, resp. vyhlásenie vojnového stavu v Uhorsku 6. októbra 1848.[16]

Pol milióna alodiálnych želiarov, kontraktualistov, teda zmluvných poddaných, povinnosti ktorých neboli fixované v urbári, ale len v súkromnej zmluve, sa zrušenie poddanstva netýkalo. Obrábajúcich nevoľníkov, nájomcov, roľníkov pracujúcich na čistej ornej pôde alebo vo vinohradoch bol trpasličí počet, v skutočnosti to boli práve tí, ktorí boli stále v zajatí nedoriešených otázok. Vo väčšine prípadov oslobodení poddaní vlastnili aj pôdu, na ktorú sa zákon nevzťahoval.

Podľa Róberta Hermanna, v súčasnosti najlepšieho znalca uhorského revolučného dvojročia, už v tomto krátkom – skutočne revolučnom – úvodnom období boli dané zárodky neskorších ťažkých protirečení a konfliktov, ktoré viedli v letných mesiacoch k ostrým stretom medzi viedenským dvorom a Batthyányho vládou, k obojstranným prípravám vojenskej konfrontácie, ako aj národnostným povstaniam.[17] Paradoxné a protirečivé označenie „zákonnej revo-

15 VARGA, János: *A jobbágyfelszabadítás kivívása*, s. 65–68; HORVÁTH, Gergely Krisztián: A magyarországi jobbágyfelszabadítás végrehajtása és történészi percepciói. In: *Történelmi Szemle*, 2022, roč. 64, č. 2, s. 251–268.

16 HERMANN, Róbert: Batthyány Lajos (1807–1849). In: *Magyar Tudomány*, 2007, č. 6, s. 795–808.

17 HERMANN, Róbert: *Forradalom és szabadságharc*. Budapest 2013, s. 14–18.

lúcie", pochádzajúce od nedávno zosnulého historika Istvána Deáka o zákonnom, legálnom charaktere uhorsko-maďarskej revolúcie teda vychádza z prvého obdobia revolučnej dvojročnice, ktoré trvalo od prijatia zákonov na poslednom stavovskom sneme v marci a apríli 1848 až do vyhlásenia nezávislosti Uhorska 19. apríla 1849.[18]

Počas svojich napätých rokovaní 29. júla vo Viedni bol uhorsko-maďarský ministerský predseda Batthyány konfrontovaný s požiadavkami chorvátskeho bána Jelačića, zabezpečiť pre Chorvátsko rovnocenné postavenie v habsburskej ríši s Uhorskom, úplnú jazykovú rovnoprávnosť na uhorskom sneme, ako aj splnenie všetkých požiadaviek Srbov v južnom Uhorsku.[19] Táto konfrontácia znamenala začiatok ozbrojených konfliktov: po vyostrených ozbrojených stretoch medzi srbskými povstalcami a uhorsko-maďarskými národnými gardami, resp. prvými honvédskymi plukmi na území dnešnej Vojvodiny nasledovali vojenské prípravy chorvátskeho bána Josipa Jelačića, iniciované a podporované zo strany viedenského dvora. Bol to signál aj pre slovenských politikov.[20] Sociálne zmeny, štátoprávne požiadavky na prestavbu mnohonárodnostnej ríše a v rámci nej aj Uhorska zákonite vyústili do svojich konfliktných scenárov, do vyostrených politických bojov a nakoniec aj do občianskej vojny.

A to preto, lebo vývoj smerujúci k nevyhnutnému odbúraniu stavovského politického zriadenia Uhorska bol prepojený so snahami zmeniť vládny systém krajiny i celej habsburskej monarchie na báze konštitučného monarchizmu. Zároveň sa zrodili nové štátoprávne ciele jednotlivých národných hnutí, vrátane maďarského i slovenského: od samostatného Uhorska spojeného so Sedmohradskom až po nezávislý uhorský štát, resp. autonómia slovenského etnického územia v rámci uhrofederalizmu až po „slovenské veľkokniežatstvo" podriadené priamo Viedni. Toto všetko tvorí dodnes aj základné piliere maďarského i slovenského národného príbehu, pritom sa ale ponúka priestor aj pre komparatívne výskumy, ktoré by mali jednak zohľadniť zložité

18 DEÁK, István: *The Lawful Revolution,* s. 28–31. Deákov termín jednak akcentuje skutočnosť, že samotný revolučný prevrat sa udial bez krvi, na základe zákonných noriem stavovského Uhorska. Naviac zabezpečil kontinuitu monarchie a monarchizmu, pričom marcové a aprílové zákony vytvorili radikálne nové konštitucionálne základy občianskeho Uhorska. Vedúci činitelia tejto „zákonnej" alebo „legálnej" revolúcie deklarovali, že so svojím zákonným postupom chceli predísť revolte a revolučnému chaosu. GERGELY, András: *Tanulmányok Magyarország és Közép-Európa 1848–49-es történetéből*. Budapest 2001, s. 258–259.

19 Tamtiež, s. 154–161; URBÁN, Aladár: *Batthyány Lajos miniszterelnöksége*, s. 117–118.

20 ŠKVARNA, Dušan: Prípravy septembrového ozbrojeného povstania v roku 1848. In: *Historický časopis*, 1988, roč. 36, č. 6, s. 885–905.

mocenské pomery, stredoeurópske paralely, ako aj interferencie a etnoregionálne rozdiely.[21]

Politické smerovanie a rozhodovanie reprezentantov nemaďarských národných hnutí ovplyvňovalo v prvej polovici 19. storočia niekoľko závažných faktov a faktorov. Okrem ich rozdielnej sociálnej, sídliskovej a majetkovej štruktúry, početnosti, politickej organizovanosti bola to otázka odlišného právneho postavenia ich národných území, resp. národných cirkví. Tak napríklad Chorvátske kráľovstvo ako súčasť – „partnerská krajina" – Uhorska a Chorváti ako samostatný stavovský národ, ktorí disponovali s rôznymi formami obmedzenej autonómie, si vytýčili za cieľ svojho moderného chorvátskeho národného hnutia úplnú autonómiu Chorvátska, zároveň vystupovali s programom zjednotenia chorvátskych území Dalmácie, Istrie a Slavónie. Tieto národné požiadavky Chorvátov narazili rovnako na odpor a maďarizačnú politiku uhorskej revolučnej vlády, v dôsledku čoho sa chorvátska politická reprezentácia (na čele s bánom Josipom Jelačićom) postavila na stranu Viedne a pomáhala jej potlačiť uhorsko-maďarskú revolúciu.

V prípade Rumunov vyvolalo najviac napätia plánované znovuzjednotenie, na základe zákona VIII/1848 o unifikácii Sedmohradska s Uhorskom, a tým aj strata možnosti zachovať autonómiu majoritne rumunského Sedmohradska v rámci Uhorska. Rovnako aj uhorskí Srbi sa usilovali na báze vlastnej cirkevnej autonómie a rovnako za podpory susedného Srbského kniežatstva o uznanie vlastnej národnej existencie a rovnoprávnosti v rámci Uhorska. A práve táto emancipačná dimenzia mala znamenať akýsi revolučný prelom v národnostnej politike revolučného Uhorska, ktorá by mala popri zrušení poddanstva a urbariálnych povinností poskytnúť priestor pre demokratickú kooperáciu všetkých národností zjednoteného a ústavného uhorsko-chorvátsko-sedmohradského štátu. Hoci sa už viackrát objavila potreba skúmať a porovnávať národnostné paralely a konflikty revolúcií z roku 1848 v Uhorsku, Chorvátsku a Sedmohradsku, nemáme zatiaľ k dispozícii monografiu alebo zborník štúdií s mono-

21 O možnostiach komparatívneho výskumu predpokladov, cieľov, výsledkov predrevolučného a revolučného obdobia pozri *1848. Ereignis und Erinnerung in der politischen Kulturen Mitteleuropas*. Eds. Haider-Wilson, Barbara – Hye, Hans Peter. (Zentraleuropa Studien 7.) Wien 2003; PETRÁS, Éva: *1848 megítélése a szlovák és a magyar történetírásban*. (=Műhelytanulmány 37.) Budapest 2008, s. 5–19; HERMANN, Róbert: *A magyar-horvát és a magyar szlovák etnikai konfliktusok 1848–1849-ben*. Budapest s. d.; ŠKVARNA, Dušan: Obraz rokov 1848/1849 v slovenskej kultúre (Od polovice 19. storočia po súčasnosť). In: *Acta Acad. Paed. Agriensis, Sectio Historiae*, 2009, 36, s. 129–146; ŠKVARNA, Dušan: *Logika a kontext*, s. 13–38; EVANS, Robert: Kossuth and Štúr: Two National Heroes. In: *Lajos Kossuth Sent Word… Papers delivered on the Occasion of the Bicentenary of Kossuth's Birth.* Eds. Péter, László – Rady, Martin – Sherwood, Peter. London 2003, s. 119–133.

grafickými požiadavkami, ktoré by analyzovali tieto tri úzko prepojené štátne útvary v ich spoločnom kontexte, ako aj revolučnú úlohu najväčších národností – Maďarov, Rumunov, Chorvátov, Slovákov, Nemcov, Srbov a Rusínov.[22]

Revolučné dvojročie v Uhorsku bolo dodnes najpodrobnejšie analyzované v 6. zväzku desaťzväzkovej syntézy Dejín Uhorska, resp. Maďarska po rok 1918.[23] Dejiny revolúcie v hornouhorskom slovenskom regióne boli a sú dodnes spracované v slovenskej i maďarskej historiografii, a to aj v kontexte uhorsko-maďarskom, ako aj v rámci slovenského príbehu.[24] Priebeh, národné a regionálne konflikty revolučného dvojročia v Sedmohradsku spracovali najpodrobnejšie Ambrus Miskolczy a Ákos Egyed.[25] Revolučná vlna v Uhorsku – a najmä revolučné programy a požiadavky maďarskej, chorvátskej, srbskej, rumunskej a slovenskej elity, ktoré vyvrcholili v ozbrojených konfliktoch srbského, slovenského a rumunského povstania, v občianskej vojne v Báčke a Banáte a Sedmohradsku – mala tri hlavné príčiny. Prvou príčinou boli sociálne napätia, ktoré v niektorých regiónov Vojvodiny a Sedmohradska od začiatku hrozili explóziou. Boli to najmä konflikty vyplývajúce z dlhotrvajúceho a po-

22 STOURZH, Gerald: *Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs 1848–1918*. Wien 1985; JAWORSKI, Rudolf: Revolution und Nationalitätenfrage in Ostmitteleuropa 1848/49. In: *1848/49 Revolutionen in Ostmitteleuropa*. Eds. Jaworski, Rudolf – Luft, Robert (Bad Wiesseer Tagungen des Collegium Carolinum). München 1996, s. 371–383. Záslužným pokusom bol internetový lexikón *Encyclopedia of 1848 Revolution*, ktorý inicioval a redigoval CHASTAIN, James G. a do ktorého boli zaradené aj slovenské i maďarské heslá. *Encyclopedia of 1848 Revolution*. Ohio 1999–2005, online in: https://www.ohio.edu/chastain/introduc.htm

23 SPIRA György: Polgári forradalom (1848–1849). In: *Magyarország története 1848–1890*. Ed. Kovács, Endre. Budapest 1979, s. 59–434. Na základe tejto kapitoly v syntéze publikoval autor osobitnú knihu o národnostnej otázke revolučného obdobia: SPIRA, György: *A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországán*. Budapest 1980.

24 V našej štúdii sme používali popri už spomínaných maďarských autoroch predovšetkým nasledujúce práce: RAPANT, Daniel: *Slovenské povstanie roku 1848–49. Dejiny a dokumenty. Diel prvý. Slovenská jar 1848.* Turčiansky Sv. Martin 1937; MÉSÁROŠ, Július: Osobitosť historických podmienok riešenia národnostnej otázky Habsburskej ríše v revolučných rokoch 1848–1849. In: MÉSÁROŠ, Július: *Zložité hľadanie pravdy o slovenských dejinách*. Bratislava 2004, s. 82–95; ŠKVARNA, Dušan: *Cesta moderných dejín: štúdie k utváraniu modernej slovenskej identity a politického myslenia.* Banská Bystrica 2007; VIKTOR, Gabriel (SZALAY, Ladislav): *Legenda rokov meruôsmych*. Bratislava 1998; DEMMEL, József: *Ľudovít Štúr. Zrod moderného slovenského národa v 19. storočí*. Bratislava 2017, s. 258–266.

25 Z ich bohatej literatúry napr. MISKOLCZY, Ambrus: Erdély a reformkorban (1830–1848). Erdély a forradalomban és a szabadságharcban (1848–1849). In: *Erdély története. III. zv*. Ed. Köpeczi, Béla. Budapest 1986, s. 1193–1424. Anglická verzia: Transylvania in the Reform Era, Transylvania in the Revolution and the War of Independence 1848–1849. In: *History of Transylvania III.* Ed. Köpeczi, Béla – Szász, Zoltán. New York 2002, s. 4–33. EGYED, Ákos: *Erdély 1848–1849*. Budapest 2010.

lovičatého zrušenia poddanstva, ako aj z etnického pozadia sociálnych konfliktov. Druhou príčinou boli čoraz vyhrotenejšie vzťahy medzi maďarským nacionalizmom a národnými hnutiami, napríklad v otázke používania nemaďarských jazykov v stoličnej správe. A napokon stále rastúca hrozba vojenského konfliktu medzi Uhorskom a Viedňou, radikálne vystúpenie Chorvátska, a sedmohradských Rumunov, a podobne oneskorené sebakorekcie maďarskej vládnej politiky v oblasti národnostnej politiky vytvorili priestor pre štátoprávne konflikty v riešení uhorskej štátnosti a právneho postavenia Sedmohradska, Chorvátska a ostatných nemaďarských národností.

Ostrý septembrový obrat v uhorskej politike viedenského dvora, odmietanie samostatnej uhorskej vládnej politiky, legalizovanej marcovými a aprílovými zákonmi, znamenal prechod k vojne o politickú nezávislosť Uhorska. Rezignácia Batthyányho vlády a jej zastúpenie Krajinským branným výborom pod vedením Kossutha 2. októbra 1848 ukončili obdobie hľadania rakúsko-uhorských kompromisov, ako aj možných východísk v riešení národnostných požiadaviek v rámci Uhorska. Práve počas septembra 1848 sa vyhrotili kompetenčné spory medzi cisárskou Viedňou a peštianskou vládou natoľko, že sa medzi nimi schyľovalo k vojne. Situácia sa polarizovala – Viedeň volala po jednotnej monarchii, Pešť po väčšej samostatnosti Uhorska. A tak po neúspešnom útoku chorvátskej armády proti Pešti, vedenom bánom Jelačićom v októbri, začala cisárska armáda v decembri 1848 ťaženie do Uhorska a obsadila väčšinu jeho územia.

Jednou z najčastejších a najdiskutabilnejších otázok je nesporne problematika pridania sa nemaďarských národných hnutí, vrátane slovenského, na stranu viedenského dvora a ríšskej vlády. Našťastie súčasné interpretácie zväčša už prekonali zjednodušený prístup, ktorý považoval a kritizoval toto rozhodnutie ako zradu uhorsko-maďarskej revolúcie, resp. voľbu kontrarevolučnej alternatívy. Jednak pri analýze príčin a faktorov tohto rozhodnutia slovenských, srbských, chorvátskych a rumunských elít nemožno zabudnúť na teoretickú pascu a neprijateľnosť „uhorsko-maďarského politického národa“, ktorý bol dlhé mesiace smerodajnou doktrínou národnostnej politiky Batthyányho vlády. Kým národnoemancipačné a autonomistické snahy Nemaďarov boli najmä Kossuthom radikálne odmietnuté, naopak ríšska vláda a panovník deklarovali od marca 1848 politiku národnostnej rovnoprávnosti. Pritom možnosti maďarskej revolúcie ohraničila skutočnosť, že v stále viac vyhrotenej vnútropolitickej a vojenskej situácii už nemali priestor pre ďalšie demokratické reformy.

Nevzdali sa ani doktríny jednotného maďarského politického národa. Kým s Rumunmi a Srbmi začali na konci roka 1848 vyjednávať o možných kompromisoch a zbližovaní v otázke národnostných, jazykových a kultúrnych práv,

voči Slovákom nebola vypracovaná ani jedna seriózna ponuka svedčiaca o ústretovosti. Pritom v uhorsko-maďarskej vládnej a opozičnej elite boli sformulované názory o potrebe revízie diskriminačnej národnostnej politiky revolučnej vlády.[26]

Národné revolúcie a národotvorný nacionalizmus

V mnohonárodnostnom Uhorsku spolu s autonómnym Chorvátskom žilo v prvej polovici 19. storočia prevažne nemaďarské obyvateľstvo. Pri sčítaní ľudu sa prvýkrát zisťovala národnosť obyvateľov Uhorska v rokoch 1850 – 51. Z údajov sčítania vyplýva, že maďarská národnosť tvorila len 36-37 % obyvateľstva historického Uhorska, rovnako menšinu (45 %) tvorila aj v užšom Uhorsku (bez Sedmohradska a Chorvátska). V autonómnom Chorvátsku, resp. v chorvátskom vojenskom pohraničí neboli takmer žiadne maďarské osídlenia. V Sedmohradsku mali Rumuni absolútnu väčšinu (60 %) v porovnaní s Maďarmi, ktorí tvorili 26 % obyvateľstva, kým podiel sedmohradských Nemcov (Sasov i Švábov) sa pohyboval okolo 10 %.[27] Sedmohradsko ako rakúska provincia disponovalo rovnako s určitou autonómiou, ktorú vykonávala maďarská, sikulská a saská šľachta, t. j. tri „politické národy" krajiny prostredníctvom sedmohradského snemu, resp. prohabsburských guvernérov z radov sedmohradskej aristokracie, kým Rumuni, ktorí tvorili majoritu v Sedmohradskom veľkokniežatstve, nemali zastúpenie.[28] Na základe týchto údajov je pochopiteľné, že pre vtedajšiu uhorsko-maďarskú politickú elitu bola národnostná otázka skutočne existenčnou otázkou, alebo ako to sformuloval József Eötvös, minister náboženstva a výuky Batthyányho vlády, v Európe v tom čase neexistovala krajina, na položenie ktorej mala národnostná otázka rozhodujúcejší vplyv ako Uhorsko.[29]

Liberálna elita uhorskej šľachty nazerala na národnostný problém, ktorý sa mal riešiť emancipáciou roľníctva viac-menej automaticky: očakávali totiž, že Nemaďari sa stanú pomocou rozšírenia občianskych práv emancipovanými

26 SPIRA, György: *A nemzetiségi kérdés*, s. 87–110.

27 KATUS, László – NAGY, Mariann: A Magyar Korona országainak nemzetiségei a 18–19. században. In: *Árkádia*. Szakmódszertani Portál, Pécs, b. d., online in: http://arkadiafolyoirat.hu/images/000_ tortenelem/ TOR001_ TAN_ nagy-katus.pdf; MÉSÁROŠ, Július: *Zložité hľadanie pravdy*, s. 82–95.

28 MISKOLCZY, Ambrus: Unió Erdéllyel. In: *A reformországgyűlések és az 1848–as forradalom törvényei.* Ed. Vikol, Katalin. Budapest 1989, s. 54–58.

29 KATUS, László: Nemzetiségi kérdés, nemzetiségi politika 1848–1849-ben. In: *Kisebbségkutatás*, 2002, roč. 11, č. 1, s. 66–76.

príslušníkmi moderného uhorsko-maďarského politického národa, a to bez kodifikácie osobitných kolektívnych jazykových a kultúrnych práv. Ako kompenzáciu za gesto pozdvihnutia neprivilegovaných Nemaďarov do radov maďarského politického národa považovali liberálni maďarskí politici predrevolučného, reformného obdobia za prirodzené, že sa nemaďarské etniká vydajú dobrovoľne na cestu politickej integrácie a postupne aj kultúrnej a jazykovej asimilácie s Maďarmi. Prirodzene úplne inak nazerali na problematiku akulturácie a asimilácie vodcovia nemaďarských národných hnutí, pre ktorých bol pojem maďarizácie totožný s renegátstvom, resp. maďarónstvom. Na druhej strane smerodajné politické zoskupenia uhorsko-maďarskej liberálnej šľachty spojili tieto sociálne zmeny so snahou zachrániť „národnú" jednotu, aká bola príznačná pre stavovský uhorský národ „natio hungarica" aj v podmienkach moderného občianskeho uhorsko-maďarského národa. Malo to samozrejme slúžiť aj egoistickým mocenským a politickým snahám v rámci plánovaného dominantne maďarského národného štátu.

Toto všetko pochopiteľne vyvolalo odpor reprezentantov nemaďarských elít, ktoré sa po skúsenostiach z tzv. jazykových bojov predchádzajúcich desaťročí usilovali zamedziť pokračovanie maďarizácie a maďarského politického hegemonizmu. Pozitívnym obsahom moderného národotvorného maďarského nacionalizmu boli pritom prvky modernej maďarskej národnej identity, ktoré boli spojené s netrpezlivými očakávaniami v širokých ľudových vrstvách pre odstránenie sociálnych a právnych nerovností miliónov urbárskych poddaných, a tým zavŕšenie procesu modernej občianskej maďarskej národnej spoločnosti.

Podobne aj v prípade moderného slovenského občianskeho nacionalizmu zohralo toto revolučné dvojročie mimoriadne dôležitú úlohu, keďže došlo k výrazným posunom v politizácii dovtedy skôr kultúrno-jazykového slovenského národného hnutia. Aj keď podľa široko používanej kategorizácie nacionalizmov malých národov z pera Miroslava Hrocha tento vývoj v obidvoch prípadoch naznačil začiatky poslednej fázy vzniku moderného maďarského i slovenského národného povedomia, princípy občianskej rovnosti a mobilizačný potenciál etnonacionálnych foriem identity sa v dôsledku teritoriálno-demografických, sociálnych i mocenských interferencií – presadili a uplatnili nerovnomerne.[30]

Faktom však je, že revolučné udalosti i následné etnicky zafarbené konflikty občianskej vojny od septembra 1848 do augusta 1849 sa zapísali do historickej pamäti oboch národov ako symbolické historické javy. V prípade Maďarov ob-

30 Porov. HROCH, Miroslav: *Hledání souvislostí. Eseje z komparatívních dějin Evropy*. Praha 2016, s. 183–222; HROCH, Miroslav: *Národy nejsou dílem náhody.Příčiny a předpoklady utváření moderných evropských národů.* Praha 2009, s. 120–121.

rovský význam aprílových zákonov, mobilizácia 200-tisícovej mnohonárodnostnej honvédskej armády, deklarácia nezávislosti Uhorska, ako aj obranné boje proti chorvátskej a rakúskej armáde, víťazné bitky pri Pákozde, Branisku, alebo Isaszegu, Tekovských Lužanoch, v Komárne alebo v Sedmohradsku, ako aj bolestné porážky v záverečnej fáze bojov o nezávislosť Uhorska predstavovali naraz súčasť vzniku moderného maďarského národa a štátoprávnej alternatívy znovuzískania úplnej nezávislosti a samostatnosti uhorského štátu.[31]

Podobne v slovenských dejinách boli v základných politických dokumentoch prvýkrát slávnostne a verejne sformulované národné ciele a zároveň štátoprávny program, čo dodnes znamená prvý výrazný a autentický prejav samostatného slovenského politického i šátoprávneho myslenia. Bez zveličovania možno teda tvrdiť, že spolu so sociálno-emancipačnými procesmi boli a sú práve tieto politické deklarácie a aktívne vojenské vystúpenia akýmisi spoločnými menovateľmi historického významu a historickej pamäti oboch národov. Preto je namieste opatrný optimizmus v hodnotení súčasného stavu národných historiografií: faktografické rozdiely medzi historikmi a v kontextualizácii samotných národných revolúcií v transnacionálnej rovine stredoeurópskych procesov sú stále menšie. Rozdiely medzi jednotlivými historikmi možno postrehnúť skôr v rovine interpretácií zámerov maďarského liberalizmu alebo vzájomnej spolupráce slovenského, chorvátskeho, srbského hnutia, resp. ich kontaktov s viedenským dvorom. O posunoch v našich perspektívach a prístupoch svedčia diskusie o tom, čo sa dialo v radoch stoličnej šľachty alebo obyvateľov miest, v radoch kňazskej i svetskej inteligencie v hornouhorskom slovenskom regióne, nakoľko boli príznačné prejavy dvojitej identity Slovákov i Maďarov.[32]

Maďarskú a slovenskú interpretáciu udalostí 1848/49 ovplyvňuje aj rozdielnosť perspektívy pohľadu. Maďarská historiografia sa na národnostnú otázku pozerá z hľadiska fungovania celého Uhorska, vrátane Sedmohradska, a tak slovenská otázka a politické a ozbrojené aktivity znamenajú z tohto celoštátne-

31 MISKOLCZY, Ambrus: Társadalmi és nemzeti kérdés az utolsó erdélyi rendi országgyűlésen. In: *Századok*, 1979, roč. 113, č. 5, s. 875–883; MISKOLCZY, Ambrus: *Unió Erdéllyel*, s. 54–58.

32 S problematikou uhorsko-maďarskej a uhorsko-slovenskej dvojitej identity sa zaoberá systematicky József Demmel: Napr. DEMMEL, József: *Pánszlávok a kastélyban. Justh József és a szlovák nyelvű magyar nemesség elfeledett története*. Pozsony 2014; DEMMEL, József: Utváranie miestnych mocenských centier a slovensko-maďarské vzťahy v roku 1848. Prípad Turčianskej stolice In: *Forum historiae*, 2018, roč. 12, č. 1, s. 31–43; DEMMEL, József: *A kettős identitás ára: a békéscsabai Szeberényi Gusztáv és a nemzetiségi kérdés a 19. századi evangélikus egyházban*. Békéscsaba 2019; DEMMEL, József: Szlovák nemesekből magyar írók. (A Vachott család turóci származása). In: *Irodalomismeret*, 2019, č. 1, s. 4–14; DEMMEL, József: Suchá ratolesť? hornouhorské župy a slovenská šľachta v roku 1848. In: *Historická revue*, 2018, roč. 29, č. 3, s. 57–59.

ho pohľadu iba malú časť rozvetveného národnostného problému a určite nie tú najdôležitejšiu. Je ale pravda, že pre užšie Uhorsko mal hornouhorský slovenský región mimoriadne veľký význam, a to jednak pre jeho urbánny charakter, ale aj zo strategického a ekonomického hľadiska. Pritom dobovým maďarským intelektuálom a politikom bolo jasné, že v prípade slovenského regiónu ide o nesmierne cenné územie, obkľúčené rakúskymi dedičnými krajinami i ruským susedstvom.

Obidve historiografie pritom dodnes samozrejme pozerajú na udalosti rokov 1848/49 dominantne z národného pohľadu. Vo svojich analýzach maďarskí a slovenskí historici hľadajú prepojenia sociálnych a národných premien, príčiny neúspechov revolúcie, negatívnych reakcií kráľovského dvora, rozdielov národnostnej politiky Viedne a uhorskej vlády. V súčasnosti je medzi nimi zásadná zhoda v tom, že popri sociálnych a občianskych zmenách zohrala v uhorských revolúciách národnostná otázka – viac-menej nečakane – mimoriadne závažnú úlohu. A to aj pri vypracovaní svojich vlastných národných programov, ako aj v argumentácii stratégie v ozbrojených konfliktoch.

Pre maďarskú historiografiu pritom zostávajú celorakúske súvislosti, reakcie kráľovského dvora, palatína Štefana atď. centrálnymi otázkami. Samotný fakt, že stabilita habsburskej ríše bola na jar 1848 silne otrasená, bol len prechodným javom. Od septembra 1848 sa cisársko-kráľovská moc – najmä po nástupe mladého cisára Františka Jozefa I. v decembri 1848 – rýchlo spamätávala. Maďarskí, rakúsko-nemeckí liberáli a radikáli boli v tomto období konfrontovaní s vlastnými omylmi, keď nepochopili ozajstný význam národotvorných nacionalizmov a nepriznávali každému národu monarchie právo na slobodu a emancipáciu. Boli konfrontovaní so situáciou, že aj oni sami prispeli k tomu, že ich protivníkmi sa stali práve tí, ktorí mali byť teoreticky spojencami maďarských a nemeckých revolučných snáh. Bol to zásadný omyl uhorsko-maďarskej vládnej politiky, vedenej ambíciami vybudovať maďarský národný štát a presvedčiť nemaďarské národnosti o výhodách integrácie do jednotného politického národa. Otázku však možno položiť aj tak, aký podiel mali uhorsko-maďarské vládne elity a reprezentanti nemaďarských národných hnutí na tom, že sa v Uhorsku nesformoval v priebehu skúmaného dvojročia predsa len zjednotený revolučný prúd, a to napriek tomu, že značná časť Slovákov a ostatných národnostných komunít sympatizovala s maďarskou politikou v oblasti radikálnych sociálnych premien. Naopak, v dôsledku protichodných predstáv, programov a záujmov relatívne úzkych elitných kruhov vznikli ostré, ozbrojené konflikty, ktoré sa stali živnou pôdou pre občiansku vojnu.[33]

33 DEMMEL, József: *Ľudovít Štúr*, s. 258–266.

V prípade slovenskej historiografie zostali práve tieto konflikty v národnostnej politike dodnes akýmsi leitmotívom, a to aj pri analýze štátoprávnych snáh slovenského národného hnutia. Do tohto kontextu patrí aj fakt, že s výnimkou Rusínov, Nemcov a Židov sa všetky uhorské národnostné hnutia dovolávali autonómneho postavenia svojich území a federalizácie Uhorska, resp. habsburskej monarchie. Z tohto pohľadu má mimoriadny význam spracovanie kontaktov slovenských vodcov s českým, chorvátskym alebo srbským prostredím.

Pravdepodobne nie sme už príliš ďaleko ani od zblíženia maďarských i slovenských stanovísk v tematike sebakorekcií revolučnej uhorskej vládnej moci v priebehu ťažkých konfliktov občianskej vojny. Dnes je už dobre zdokumentované, že Kossuth spolu s ministrom vnútra, neskorším ministerským predsedom, Bertalanom Szemerem, diplomatom Lászlóm Telekim a inými činiteľmi, začali od septembra 1848 postupne revidovať základné ciele uhorsko-maďarskej národnostnej politiky z marca 1848.[34] Aj sám Kossuth si musel uvedomiť, že si mylne predstavoval, že liberálne individuálne slobody, zrušenie poddanstva, sloboda tlače, rozšírené volebné právo atď. utlmia nacionálne požiadavky Nemaďarov. Preto podobne ako druhý uhorský ministerský predseda revolučného dvojročia Bertalan Szemere začal aktívne iniciovať dohody s Rumunmi, Srbmi, ako aj vypracovanie a prijatie národnostného uznesenia segedínskeho snemu.[35]

Pre dlhodobo dané maďarsko-slovenské historiografické interferencie a interpretačné dilemy boli a sčasti dodnes sú príznačné konfrontácie. Tie na jednej strane vychádzajú z asymetrií maďarského a slovenského moderného národného vývinu, jeho etnoregionálnych a sociálnych rozdielov v rámci stavovského Uhorska v prvej polovici 19. storočia. Na druhej strane vnímajú konflikty revolučného dvojročia ako zásadne odmietajúce takéto vnímanie etnoregionálnych rozdielov dobovej uhorskej reality.[36]

---

34 SPIRA, György: *A nemzetiségi kérdés*, s. 93–102.

35 Vo svojej predkladacej správe ministerský predseda, Bertalan Szemere argumentoval s troma základnými ideami „našej revolúcie“: Prvou ideou bolo v záujme národnej samosprávy zaviesť konštitucionálne formy vládnutia. Ako druhú ideu označil zabezpečenie individuálnych práv, t. j. „rovnoprávnosť v právach i povinnostiach“. „Tretím veľkým ideálom je voľný rozvoj národností a etník (népiség). Nech je povolené pre všetky národnosti (minden népeknek) slobodný národný vývin (a nemzet szabad fejlődése).“ Szemere považoval kodifikáciu národnostných práv za nevyhnutnú, lebo tie sa zameškali kvôli vojnovým pomerom krajiny. MISKOLCZY, Ambrus: Szemere Bertalan napja: 1849. július 28. A nemzetiségi határozattól a zsidóemancipációs törvényig. 1849. július 28. In: *Aetas*, 1998, č. 13, s. 143–158.

36 K problematike maďarského a slovenského národotvorného nacionalizmu, resp. stretu národných hnutí v hornouhorských župách v prvej polovici 19. storočia a ich historiografického pozadia: PETRÁS, Éva: *1848 megítélése*, s. 17–32; JANŠÁK, Štefan: *Hospodárske a sociálne*

Ak by sme chceli krátko zhrnúť príčiny rozdielov maďarských i slovenských interpretácií kľúčových udalostí, rozhodnutí rokov 1848/49, musíme mať na zreteli súčasné, viac-menej kanonizované národné naratívy samotných národných revolúcií, resp. povstaní. V maďarských interpretáciách dominuje moment zákonnosti alebo dodatočného legalizovania revolučného procesu, a to s akcentovaním zákonov posledného uhorského stavovského snemu. Vznikol tým priestor pre vytvorenie konštitucionálneho Uhorského kráľovstva: aprílové zákony, ako ústavne základy moderného občianskeho štátu, ktoré umožnili vznik samostatnej uhorskej vlády, zodpovednej predovšetkým uhorskému ľudovému parlamentu, zabezpečili právnu samostatnosť kráľovstva deklarovanú už v zákonoch Pragmatica sanctio z roku 1722/23. Uhorsko tým získalo svoju ústavnú samostatnosť v rámci spoločnej habsburskej monarchie. Súčasná slovenská historiografia hodnotí „marcové zákony", „marcovú bratislavskú ústavu" podobne v pozitívnom zmysle.[37]

Zmeny v neskoršom ústavnom vývine, vynútené politickým a vojenským tlakom na revolučnú uhorskú vládu zo strany Viedne a Záhrebu, ako napríklad odmietanie uznania samostatnej uhorskej honvédskej armády, samostatnej uhorskej meny a pod., sú považované ako kroky, ktoré už opustili tento ústavný a verejnoprávny priestor. Maďarskí historici rovnako zdôrazňujú, že hlavný scenár uhorsko-maďarskej revolúcie sa odohral v réžii liberálnej Opozičnej strany posledného uhorského stavovského snemu, pri podpore radikálnych politikov a študentov v Pešti. Podľa tejto maďarskej interpretácie liberálna cesta k občianskej premene krajiny bola obsiahnutá v zákonoch, ktoré zabezpečili zrovnoprávnenie poddaných, t. j. zrušenie väčšiny urbariálnych väzieb a šľachtických privilégií. Popritom sa zmenili základy uhorskej štátnosti: realizovala sa voľba nového parlamentu bez stavovských obmedzení, od marca do októbra

---

príčiny revolúcie v roku 1848–1849. Bratislava 1947; HUČKO, Ján: *Slovenská jar*; TAJTÁK, Ladislav: K niektorým otázkam interpretácie revolúcie 1848/49 na Slovensku. In: *Historický časopis*, 2000, roč. 48, č. 1, s. 113–130; ŠKVARNA, Dušan: *Austrofederalizmus a slovenská otázka v rokoch 1848/49*. Bratislava 1996; ŠKVARNA, Dušan: Slovenské štátoprávne predstavy a pokusy (1790–1847). In: *Historický časopis*, 1990, roč. 38, č. 4, s. 470–499; ŠKVARNA, Dušan: *Prvá slovenská národná rada*. Bratislava 1998.

37 GÁBRIŠ, Tomáš: *Modernizácia uhorského právneho poriadku*, s. 136–140. Prípad pomenovania zákonov, prijatých na uhorskom sneme v Prešporku (dnešnej Bratislave) v marci a apríli 1848, podpísaných Ferdinandom V. 11. apríla 1848 je príznačné pre rozdielne maďarské a slovenské prístupy, ktoré sa odzrkadľujú aj v terminológii. K problematike zmien maďarského a slovenského názvu Bratislavy, vtedajšieho uhorského hlavného mesta porov. TÓTH, Sándor János: Etnolingvistická stránka ojkoným a priezvísk. In: *Eruditio – Educatio*, 2018, roč. 15, č. 2, s. 5–25; ŽIGO, Pavol: Fungovanie vlastných mien v slovensko-maďarskom retrospektívnom pohľade. In: *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig V. Interetnikus kapcsolatok*. Eds. Vörös, Ferenc – Misad, Katalin. Pozsony 2015, s. 61–69.

1848 fungovala vláda zodpovedná tomuto novému snemu. Kráľom prechodne schválená miera samostatnosti uhorského štátu zaistila relatívne široký priestor pre uplatnenie ústavnej monarchie.

Na druhej strane je dnes už každému súdnemu historikovi jasné, že radikálne predstavy o prechode k čisto personálnej únii s Rakúskom boli od začiatku nereálne a vyhlásenie nezávislosti Uhorska 19. apríla 1849 – ako zúfalá reakcia Kossutha na zrušenie uhorskej ústavnosti v oktrojovanej ústave zo 4. marca 1849 v konečnom dôsledku znamenali začiatok konca revolučného vývinu. Pre vedúcich politikov slovenského národného hnutia, resp. Slovenskej národnej rady, oktrojovaná ústava rovnako znamenala koniec akýchkoľvek štátoprávnych predstáv.

Najzávažnejšie rozdiely sú dodnes v hodnotení národnostnej politiky Batthyányho vlády, resp. Lajosa Kossutha, jednak ako predsedu Krajinského branného výboru, potom ako guvernéra Uhorska po detronizácii Habsburgovcov v apríli 1849. Prejavy sebakorekcie sa oneskorili a ani Szemereho úspech s pretlačením „národnostného zákona" na segedínskom sneme – dva týždne pred kapituláciou vo Világosi – nemohol mať žiadny vplyv na dodatočné riešenie národnostných konfliktov. Podobne je tomu aj v prípade interpretácií aktivít slovenských politikov v otázke národnej samostatnosti a štátoprávneho riešenia slovenskej otázky. Napriek mnohým dôležitým výsledkom vo výskume činnosti Štúra, Hurbana a Hodžu, rozdiely v hodnotení ich činnosti počas revolučného dvojročia sú prinajmenšom takisto rozdielne ako v prípade Kossutha. Je poučné, ako sa to odzrkadľuje v kritických reflexiách maďarských i slovenských historikov. István Deák v závere svojej monografie konštatoval, že „sa revolucionárom z roku 1848 snívalo o spolupráci národov, ale v skutočnosti zapríčinili vojnu národov".[38] Možnosti a výsledky slovenského vystúpenia v rámci uhorského revolučného dvojročia boli v kontexte zámerov štúrovsko-hurbanovskej doktríny skoncovať s národnou pasivitou a „bezdejinnosťou", zostali ale takisto ohraničené: napriek tomu, že „za politický program a ozbrojené ciele slovenského hnutia sa postavila len menšia časť Slovákov" – akcentuje Dušan Škvarna – „a ich väčšina sa buď správala pasívne, alebo podporovala ozbrojený a politický zápas uhorsko-maďarskej moci, stačilo to na získanie skúsenosti, od ktorej sa odvíjal vlastný obraz a interpretácia rokov 1848–49."[39]

Z krátkodobého hľadiska boli uhorské revolúcie v roku 1848, ktoré sa väčšinou interpretovali ako národné revolúcie, oveľa úspešnejšie v sociálnej oblasti než v realizácii národných cieľov. Ako sme však videli, bolo by chybou oddeľo-

38 DEÁK, István: *Kossuth Lajos és a magyarok 1848–1849-ben*, s. 362.

39 ŠKVARNA, Dušan: *Logika a kontext*, s. 34.

vať tieto dva rozmery revolučného dvojročia. Vznik moderných občianskych národov by bol bez emancipácie majoritne poddanských spoločností rovnako nemysliteľný ako premena stredoeurópskeho regiónu na národné štáty. Je to zvláštna maďarsko-slovenská paralela, že program turínskeho emigranta Kossutha, v ktorom zhrnul poučenia z porážky revolúcie a volal po konfederatívnom združení národov v podunajskej oblasti, sa ukázal byť rovnako nereálnym ako Štúrova vízia zjednotenia slovanských národov pod ruským vedením, načrtnutá v jeho politickom závete *Das Slawentum und die Welt der Zukunft*. Radikálny porevolučný obrat v politickom kontexte a možných alternatívách ochrany vlastnej národnej existencie Maďarov a Slovákov u Kossutha nastolil predstavu a program vytvorenia protihabsburskeho podunajského súštátia, kým v prípade Štúra pôvodná snaha vytvoriť štátoprávne podmienky pre realizáciu kultúrnej i politickej rovnoprávnosti Slovákov sa zmenila na panslavistický koncept Slovanstva založený na idealizovanej civilizačnej misie Slovanov pod vedením cárskeho Ruska.[40]

Faktom ostáva, že ani nasledujúcich 60 rokov, až do 1918 sa nepodarilo vytvoriť a naplniť reálnu štátnu ideu habsburskej monarchie, ktorá by poskytla optimálne rámce pre emancipáciu jej národných spoločností. To je ďalší dôkaz toho, že štátoprávne vízie a programy monarchie zostali počas celého dlhého 19. storočia v podstate väzňami veľmocenských determinácií a podobne ako v rokoch 1848/49 neboli schopné dospieť k spoločnému a pre každého prijateľnému riešeniu stredoeurópskeho spolunažívania.

40 O podunajskej utópii Kossutha porov. MIRU, György: *Szabadság és politikai közösség. Kossuth Lajos politikai alapfogalmai.* Budapest 2011; GYURGYÁK, János: *Ezzé lett hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*. Budapest 2007, s. 56–62; ROMSICS, Ignác: A Habsburg Birodalom föderalizálási tervei. In: *Európai Utas*, 2001, roč. 12, č. 4. s. 13–22; KATUS, László: Kossuth és a nemzetiségi kérdés. In: *Kossuth Lajos, „a magyarok Mózese“*. Ed. Hermann, Róbert. Budapest 2006, s. 45–74; PAJKOSSY, Gábor: Az 1862. évi Duna-konföderációs tervezet dokumentumai. In: *Századok*, 2002, roč. 136, č. 4, s. 937–957. K interpretácii slovanskej vízie Štúra porov. PICHLER, Tibor: „Západ“ a „Východ v etnickom romantizme Ľudovíta Štúra. In: *Filozofia*, 2006, roč. 61, č. 10, s. 794–803; BEDNÁROVÁ, Marcela: Slovania a slovanská integrácia pohľadom Ľudovíta Štúra. In: MACHO, Peter – KODAJOVÁ, Daniela a kol.: *Ľudovít Štúr na hranici dvoch vekov*. Bratislava 2015, s. 81–84; MARTINKOVIČ, Marcel: Slovanstvo, Európa a Rusko v myslení Ľudovíta Štúra. In: *Tamtiež,* s. 106–114.

POUŽITÉ ZDROJE

Literatúra

A magyar országgyűlés 1848/49-ben. Ed. Szabad, György. Budapest 1998

Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja. Ed. Pálmány, Béla. Budapest 2002

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc. Ed. Hermann, Róbert. Budapest 2022

BEDNÁROVÁ, Marcela: Slovania a slovanská integrácia pohľadom Ľudovíta Štúra. In: MACHO, Peter – KODAJOVÁ, Daniela a kol.: *Ľudovít Štúr na hranici dvoch vekov*. Bratislava 2015, s. 69–85

CSIZMADIA, Andor: *A magyar választási rendszer 1848–1849-ben. A magyar választási rendszer 1848–49-ben. (Az első népképviseleti választások)*. Budapest 1963

CSORBA, László – VELKEY, Ferenc: *Reform és forradalom 1790–1848*. Debrecen 1998

DEÁK, István: Die rechtmässige Revolution. Lajos Kossuth und die Ungarn, 1848–1849. Budapest 1989

DEÁK, István: *Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben*. Budapest 1983

DEÁK, István: *The Lawful* Revolution. *Louis* Kossuth and *the Hungarians, 1848–1849*. New York 1979

Dejiny Slovenska III. (od roku 1848 do konca 19. storočia). Bratislava 1992

DEMMEL, József: *A* kettős identitás *ára: a békéscsabai Szeberényi Gusztáv és a nemzetiségi kérdés a 19. századi evangélikus egyházban*. Békéscsaba 2019

DEMMEL, József: *Ľudovít Štúr. Zrod moderného slovenského národa v 19. storočí*. Bratislava 2017

DEMMEL, József: *Pánszlávok a kastélyban. Justh József és a szlovák nyelvű magyar nemesség elfeledett története*. Pozsony 2014

DEMMEL, József: Suchá ratolesť? hornouhorské župy a slovenská šľachta v roku 1848. In: *Historická revue*, 2018, roč. 29, č. 3, s. 57–59

DEMMEL, József: Szlovák nemesekből magyar írók. (A Vachott család turóci származása). In: *Irodalomismeret*, 2019, č. 1, s. 4–14

DEMMEL, József: Utváranie miestnych mocenských centier a slovensko-maďarské vzťahy v roku 1848. Prípad Turčianskej stolice In: *Forum historiae*, 2018, roč. 12, č. 1, s. 31–43

EGYED, Ákos: *Erdély 1848–1849*. Budapest 2010

Encyclopedia of 1848 Revolution. Ohio 1999–2005, online in: https://www.ohio.edu/chastain/introduc.htm

Ereignis und Erinnerung in der politischen Kulturen Mitteleuropas. Eds. Haider-Wilson, Barbara – Hye, Hans Peter. (Zentraleuropa Studien 7.) Wien 2003

Europe in 1848. Revolution and Reform. New York 2001

Europa 1848: Revolution und Reform. Eds. Dowe, Dieter – Haupt, Heinz-Gerhard – Langewiesche, Dieter – Sperber, Jonathan. Bonn 1998

EVANS, Robert: Kossuth and Štúr: Two National Heroes. In: *Lajos Kossuth Sent Word… Papers delivered on the Occasion of the Bicentenary of Kossuth's Birth.* Eds. Péter, László – Rady, Martin – Sherwood, Peter. London 2003, s. 119–133

GÁBRIŠ, Tomáš: Modernizácia uhorského právneho poriadku v 19. storočí. In: KOVÁČ, Dušan a kol.: *Sondy do slovenských dejín v dlhom 19. storočí.* Bratislava 2013, s. 124–157

HALÁSZ, Ivan: *Uhorsko a podoby slovenskej identity v dlhom 19. storočí*. Bratislava 2011

HERMANN, Róbert: *A magyar-horvát és a magyar szlovák etnikai konfliktusok 1848–1849-ben*. Budapest

HERMANN, Róbert: Batthyány Lajos (1807–1849). In: *Magyar Tudomány*, 2007, č. 6, s. 795–808

HERMANN, Róbert: Eredmények és feladatok 1848–1849 hadtörténetének kutatásában. In: *Történelmi Szemle*, 1998, roč. 40, č. 3–4, s. 203–214

HERMANN, Róbert: *Forradalom és szabadságharc*. Budapest 2013

HEYE, Hans Peter: 1848/49. In: *Die Wende in der Habsburgermonarchie. Wendepunkte in den Beziehungen zwischen Deutschen, Tschechen und Slowaken 1848–1989.* (Veröffentlichungen der Deutsch-Tschechischen und Deutsch-Slowakischen Historikerkommission, 14). Eds. Brandes, Detlef – Kováč, Dušan – Pešek, Jiří. Essen 2007, s. 37–84

HORVÁTH, Gergely Krisztián: A magyarországi jobbágyfelszabadítás végrehajtása és történészi percepciói. In: *Történelmi Szemle*, 2022, roč. 64, č. 2, s. 251–268

HROCH, Miroslav: *Hledání souvislostí. Eseje z komparatívních dějin Evropy*. Praha 2016

HROCH, Miroslav: *Národy nejsou dílem náhody.Příčiny a předpoklady utváření moderných evropských národů.* Praha 2009

HUČKO, Ján: *Slovenská jar*. Bratislava 1994

GERGELY, András: A forradalom és az önvédelmi háború (1848–1849). 1848–49 historiográfiája. In: *19. századi magyar történelem (1790–1918).* Ed. Gergely, András. Budapest 1998, s. 247–292

GYURGYÁK, János: *Ezzé lett hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*. Budapest 2007

GERGELY, András: *Tanulmányok Magyarország és Közép-Európa 1848–49-es történetéből*. Budapest 2001

ILONSZKY, Gabriella: Belated professionalization of parliamentary elites: Hungary 1848–1999. In: *Parliamentary Representation in Europe 1848–2000. Legislative Recruitment and Careers in Eleven European Countries*. Eds. Best, Heinrich – Cotta, Maurizio. Oxford 2000, s. 196–225

JANŠÁK, Štefan: *Hospodárske a sociálne príčiny revolúcie v roku 1848–1849.* Bratislava 1947

JAWORSKI, Rudolf: Revolution und Nationalitätenfrage in Ostmitteleuropa 1848/49. In: *1848/49 Revolutionen in Ostmitteleuropa*. Eds. Jaworski, Rudolf – Luft, Robert (Bad Wiesseer Tagungen des Collegium Carolinum). München 1996, s. 371–383

KATUS, László: Kossuth és a nemzetiségi kérdés. In: *Kossuth Lajos, „a magyarok Mózese"*. Ed. Hermann, Róbert. Budapest 2006, s. 45–74

KATUS, László: Nemzetiségi kérdés, nemzetiségi politika 1848–1849-ben. In: *Kisebbségkutatás*, 2002, roč. 11, č. 1, s. 66–76

KATUS, László – NAGY, Mariann: A Magyar Korona országainak nemzetiségei a 18–19. században. In: *Árkádia*. Szakmódszertani Portál, Pécs, b. d., online in: http://arkadiafolyoirat.hu/images/000_ tortenelem/ TOR001_ TAN_ nagy-katus.pdf

KOSÁRY, Domokos: Kossuth és a Pesti Hírlap. In: *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Ed. Szabolcsi, Miklós. Budapest 1985, s. 665–678

MACHO, Peter a kol.: *Revolúcia 1848/49 a historická pamäť*. Bratislava 2012

MARTINKOVIČ, Marcel: Slovanstvo, Európa a Rusko v myslení Ľudovíta Štúra. In: MACHO, Peter – KODAJOVÁ, Daniela a kol.: *Ľudovít Štúr na hranici dvoch vekov*. Bratislava 2015, s. 100–114

MÉSÁROŠ, Július: Osobitosť historických podmienok riešenia národnostnej otázky Habsburskej ríše v revolučných rokoch 1848–1849. In: MÉSÁROŠ, Július: *Zložité hľadanie pravdy o slovenských dejinách*. Bratislava 2004, s. 82–95

MÉSÁROŠ, Július: *Zložité hľadanie pravdy o slovenských dejinách. Výber štúdií, odborných polemík a článkov z polstoročnej výskumej a publikačnej činnosti*. Bratislava 2004

MIRU, György: *Szabadság és politikai közösség. Kossuth Lajos politikai alapfogalmai.* Budapest 2011

MISKOLCZY, Ambrus: Erdély a reformkorban (1830–1848). Erdély a forradalomban és a szabadságharcban (1848–1849). In: *Erdély története. III. zv*. Ed. Köpeczi, Béla. Budapest 1986, s. 1193–1424

MISKOLCZY, Ambrus: Szemere *Bertalan* napja: 1849. július 28. A nemzetiségi határozattól a zsidóemancipációs törvényig. 1849. július 28. In: *Aetas*, 1998, č. 13, s. 143–158
MISKOLCZY, Ambrus: Társadalmi és nemzeti kérdés az utolsó erdélyi rendi országgyűlésen. In: *Századok*, 1979, roč. 113, č. 5, s. 875–883
MISKOLCZY, Ambrus: Unió Erdéllyel. In: *A reformországgyűlések és az 1848-as forradalom törvényei.* Ed. Vikol, Katalin. Budapest 1989
MRVA, Ivan: *Slovensko a Slováci v 2. polovici 19. storočia.* Bratislava 2010
OROSZ, István: *A jobbágyvilág megszűnése Magyarországon*. Debrecen 2010
PAJKOSSY, Gábor: Az 1862. évi Duna-konföderációs tervezet dokumentumai. In: *Századok*, 2002, roč. 136, č. 4, s. 937–957
PAP, József: Az első népképviselők és a népképviselet kezdetei Magyarországon. In: *Aetas,* 2016, roč. 31, č. 1, s. 21–44
PAP, József: „Úrrá… tenni a nemzetet a tömeg felett." A választójogi reform és az erdélyi választók összetételének kérdése. In: *„...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni"*. Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére. Eds. Gebei, Sándor – ifj. Bertényi, Iván – Rainer, M. János. Eger 2011, s. 227–237
PETRÁS, Éva: *1848 megítélése a szlovák és a magyar történetírásban*. (=Műhelytanulmány 37.) Budapest 2008
PICHLER, Tibor: „Západ" a „Východ v etnickom romantizme Ľudovíta Štúra. In: *Filozofia*, 2006, roč. 61, č. 10, s. 794–803
RAPANT, Daniel: *Slovenské povstanie roku 1848–49. Dejiny a dokumenty. Diel prvý. Slovenská jar 1848.* Turčiansky Sv. Martin 1937
RIEDER, Heinz: *Die Völker läuten Sturm. Die europäische Revolution 1848/49.* Gernsbach 1997
ROMSICS, Ignác: A Habsburg Birodalom föderalizálási tervei. In: *Európai Utas*, 2001, roč. 12, č. 4. s. 13–22
RUSZOLY, József: Az országgyűlési népképviselet bevezetése Magyarországon (Az 1848: V. tc. létrejötte). In: RUSZOLY, József: *Alkotmány és hagyomány. Újabb jog- és alkotmánytörténeti tanulmányok.* Szeged 1997, s. 57–84
Slováci v revolúcii 1848–1849. Zborník referátov z medzinárodnej vedeckej konferencie v Starej Turej, 17.–18. 9. 1998. Ed. Sedlák, Imrich. Martin 2000
SPIRA, György: *A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországán*. Budapest 1980
SPIRA, György: *A pestiek Petőfi és Haynau között.* Budapest 1998
SPIRA György: Polgári forradalom (1848–1849). In: *Magyarország története 1848–1890*. Ed. Kovács, Endre. Budapest 1979, s. 59–434

STOURZH, Gerald: *Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs 1848–1918*. Wien 1985
SZABAD, György: A polgári átalakulás megalapozása 1848–49-ben. In: *A negyvennyolcas forradalom kérdései.* Eds. Spira, György – Szűcs, Jenő. Budapest 1976
SZABÓ, István: Kossuth és a jobbágyfelszabadítás. In: SZABÓ, István: *Jobbágyok – parasztok*. Budapest 1976
Széchenyi István levelezése. Zv. 3. Budapest 1891
ŠKVARNA, Dušan: *Austrofederalizmus a slovenská otázka v rokoch 1848/49*. Bratislava 1996
ŠKVARNA, Dušan: *Cesta moderných dejín: štúdie k utváraniu modernej slovenskej identity a politického myslenia.* Banská Bystrica 2007
ŠKVARNA, Dušan: Logika a kontext utvárania moderného slovenského národa. In: BYSTRICKÝ, Valerián – KOVÁČ, Dušan – PEŠEK, Jan a kol.: *Kľúčové problémy moderných slovenských dejín 1848–1992*. Bratislava 2012, s. 13–38
ŠKVARNA, Dušan: Lojalita v kontexte etnicity a nacionality a slovenská politika v rokoch 1848/1849. In: *Regionálna a národná identita v maďarskej a slovenskej histórii 18.–20. storočia. Regionális és nemzeti identitásformák a 18–20. századi magyar és a szlovák történelemben*. Eds. Šutaj, Štefan – Szarka, László. Prešov 2007, s. 58–70
ŠKVARNA, Dušan: Obraz rokov 1848/1849 v slovenskej kultúre (Od polovice 19. storočia po súčasnosť). In: *Acta Acad. Paed. Agriensis, Sectio Historiae*, 2009, 36, s. 129–146
ŠKVARNA, Dušan: Prípravy septembrového ozbrojeného povstania v roku 1848. In: *Historický časopis*, 1988, roč. 36, č. 6, s. 885–905
ŠKVARNA, Dušan: *Prvá slovenská národná rada*. Bratislava 1998
ŠKVARNA, Dušan: Slovenské štátoprávne predstavy a pokusy (1790–1847). In: *Historický časopis*, 1990, roč. 38, č. 4, s. 470–499
TAJTÁK, Ladislav: K niektorým otázkam interpretácie revolúcie 1848/49 na Slovensku. In: *Historický časopis*, 2000, roč. 48, č. 1, s. 113–130
The Revolutions in Europe, 1848–1849: From Reform to Reaction, Eds. Evans, Robert – Pogge von Stradmann, Hartmuth. Oxford 2000
TÓTH, Sándor János: Etnolingvistická stránka ojkoným a priezvísk. In: *Eruditio – Educatio*, 2018, roč. 15, č. 2, s. 5–25
Transylvania in the Reform Era, Transylvania in the Revolution and the War of Independence 1848–1849. In: *History of Transylvania III.* Ed. Köpeczi, Béla – Szász, Zoltán. New York 2002, s. 4–33
URBÁN, Aladár: *Batthyány Lajos miniszterelnöksége.* Budapest 1986
VARGA, János: *A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban*. Budapest 1971

VARGA, János: Helyét *kereső Magyarország.* Budapest 1982
VIKTOR, Gabriel (SZALAY, Ladislav): *Legenda rokov meruôsmych.* Bratislava 1998
ŽIGO, Pavol: Fungovanie vlastných mien v slovensko-maďarskom retrospektívnom pohľade. In: *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig V. Interetnikus kapcsolatok.* Eds. Vörös, Ferenc – Misad, Katalin. Pozsony 2015, s. 76–89

Vol. 25/2 | 2023 Česko-slovenská historická ročenka pp. 83–105

DOI: 10.5817/cshr.2023.25.2.4

STUDIE

Úvahy k priemyselnej revolúcii

ROMAN HOLEC

Reflections on the Industrial Revolution

The text is a reflection on the Industrial Revolution, its essence, chronology and its relation to other theoretical concepts (such as industrialization, proto-industrialization, modernization, centre and periphery, economic underdevelopment). It traces the discussions and polemics between Czech and Slovak economic historians (Purš/Špiesz), and very briefly also the differences from Hungarian historiography, as well as the conflicts with exiled or politically marginalised economic historians in Czechoslovakia (Paulinyi, Myška, Klíma). It was these latter historians who were much more open to Western European theoretical discourse and even tried to enter it and succeeded. As regards the plethora of bearers of new ideas, the paper devotes more attention to cliometricians and the different perceptions of their role in Central Europe. It concludes with an assessment of the current state of Central European narratives in the area of modern economic history and the extent of their theoretical generalization.

Keywords: Industrial Revolution, industrialization, economic underdevelopment, central Europe, cliometrics

Priemyselná revolúcia patrí k štandardným pojmom modernej historiografie, ktorý má svoje miesto v učebniciach i syntézach historického vývoja. Osudy tohto pojmu i obsah v ňom skrytý má však za sebou podstatne bohatší vývoj, ako by sme si na prvý pohľad mysleli. Cieľom tohto príspevku je upozorniť na niektoré problémy späté s priemyselnou revolúciou v našom prostredí.

Svoje úvahy o kontextoch a interpretáciách priemyselnej revolúcie začnem úvahami o nej samej. Ide o tradičný pojem, ktorý je však natoľko komplexný, až

sa stáva vágnym. V dôsledku toho každé jeho spresnenie vyvoláva nové otázky, nehovoriac o tom, že nové otázky a nové odpovede na ne často spochybňujú nami nastavenú podstatu javu. Ak sme doteraz hovorili o revolúciách v súvislosti s politickými a sociálnymi zvratmi, v prípade priemyselnej revolúcie je všetko inak. Išlo o dlhodobý, kontinuálny, v pravom zmysle slova o evolučný proces, ktorý nemá podobné revolučné pozadie (možno len v rovine spúšťača, iniciátora industrializačných procesov...) a nie je primárnym výsledkom vedomej iniciatívy más. Vlastne priebeh celého procesu spochybňuje oprávnenosť pojmu „revolúcia" ako takého. Môže revolúcia trvať desaťročia, ba storočia, kým sa dospeje k revolučným zmenám?

Spochybňuje sa aj adjektívum priemyselná, lebo jednak nešlo len o priemysel a taktiež rozhodujúca úloha priemyslu sa presadila vo väčšine krajín relatívne neskoro. Svet pojem priemyselnej revolúcie používa, snaží sa ho neustále rozširovať, hoci si s ním poradiť úplne nevie a najmä jeho univerzálnosť je spochybňovaná asynchrónnym priebehom v rôznych častiach sveta a v dôsledku toho ešte viac jeho rôznorodým charakterom a jeho odlišnou podstatou. Preto sa zdôrazňuje vzťah so širšie – časovo i obsahovo – chápaným procesom industrializácie, čo sa však presne zadefinovať nedarí.

Vzťah priemyselnej revolúcie a industrializácie je vážnym teoretickým problémom. Ide o tie isté procesy alebo je prvý len začiatkom toho druhého? Ak stojí priemyselná revolúcia na začiatku industrializácie, prečo potrebujeme definovať aj druhú a tretiu priemyselnú revolúciu? Nehovoríme napokon o tom istom? Ak stojí priemyselná revolúcia na začiatku industrializácie, prečo potom novší pojem protoindustrializácie? Aký je jej vzťah k priemyselnej revolúcii? Uvedomme si, že ak naformulujeme odpoveď, bude odpoveďou na britské, nemecké či iné podmienky, ale univerzálne zovšeobecnenie bude vždy nejakým spôsobom krívať. Napokon i navzájom susedné rakúske/české a uhorské/slovenské východiská a priebeh sociálnoekonomických procesov boli úplne odlišné.

Než sa dostanem ku konkrétnym úvahám, poukážem na tzv. Kondratievove cykly, ktoré výkyvy hospodárskych cyklov, presnejšie vrcholy sínusoid pri hospodárskom raste dávajú do súvislostí s významnými energetickými, resp. technologickými zmenami (parný stroj a bavlnárstvo, oceľ a železnice, elektrika, strojárstvo a chémia, petrochémia a automobilový priemysel, informačné technológie) alebo s vývojom veľkoobchodných cien po napoleonských vojnách, po americkej vojne za nezávislosť, po prvej svetovej vojne alebo na prelome 60. a 70. rokov 20. storočia.[1] Zodpovedalo to jednotlivým etapám priemyselnej

1 MATIS, Herbert – STIEFEL, Dieter: *Die Weltwirtschaft. Struktur und Entwicklung im 20. Jahrhundert.* Wien 1991, s. 18–23.

revolúcie bez toho, aby čo len raz padol tento termín. Navyše etapy vzopätia sú striedané s etapami stagnácie a úpadku, teda spochybňujeme kontinuálnosť vývoja ako základ revolučného procesu. Ak si priebeh Kondratievovych cyklov porovnáme s paralelným hospodárskym vývojom predmníchovskej ČSR, zistíme, že jej ekonomika sa v medzivojnovom období etablovala a rozvíjala v podmienkach hlbokého pádu svetovej ekonomiky.[2] O to viac si treba ceniť jej dosiahnutý „výkon".

Ďalším otvoreným a neriešeným problémom je vzťah modernizačného procesu a priemyselnej revolúcie, teda vzťah sociálneho a ekonomického vývoja. Zvykneme ich vnímať paralelne, ale ak príde na lámanie chleba, na učenie vzťahu medzi mentálnymi a sociálno-ekonomickými procesmi, dostávame sa do úzkych, lebo tu sa vyžaduje skutočne obrovský záber a postaviť sa zoširoka – sťa rodoský kolos – nad celú historickú matériu.

Skúsim sa teraz posunúť ku konkrétnym témam.

Uhorská industrializácia je témou, ku ktorej sa možno priblížiť rôznymi spôsobmi. Môžeme ju „zmerať" číslami, ktoré nám ukážu jej nepopierateľné úspechy, stojace zdanlivo v protiklade so stereotypným obrazom vypätého nacionalizmu a tvrdého národnostného útlaku, ktorý o tomto štáte panuje. K výkonom tohto štátu patrí, že absolútnu väčšinu železničnej siete dnešného Slovenska vybudovali už za uhorských čias. Alebo že v ťažbe mnohých nerastných surovín patrilo územie dnešného Slovenska ešte koncom 19. storočia ku svetovej špičke, aj keď už najlepšie časy malo dávno za sebou. K veľkým výkonom uhorskej ekonomiky a enormne silných štátnych intervencií treba teda okrem dynamickej výstavby železničnej siete pridať aj modernú prestavbu celoštátneho poľnohospodárstva ako základu celouhorskej ekonomiky a liberálnu legislatívu v oblasti podnikania. Pravda, nebolo by Uhorsko Uhorskom, aby sa aj do pragmatickej ekonomiky neprimiešali národnostné konflikty a zasahovanie, čo pocítila pražská poisťovňa Slávia, slovenská Tatrabanka, martinská celulózka a iné inštitúcie. A ekonomický nacionalizmus sa v Uhorsku udomácnil ako nikde inde.

Rovnako o relatívnosti všetkých tvrdení v súvislosti s Uhorskom najlepšie svedčí skutočnosť, že územie dnešného Slovenska patrilo k hospodársky najvyspelejším, ale v podmienkach ČSR malo na hospodárskom potenciáli štátu len biednych 8 % a úroveň opozdenia za českými krajinami sa podľa rôznych

2 VRIES, Peer: Wirtschaftswachstum. In: *Wirtschaft und Gesellschaft Europa 1000–2000*. Eds. Cerman, Markus – Eder, Franz X. – Eigner, Peter – Komlosy, Andrea – Landsteiner, Erich. Wien 2011, s. 76 a nasl. Najnovšie JAMES, Harold: *Schockmomente. Eine Weltgeschichte von Inflation und Globalisierung 1850 bis heute.* Freiburg im Breisgau 2022, s. 129 a nasl.

ukazovateľov pohybovala v intervale 30–70 rokov.[3] Predvojnová úroveň ekonomiky sa stala na Slovensku nadlho nedosiahnuteľnou métou.

Poďme však znovu do teoretickej sféry. Ďalší legitímny prístup môže sledovať teoretické koncepty a diskusie, ktoré už roky viedli (a vedú) historici o kľúčových témach a pojmoch uhorských hospodárskych dejín. Priemyselná revolúcia ako proces, v dôsledku ktorého nadobudla strojová veľkovýroba prevahu vo všetkých odvetviach výroby, je zdanlivo nespochybniteľným pojmom. O jej zavŕšení v deväťdesiatych rokoch 19. storočia taktiež nepanujú pochybnosti. Ide teda približne o štvrťstoročný fázový posun za českými krajinami.

O priemyselnej revolúcii však existovali a existujú aj iné predstavy. Od polovice 50. rokov a v 60. rokoch sa jednou z vehementne diskutovaných otázok stala v hospodárskych dejinách práve problematika hospodárskeho vývoja v 18. a 19. storočí a s tým súvisiaca téma priemyselnej revolúcie. Uskutočnilo sa viacero medzinárodných konferencií a špecializovaných seminárov, vyšlo rovnako viacero medzinárodných zborníkov. Úlohu arbitra v rôznych rovinách početných diskusií zohral politicky spoľahlivý a nepochybne schopný český historik Jaroslav Purš (1922–1997). Mal ambície vstupovať i do medzinárodných polemík a zaujímať k nim meritórne stanoviská.[4]

Prvú významnú polemiku vyvolali snahy niektorých slovenských historikov, predovšetkým Antona Špiesza (1930–1993), posunúť v slovenských podmienkach začiatok priemyselnej revolúcie do 2. polovice 80. rokov 18. storočia.[5] Koniec 18. storočia už vnímal ako obdobie „narastania priemyselnej revolúcie".[6] Špieszov názor súvisel s rozsiahlym rozvojom manufaktúrnej výroby v tereziánskom a jozefínskom období, ktorej ťažisko ležalo na dnešnom území Slovenska. Týmto stanoviskom však vznikala disproporcia s vývojom priemyselnej revolúcie vo vyspelejších českých krajinách, ktorá bola vzhľadom na iné teoretické východiská kladená do neskoršieho obdobia. Možno si predstaviť, aké problémy by vznikali pri koncipovaní celoštátnych historických syntéz o „hospodárskom vývoji Československa" v 18. a 19. storočí. Diskusie na pôde ústavov v Bratislave (1954) a v Prahe (1955), ako aj publikované Puršove štúdie k uhorským/slovenským problémom upozornili na prílišné sa opieranie o anglický model v prípade slovenského historika. Purš naproti tomu zdôraznil

3 PRŮCHA, Václav a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992. 1. díl 1918–1945*. Brno 2004, s. 38–48.

4 PURŠ, Jaroslav: Průmysl na Slovensku v první polovině 19. století [recenzia na monografiu Jana Novotného]. In: *Československý časopis historický*, 1962, roč. 10, č. 2, s. 406–409; PURŠ, Jaroslav: *Průmyslová revoluce. Vývoj pojmu a koncepce.* Praha 1973, s. 177 a nasl.

5 ŠPIESZ, Anton: K problematike počiatku priemyslovej revolúcie na Slovensku. In: *Historický časopis*, 1954, roč. 2, č. 4, s. 552.

6 ŠPIESZ, Anton: *Manufaktúrne obdobie na Slovensku*. Bratislava 1961, s. 207.

stredoeurópske špecifiká (striedanie dominantných priemyselných odvetví v poradí textilný, potravinársky a ťažký priemysel) i spojitosť s národnostnou otázkou a so sociálnymi dejinami, teda formovaním proletariátu, ako aj podnikateľskej buržoázie.[7]

Kým Špiesz príliš vychádzal z anglického modelu, aj to selektívne, Purš zdôrazňoval stredoeurópske špecifiká i spojitosť hospodárskeho vývoja s národnostnou otázkou a so sociálnymi dejinami. Širšie medzinárodné zakotvenie i teoretická presvedčivosť (parné stroje ako atribút priemyselnej revolúcie), stranícky profil i kádrové pozadie – to všetko presadilo v česko-slovenskom diskurze Puršov koncept. Purš Špiesza v osobitných diskusiách v Prahe i Bratislave veľmi tvrdo ľudsky i argumentačne paralyzoval, o čom vypovedajú nielen dobové polemické texty, ale i spomienky súčasníkov.

Krátko nato však vznikli ďalšie diskusie, tentokrát s maďarskými kolegami. Tu sa zhostili hlavnej úlohy slovenskí historici a Purš, vzhľadom na jazykovú bariéru, využil poznatky z týchto polemík sprostredkovane cez slovenských kolegov alebo cez preklady maďarských textov do prístupnejších jazykov. Československí historici polemizovali so staršou maďarskou a politicky motivovanou koncepciou o koloniálnom postavení Uhorska v rámci habsburskej monarchie od polovice 18. storočia do 1867 a o polokoloniálnom postavení krajiny v rámci Rakúsko-Uhorska v období dualizmu, čo malo trvalo poškodzovať uhorské ekonomické záujmy, a to bola v desaťročí po druhej svetovej vojne v Budapešti obľúbená téma. Vilmos Sándor, Gyula Mérei a predovšetkým Péter Hanák s podporou českých a slovenských historikov definitívne odmietli tento koncept a postavenie Uhorska vnímali v monarchii v rámci veľmi zložitého systému závislostí, pričom krajina podľa nich v konečnom dôsledku profitovala z komplementarity dualistickej monarchie.[8]

Ďalším problémovým okruhom, ktorý podľa Purša historici manufaktúrneho obdobia (Arnošt Klíma, A. Špiesz) v Československu obchádzali, bolo hutníctvo železa, odvetvie s veľkými tradíciami na Morave i na Slovensku, ktoré však nezapadalo pod typologický pojem manufaktúra. Nepochybne tu pôsobil aj rozpor s Marxovou tézou, že manufaktúra sa vyvíja z remesla a jej základom zostáva remeslo s prevahou ručnej výroby. Problémom bola potom aj forma prechodu z manufaktúrneho obdobia do štádia priemyselnej revolúcie.

Medzitým sa Anton Špiesz na Historickom ústave SAV postupne stiahol z diskusií, ktoré nadobúdali široký medzinárodný dosah. Na pracovisku bol len

7 PURŠ, Jaroslav: K problematice průmyslové revoluce v českých zemích a na Slovensku. In: *Historický časopis*, 1955, roč. 3, č. 4, s. 553–618 a 1956, roč. 4, č. 1, s. 50–104.

8 Najkomplexnejšie HANÁK, Péter: *Magyarország monarchiában*. Budapest 1975, najmä od s. 289.

trpený a jeho možnosti vstupovať do medzinárodného diskurzu (zahraničné konferencie a publikácie) boli obmedzené a obmedzované. Až v roku 1971 sa vrátil k téme porovnaním priemyselnej revolúcie v Anglicku a na území Čiech a Slovenska. Hoci na základe najnovšej britskej odbornej literatúry znovu využil Puršom tak kritizovaný anglický model, pre český vývoj už v plnej miere akceptoval Puršove závery. V slovenskom prípade ponechal svoje názory do značnej miery otvorené: „Pokiaľ ide o Slovensko, tu je zatiaľ proces mechanizácie priemyslu v 19. stor. takmer úplne nepreskúmaný, o priebehu priemyslovej revolúcie najmä po roku 1825 nevieme nič bližšie. Pozornosť sa zamerala iba na problém jej začiatkov, no autorovi tejto štúdie sa nepodarilo presvedčiť, že by objavenie sa prvých strojov na konci 18. stor. znamenalo začiatok priemyslovej revolúcie na Slovensku.“[9]

Tu treba poznamenať, že vytrhávanie českých krajín z rakúskeho a Slovenska z uhorského ekonomického kontextu nebolo metodicky korektné, keďže išlo o jednotné ekonomiky, kde vyspelé regióny komplementárne súviseli so zaostalejšími a profitovali z nich. Tento pomaly už „tradičný“ stredoeurópsky prístup je dôsledkom rozbitia jednotného ekonomického priestoru po roku 1918 a „národného prístupu“ zo strany jednotlivých historiografií.

Ďalší spomínaný historik, Arnošt Klíma (1916–2000), mal za sebou v porovnaní so Špieszom odlišný odborný vývoj. So svojimi kontaktmi na zahraničie a pozíciou – od roku 1970, teda od V. kongresu hospodárskych dejín v Leningrade, neoficiálneho – predstaviteľa československých (či východoeurópskych) hospodárskych historikov vo výkonnom výbore of International Association of Economic History, mal možnosti (hoci v Československu inštitucionálne nezakotvené) ďalej pracovať a v súčinnosti so zahraničným vývojom sa i názorovo posúvať. Klímova štúdia v renomovanom časopise *Past and Present* uverejnená s pomocou manželov Teichovcov, historikov žijúcich v anglickom exile, zostala svedectvom jeho medzinárodnej akceptácie.[10] Touto štúdiou sa Klíma ako jediný východoeurópsky historik zapojil do významnej medzinárodnej diskusie o genéze kapitalizmu, vyvolanej v roku 1976 kontroverznou štúdiou kalifornského profesora Roberta Brennera. Ten sa vymedzil voči demografickému (súvislosti ekonomiky a demografického rastu a následnému poklesu) i trhovému interpretačnému modelu. V súvislosti s posledným tvrdil, že roľníci v malých poľnohospodárskych podnikoch mali silné vlastnícke väzby a boli málo motivovaní vzdať sa tradičných technológií alebo ísť nad rámec

9 ŠPIESZ, Anton: Priemyslová revolúcia v Anglicku a na území dnešného Československa. In: *Historický časopis*, 1971, roč. 19, č. 1, s. 68.

10 KLÍMA, Arnošt: Agrarian Class Structure and Economic Development in pre-industrial Bohemia. In: *Past and Present*, 1979, č. 85, s. 49–67.

miestnych trhov, čím spochybňoval ich motiváciu k prechodu na kapitalistické trhové vzťahy. Brenner zdôrazňoval predovšetkým význam triednych vzťahov a konfliktov, ktoré tvorili pre ostatných historikov len odvodený jav.[11]

Diskusia pokračovala na stránkach marxizmu blízkeho časopisu *Past and Present* až do začiatku 80. rokov a v jej rámci sa diskutovalo aj o malthusiánskych konceptoch, vstúpil do nej aj významný historik francúzskej školy Annales Emmanuel Le Roy Ladurie a uzavrel ju v roku 1982 Brenner štúdiou o agrárnych koreňoch európskeho kapitalizmu.[12] Všetky príspevky boli potom v roku 1985 zhrnuté do samostatného zväzku, ktorý odvtedy vyšiel ešte viackrát. Napriek medzinárodnému renomé zostával Klíma v Československu personou non-grata a musel sa od 70. rokov vyrovnávať s viacerými ústrkmi komunistického režimu.

Medzitým sa Jaroslav Purš so svojou spoločenskou, politickou i vedeckou autoritou stal rozhodujúcou osobnosťou s prepracovanou vlastnou koncepciou priemyselnej revolúcie, ktorú presadil i do oficiálne prijatých textov, pričom svoje tézy presadzoval nekompromisne, ale rovnako s nemalou vedeckou invenciou. Početnými analytickými prácami i syntézami si postupne vybudoval svoju argumentačnú základňu, ktorú zosumarizoval v monumentálnom a pozoruhodnom diele *Průmyslová revoluce. Vývoj pojmu a koncepce* (1973). Stal sa profesorom na UK, akademikom ČSAV, v roku 1976 riaditeľom pražského Ústavu československých a světových dějin ČSAV a z hľadiska postojov neotrasiteľnou autoritou v celom Československu. Svoje pozície umocnil jazykovými predpokladmi, možnosťami cestovať a vytvorením vlastnej historickej školy v podobe širokého okruhu doktorandov, ktorí podrobne rozpracúvali jednotlivé parciálne problémy a paralelné procesy priemyselnej revolúcie. Ani ďalší českí a slovenskí historici píšuci o priemyselnej revolúcii (Jan Novotný, Pavel Hapák, Ladislav Tajták) sa nevymanili z Puršových konceptov, ktoré napokon „zabetónovali" i celoštátne syntézy. V nich sa rozpracovala úloha textilného i železiarskeho priemyslu, v ktorých české krajiny získali rozhodujúci náskok.

Purš dospel k modelu asynchrónneho dovršovania priemyselnej revolúcie a k súvislostiam s prvými cyklickými kapitalistickými krízami, ako aj k fázovému posunu jednotlivých sociálnych procesov, pričom územie Československa sa mu so svojimi teritoriálnymi rozdielmi javilo ako príkladné modelové laboratórium. Po zabrzdení manufaktúrneho vývoja a rastúcich dopravných a pali-

11 RŮŽIČKA, Jiří: Hospodářství. In: STORCHOVÁ, Lucie a kol.: *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě.* Praha 2014, s. 158.

12 BRENNER, Robert: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe. In: *Past and Present*, 1976, č. 70, s. 30–75 a BRENNER, Robert: The Agrarian Roots of European Capitalism. In: *Past and Present*, 1982, č. 97, s. 16–113.

vových problémoch železiarstva na Slovensku, sa fázový posun medzi ním a českými krajinami zadefinoval na niekoľko desaťročí. Rozvoj strojárskeho a potravinárskeho priemyslu v priebehu 19. storočia tento náskok ešte zvýraznil.

V Puršovej rozsiahlej syntéze z roku 1973 je veľmi neporiadne spravený menný register. Čitateľ sa neubráni dojmu, že zámerne. Hoci Klímu nájdeme spomenutého len ako historika manufaktúrneho obdobia, Špiesz je už skrytý a kto si ho vyhľadá v texte, nájde kritický pohľad na jeho tézy. Okrajovo je spomenutý odstavený český hospodársky historik a ekonóm žijúci „v azyle" na Slovensku Josef Faltus, väčšia pozornosť je naopak venovaná filozofovi, sociológovi a prognostikovi Radovanovi Richtovi a jeho koncepcii vedeckotechnickej revolúcie. Naopak, úplne chýbajú exilový historik vedy a techniky Ákos Paulinyi i prorežimový hospodársky historik Pavel Hapák.

Tento selektívny prístup je v protiklade s výčitkou na neznalosť početných prác zo „socialistického tábora" na adresu Jürgena Kuczynského (1904–1997). Ten bol jediným Puršovým oponentom vo východnom bloku. Takmer o dve desaťročia starší východonemecký hospodársky historik Jürgen Kuczynski mal obdobné profesionálne, jazykové i politické predpoklady na kľúčovú pozíciu vo východonemeckej historiografii. Medzi týmito dvoma historikmi, ktorí stáli na čele kľúčových akademických pracovísk a požívali nemalú autoritu sa rozpútal nemilosrdný koncepčný zápas, ktorý postupne prerástol do osobnej roviny a rozsiahlych animozít. Preniesol sa do mnohých zahraničných vystúpení i publikácií vo svetových jazykoch, ktoré niesli výrazné znaky vzájomnej polemiky a tým nepochybne znižovali účinnosť jednotlivých, čo ako pozoruhodných téz.

Začiatok odlišného prístupu a vzájomných kontroverzií sa datuje do roku 1956, keď sa po návšteve v Prahe v roku 1954 následne Kuczynski oboznámil s dovtedajšími Puršovými textami. Ich polemiky sa sústredili na otázky procesu priemyselnej revolúcie v podmienkach „pruskej cesty" východoeurópskeho poľnohospodárskeho vývoja, na význam chemických technologických procesov a aplikáciu vedeckých poznatkov v priemyselnej revolúcii (Purš), na zužovanie priemyselnej revolúcie na bavlnárstvo, prípadne aj hodvábnictvo, teda na ľahký priemysel (Kuczynski), ďalej na údajné dovŕšenie revolúcie v podmienkach Nemecka až koncom 19. storočia (Kuczynski), na úlohu odvetví potravinárskeho priemyslu v krajinách na východ od Labe (Purš), na rozdiely v interpretácii klasikov marxizmu-leninizmu, ale i na časové zaradenie jednotlivých procesov. Purš rozfázoval revolučné procesy v ekonomike až hlboko do 20. storočia a podmienil ich jednotlivými dominantnými faktormi. To spôsobovalo prieniky s prácami R. Richtu i Pavly Horskej-Vrbovej, jednotlivé parciálne revolučné procesy potom rozpracúvali Puršovi doktorandi.

Dnes sa Puršovi vyčíta precenenie úlohy parného stroja a istý schematizmus v periodizácii, ktorý bol typickým javom marxistickej historiografie a poznačil aj všeobecne uznávané koncepty Miroslava Hrocha, pravda skôr pri uplatňovaní typologickej a komparatívnej metódy, a nie na poli hospodárskych dejín.

Napriek hrúbke Puršovej syntézy, veľa konceptov zostalo nepovšimnutých alebo len málo rozpracovaných. Aj preto mala neskôr miesto diskusia o genéze kapitalizmu i koncept protoindustrializácie. Do týchto sa už Purš nezapojil. Vo svojich konceptoch zostal závislý na britských a francúzskych modeloch, čo pôvodne vyčítal iným. Koncept zaostávajúcej/oneskorenej industrializácie a problém stredo- a východoeurópskych špecifík (Iván T. Berend – György Ránki)[13] Purš vôbec neriešil, hoci očividne práve toto bola produktívna cesta pre región i Československo, ktoré trpelo silnými geograficko-ekonomickými disproporciami. Práve tu ležala parketa ďalšieho významného ostravského hospodárskeho historika Milana Myšku (1933–2016).

Myška bol od roku 1970 vyhodený zo školského prostredia a komplikovane sa pretĺkal normalizačnými pomermi, dlhodobo žil bez stáleho zamestnania. A hoci mohol doma publikovať nanajvýš pod cudzím menom, nikdy nerezignoval na koncepčný historický výskum. Vďaka medzinárodným kontaktom, ktoré získal ako vedec a akademický funkcionár ešte pred rokom 1968, vďaka svojim prácam i poľským priateľom-historikom a ich prístupu k zahraničnej literatúre sa k Myškovi dostávala zahraničná literatúra a podnety v nadštandardnom rozsahu. Paradoxne mali Klíma a Myška vo svojom „vnútornom exile" neraz väčšie možnosti ako uzneseniami komunistickej strany a spoločenskými úlohami a politickými výzvami obmedzovaní oficiálni historici, ktorí sa museli neraz zmieriť s väčšou izoláciou ako tzv. odstavení historici, ktorých hlas bol v zahraničí oveľa viac počuť a z medzinárodnej spolupráce mohli čerpať rôzne benefity. Vďaka nim Myška zaregistroval a na domáce pomery začal rozpracovávať novú vedeckú paradigmu šíriacu sa zo západonemeckého prostredia, koncept tzv. protoindustrializácie. Ten aj s využitím metód školy Annales vysvetľoval podstatne lepšie prechod od manufaktúrneho obdobia do fázy priemyselnej revolúcie, a to vo všetkých priemyselných odvetviach. Myška, podobne ako Klíma, s pomocou manželov Teichovcov v exile vypublikoval v roku 1979 zásadný článok v renomovanom britskom časopise

13 Najlepšie GERSCHENKRON, Alexander: *Economic Backwardness in Historical Perspective*. Cambridge 1961; BEREND, Ivan T. – RÁNKI, György: *The European Periphery and Industrialization 1780–1914*. Cambridge 1982 a BEREND, Ivan: *An Economic History of Nineteeth-Century Europe*. Cambridge 2013, s. 317 a nasl. Berend tu doslova hovorí o „spiacich perifériách".

Past and Present a stal sa tak pre zahraničie rozhodujúcou osobnosťou v diskusiách o tejto téme.[14]

Keďže Myška našiel azyl v „periférnych“ komisiách pre dejiny závodov a jednotlivých priemyselných odvetví, mohol uplatňovať poznatky vtedy populárnych „business history“ a pri svojich úvahách postupovať zdola a tak dospievať k výskumom podopretým zovšeobecneniam. Bolo to produktívne a rovnako zostalo charakteristické, že Myška sa ani Puršovým prácam vo svojich textoch nevyhýbal, zatiaľ čo Purš vo svojej kľúčovej syntéze z roku 1973 Myšku spomína len v súvislosti s prácami z konca päťdesiatych rokov a cituje jeho úvahy o Stalinových tézach v očividnej snahe vnímať ho skôr ako dogmatického a nesamostatne mysliaceho marxistického historika, ktorým Myška v kontexte doby určite nebol.[15]

V poznámkovom aparáte sa však môžeme s Myškom stretnúť aj v iných súvislostiach. Podľa Purša prevzal koncepciu Kuczynského významného východonemeckého kritika Hansa Motteka (1910–1993), ktorý vyčlenil z procesu priemyselnej revolúcie jej počiatočné štádium a začiatky revolúcie v priemysle spájal s masovými investíciami konštantného fixného kapitálu, pod čím si nemožno predstaviť nič iné ako výstavbu železničnej siete.[16] Takéto „skrátenie“ priemyselnej revolúcie vytváralo priestor pre topos protoindustrializácie, ktorého bol Myška, ako už bolo povedané, hlavným nositeľom.

Popri ňom sa na tomto poli presadil už spomínaný odborník na manufaktúry Arnošt Klíma, ale i významní maďarskí historici hospodárskych dejín György Ránki a Iván T. Berend, ku ktorým sa ešte dostanem.

Arnošt Klíma po návrate z USA bol už v začiatkoch domácej normalizácie zvolený do steering committee kongresov hospodárskych historikov, doma bol však personou non grata. Spolu s perzekvovaným Myškom vytvorili na pôde hospodárskych dejín významnú dvojicu, známu skôr za hranicami Československa ako v kruhoch oficiálnej československej historiografie, ktorá ich dôsledne ignorovala. Rovnako i pojmy a témy, s ktorými obaja títo historici prichádzali a snažili sa ich aplikovať na domáci vývoj.

Tu sa treba na chvíľu v našom výklade zastaviť. Hospodársky vývoj 19. storočia si vygeneroval viaceré pojmy, ktoré sa navzájom prelínajú, zamieňajú a dopĺňajú. Industrializácia je procesom zamieňaným s priemyselnou revolúciou, hoci ide o dlhodobejší jav. Socialistická industrializácia v podmienkach

14 MYŠKA, Milan: Pre-Industrial Iron-Making in the Czech Lands. The Labor Force and Production Relations circa 1350–circa 1840. *Past and Present*, 1979, č. 82, s. 44–72.

15 PURŠ, Jaroslav: *Průmyslová revoluce*, s. 205 a 570.

16 Tamže, s. 573 a MYŠKA, Milan: Nový proud v německé historiografii průmyslové revoluce. In: *Slezský sborník*, 1967, roč. 65, č. 3, s. 407–412.

Slovenska ďaleko presahuje priemyselnú revolúciu a pre počiatky industrializácie prišla historická veda s konceptom, ktorý predbiehal priemyselnú revolúciu, s protoindustrializáciou. Sem spadali manufaktúrne podniky i banské podnikanie, teda to, čo na Slovensku bolo silné už koncom 18. storočia.

Protoindustrializácia stojí na počiatku modernej industrializácie, ale tento systémový prechod nemusí byť zákonitým javom, ireverzibilita sa tu ešte nepresadila, čoho krásnym príkladom bolo práve ustrnutie vývoja na Slovensku po vláde Jozefa II. v dôsledku prerušenia štátnej podpory, nedostatočnej infraštruktúry, trhových procesov a silných rezíduí feudalizmu. Protoindustrializácia vie byť teda i celkom samostatným a svojbytným javom bez adekvátneho pokračovania. Práve tieto otázky sa stali doménou spomínaného ostravského historika Milana Myšku.

V roku 1982 sa v Budapešti konal VIII. kongres hospodárskych dejín a naň dostal osobné pozvanie i Milan Myška. Pozval ho prezident kongresu György Ránki, pravdepodobne na základe intervencie A. Klímu, vtedy už hosťujúceho profesora na univerzite v Bielefelde. Keďže v prípade Maďarska išlo o susednú a spriatelenú socialistickú krajinu, Myška mohol vycestovať bez akýchkoľvek problémov. Na kongrese sa zapojil do diskusií v sekcii o protoindustrializácii. Veľmi žičlivo sa na adresu Myškových názorov vyjadril východonemecký renomovaný expert Jürgen Kuczynski. Zato vedúci oficiálnej československej delegácie Jaroslav Purš Myšku v obsiahlej správe o kongrese ani nespomenul, koncepciu protoindustrializácie označil za „protimarxistickú" a neprijal ju do konca svojho života.

Na spomínanom budapeštianskom kongrese sa schádzali (a spolu obedovali) Ránki s Berendom (to boli a sú dve hviezdy na poli medzinárodných hospodárskych dejín), manželia Teichovci, Milan Myška a historici z najvyšších poschodí svetovej vedy. Lepšiu česko-slovensko-maďarsko-svetovú spoločnosť si predstaviť ani nevieme a diskusie pri obede prevýšili svojou teoretickou hĺbkou a ideovými rozpormi viaceré kongresové sekcie.

Bolo zaujímavé, že diskusie o priemyselnej revolúcii a ďalších sprievodných javoch medzi jednotlivými historiografiami v rámci oficiálneho ideologicky jednotného sovietskeho bloku boli plné napätia, odborných konfliktov i osobných animozít. Išlo totiž o tému, ktorá sa nedala jednoducho „napasovať" do ideologických rámcov a poučiek klasikov marxizmu-leninizmu. Počas normalizácie sa k otázkam priemyselnej revolúcie ešte vrátili na Slovensku Pavol Hapák a Ladislav Tajták, ale bez väčšej invencie a veľmi povrchne. V Čechách sa voči Puršovi viac či menej vymedzovali historici ako Zdeněk Jindra, ale predovšetkým Milan Myška.

V roku 1987 si dovolil Myška vtedy všemocnému Puršovi vyčítať (hoci v regionálnom periodiku) nezohľadnenie viacerých špecifík priemyselnej revolúcie, ako ich v podmienkach hospodárskej zaostalosti strednej a východnej Európe úspešne sformulovali A. Gerschenkron a I. T. Berend s Gy. Ránkim. Taktiež Puršovo vymedzenie priemyselnej revolúcie prelomom 18. a 19. storočia a začiatkom 70. rokov 19. storočia považoval Myška za príliš optimistické. Veď ani po jej údajnom zavŕšení neprevládol priemysel (sekundárna sféra) ako hlavný sektor obživy väčšiny obyvateľstva českých krajín, ani ručná práca nestratila nič zo svojho významu a v ekonomike koexistoval celý rad ďalších anachronizmov (výraz poľského historika Witolda Kulu).[17]

Myška spochybňoval i ďalšie Puršove tézy. Na druhej strane si na príklade Sliezska ako protoindustriálnej oblasti overil jednotlivé charakteristiky tohto konceptu, ktoré sa nepodarilo ani priemyselnej revolúcii vytlačiť do marginálnej polohy. Vzájomná koexistencia výrobných foriem charakteristických pre rôzne štádiá rozvoja priemyselného kapitalizmu popierala tézy ikonickej práce o protoindustrializácii, ktorá hovorila o kvalitatívnych zmenách protoindustriálnych foriem výroby.[18] Tak sa zásadná Myškova práca doslova „stratila" v jednom malom regionálnom periodiku.

Ukazuje sa, že na rozdiel od Purša, ktorý stál na báze skôr anglosaskej odbornej literatúry, pre Myšku bolo charakteristické prepojenie na poľských kolegov, ktorí mu sprostredkovali výsledky francúzskej školy Annales a cez ktorých čerpal mnohé metodologické podnety produktívne aj tým, že Poliaci spracúvali českým krajinám – a Morave zvlášť – veľmi podobné historické podmienky. Veľkou osobnosťou v poľskej historiografii tých čias bol predovšetkým Witold Kula (1916–1988).[19] Jeho úzka spolupráca s poprednými predstaviteľmi školy Annales a úzke osobné vzťahy s Myškom, sprístupňovali ostravskému historikovi široké horizonty, z ktorých tvorivo čerpal i v čase svojej odbornej a spoločenskej marginalizácie. Kulove práce mali na Myšku rozhodujúci vplyv, ďalšiu

17 MYŠKA, Milan: Opožděná industrializace. Protoindustriální výrobní vztahy a formy za průmyslové revoluce na příkladu lnářského průmyslu ve Slezsku. In: *Z dějin textilu. Studie a materiály 11.* Ústí nad Orlicí 1987, s. 95–159. (V tomto texte citujeme podľa ZÁŘICKÝ, Aleš a kol.: *Milan Myška. Z díla hospodářského historika.* Ostrava 2010, s. 329–376, tu s. 330). Prehľad Myškových názorov v MYŠKA, Milan: Průmyslová revoluce z perspektivy hisrtoriografie 70. a 80. let. In: *Český časopis historický*, 1991, roč. 89, č. 4, s. 533–546.

18 KRIEDTE, Peter – MEDICK, Hans – SCHLUMBOHM, Jürgen: *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus*. Göttingen 1978.

19 KULA, Witold: *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego. Proba modelu*. Warszawa 1962 a KULA, Witold: *Problemy i metody historii gospodarczej*. Warszawa 1963.

zahraničnú literatúru mu sprostredkoval poľský kolega Waclaw Długoborski.[20] Myška sa nevenoval len odborným transferom, ale nadviazal úzku spoluprácu aj s disentom.

Keď ešte Myška pôsobil vo funkcii prodekana ostravskej Pedagogickej fakulty často sa stretával s dekanom družobnej banskobystrickej Pedagogickej fakulty historikom Júliusom Albertym. Na akademických a vedeckých podujatiach, ako aj na výmenných pobytoch, sa obaja odborne i ľudsky zblížili, čo sa prejavilo aj na vzájomnej recenznej činnosti i pri diskusiách na spoločných témach (železiarstvo, industrializácia, regionálne dejiny, dejiny podnikov). Zblížili ich aj spoločné osudy, keďže i Alberty musel roku 1973 opustiť akademickú pôdu. Cez Myškov transfer sa Alberty zoznamoval s teoretickými postulátmi školy Annales (napr. práca s matrikami), dejín železiarstva a podnikov. Zúročil to začiatkom osemdesiatych rokov, keď sa mu podarilo s pomocou rôznych inštitúcií vydať pod vlastným menom knihy, ktoré boli aj výsledkom diskusií s Myškom, hoci na ich charaktere a pozitivistickom prístupe to nebadať a Myškovo meno nebolo nikde spomenuté. Zato spomenul emigranta Ákoša Paulinyiho, o ktorom ešte bude reč.[21]

Myška otváral v 80. rokoch aj ďalšie dovtedy nedotknuté témy: všímal si hospodárske aktivity českej aristokracie i železiarskych podnikateľov. Vychádzal z nemeckých, rakúskych a poľských prác a z výbornej znalosti ostravského regiónu, keď dokázal po dôkladnej analýze dospieť ku generalizujúcim záverom, porovnaniam a zovšeobecneniam. V jednej z prác z roku 1982 uviedol: „Nelze než vyslovit údiv, že československá marxistická historiografie, která věnovala tolik pozornosti různym aspektům studia průmyslové revoluce, se dosud vznikem a úlohou podnikatelstva v tomto procesu nezabývala."[22] A tak biele miesta vypĺňal historik stojaci na periférii historiografie a v opozícii voči politickému systému.

Až po páde komunistického režimu mohol Milan Myška v plnej miere zúročiť svoje poznatky, vydať početné texty a presadiť sa ešte aj v zahraničí. Venoval sa problematike industrializácie v konkrétnom regióne, priemyselným ob-

20 JINDRA, Zdeněk: Prof. Milan Myška. Vzpomínání nad jeho životem a dílem do roku 1989. In: ZÁŘICKÝ, Aleš a kol.: *Milan Myška. Z díla hospodářského historika*, s. 43.

21 ALBERTY, Július: *Historik v prúde času. Spomienky Júliusa Albertyho*. Banská Bystrica 2009, s. 176 a nasl. Obe zmienené práce: ALBERTY, Július: *Formovanie robotníckej triedy v obvode Brezna*. Martin 1981; ALBERTY, Július: *Pohorelské železiarne (1807–1826)*. Martin 1982.

22 MYŠKA, Milan: Podnikatelstvo v hutnictví železa v českých zemích za průmyslové revoluce. In: *Z dějin hutnictví 11. Rozpravy Národního technického muzea 89*. Praha 1982, s. 172–197. (V tomto texte citujeme podľa ZÁŘICKÝ, Aleš a kol.: *Milan Myška. Z díla hospodářského historika*, s. 219–234, tu s. 220).

lastiam, protoindustrializácii, jednotlivým priemyselným odvetviam, podnikateľským subjektom i rôznym metodickým otázkam.[23]

Mimo uvedených diskurzov, ale o to významnejšie a v pohľade na globálne rámce, pôsobil v britskej emigrácii renomovaný historik vedy z Cambridge so slovenskými koreňmi Mikuláš Teich, ktorý najmä svojou svetovo uznávanou desiatkou zborníkov o revolúciách v dejinách otvoril celý rad otázok, na ktoré sa doteraz hľadajú odpovede. Keďže sa najviac zaoberal vedeckou revolúciou, ktorá trvala ešte dlhšie ako priemyselná, na otázku, či išlo o revolúciu sa odvolal na Hegla a novú kvalitu. V oboch prípadoch ide o také kvalitatívne zmeny, hoci dlhodobé, že si pojem revolúcie zaslúžia. A odvolal sa ako klasický marxista vždy na dialektický vzťah medzi evolúciou a revolúciou.[24]

Možno povedať, že československú stopu v oblasti výskumu priemyselnej revolúcie symbolicky uzavrel v roku 1996 práve Mikuláš Teich. Spolu s Royom Porterom, profesorom dejín medicíny z Londýna, v jednej z ich početných a medzinárodne vysoko cenených kolektívnych monografií, tentokrát s názvom *The Industrial Revolution in National Context. Europe and the USA*. Obom sa podarilo sústrediť za jednotlivé krajiny špičkových odborníkov (H. van der Wee, R. Tilly, G. Tortella, C. Poni, H. Matis, I. T. Berend, S. Pollard a ďalší), čo kvalite publikácie veľmi prospelo. Za českú historiografiu vyzvali editori Milana Myšku a ten napísal príspevok o priemyselnej revolúcii v Čechách, na Morave a v Sliezsku, v ktorom zhrnul všetko podstatné (aj) zo svojich textov. Konštatoval v ňom, že najnovšie sa priemyselná revolúcia vníma s podstatne širším prístupom a sledujú sa s ňou aj sociálne a civilizačné zmeny. Priemyselná revolúcia rušila tradičné štruktúrne vzťahy aj v tých regiónoch, kde nové generovalo priamo z týchto starých vzťahov. Tým sa rušili regionálne bariéry a reštrikcie, vytvárali sa nové funkcie a dynamika nahrádzala pretrvávajúcu stagnáciu. V krajine so silne vyvinutými protoindustriálnymi formami výroby nemala priemyselná výroba za následok vytvorenie nového priemyslu, ale transformáciu tradičného a už existujúceho. Diskontinuitu môžeme preto pozorovať len v tých odvetviach, kde technologické inovácie vyžadovali štrukturálne zmeny ako v metalurgii železa a vo viacerých odvetviach potravinárskeho priemyslu.[25]

23 MYŠKA, Milan: Proto-industrializace. (Čtvrtstoletá bilance jednoho historiografického paradigmatu). In: *Český časopis historický*, 1994, roč. 92, č. 4, s. 759–774; MYŠKA, Milan: *Problémy a metody hospodářských dějin. Metodické problémy studia dějin sekundárního sektoru*. Ostrava 2010; MYŠKA, Milan: Region *a industrializace. Studie k dějinám industrializace Slezska (1800–1918)*. Ostrava 2014.

24 TEICH, Mikuláš: *The Scientific Revolution Revisited*. Cambridge 2015 (v roku 2020 vyšlo i v českom preklade).

25 MYŠKA, Milan: The Industrial Revolution: Bohemia, Moravia and Silesia In: *The Industrial Revolution in National Context. Europe and the USA*. Eds. Porter, Roy – Teich, Mikuláš. Cam-

Tu už Myška zovšeobecnil poznatky zo svojich výskumov a Puršova výčitka na adresu nespracovaného železiarstva v období prechodu k priemyselnej revolúcii sa tak stala neaktuálnou. Myška sa dotkol aj obľúbenej otázky podnikateľov ako nositeľov a iniciátorov potrebných zmien vo výrobe a v technológiách.

Ďalší spoluautor Iván T. Berend vo svojom vnímaní priemyselnej revolúcie v Uhorsku (a teda aj na území dnešného Slovenska) síce konštatoval impozantný rast jednotlivých ekonomických ukazovateľov v krajine, nič to však nezmenilo na dominantnom perifémom charaktere jej hospodárskej modernizácie (píše aj o „čiastočne úspešnej“ periférnej industrializácii) a pretrvávajúcom agrárnom charaktere štátu.

Teichovské zborníky však niesli i ďalšiu československú „stopu“. Ako vyslovený solitér pôsobil historik techniky Ákoš Paulinyi, ktorý významným spôsobom prispel do diskusií o charaktere priemyselnej revolúcie, avšak nie v rámci československej historiografie, ba ani nie v kontaktoch s ňou. V roku 1969 opustil Československo a zotrval v západonemeckej emigrácii nielen fyzicky, ale i mentálne a úplne splynul s nemeckým prostredím. S Teichovcami ho spájali dlhoročné priateľské väzby, spolu s nimi programovo odmietal (hoci z iných dôvodov ako oni) kontakty s politickou emigráciou a jej protirežimovými aktivitami, na rozdiel od nich však Paulinyi úplne prerušil všetky styky s Československom a domácimi kolegami. Paulinyiho texty posunuli do popredia predovšetkým úlohu techniky v priemyselnej revolúcii, resp. úvahy o technickej rovine kľúčových priemyselných procesov.[26]

Keď už spomínaná editorská dvojica Teich – Porter zostavovala knihu o revolúciách v dejinách, javil sa im popri menách ako napríklad E. J. Hobsbawm, J. Needham, P. Burke a pod. práve Paulinyi ako prirodzená voľba pri texte o revolúcii a technológii a A. Klíma pri texte o buržoáznych revolúciách v strednej Európe v rokoch 1848/9.[27] A keďže vlastný text pridal aj Mikuláš Teich, a keďže išlo o všeobecný a celoeurópsky zameraný text, bola československá stopa ešte podstatne výraznejšia ako v prípade Myšku v už spomínanej kolektívnej monografii o priemyselnej revolúcii o desaťročie neskôr.

Medzitým sa oficiálna československá historiografia uzatvárala do seba a neraz sa tvárila, ako keby svet za hranicami štátu ani neexistoval. Úplne mimo nej sa odohrávali diskusie s americkými kliometrikmi na čele s kanadským his-

bridge 1996, s. 247–264, hlavne s. 257.

26 PAULINYI, Ákos: *Industrielle Revolution. Vom Ursprung der modernen Technik*. Reinbek bei Hamburg 1989. Kniha vyšla aj v českom preklade v Prahe v roku 2002.

27 PAULINYI, Akos: Revolution and technology. In: *The Revolution in History.* Eds. Porter, Roy – Teich, Mikuláš. Cambridge 1986, s. 261–289; KLÍMA, Arnošt: The bourgeois Revolution of 1848/9 in Central Europe. In: *Tamže*, s. 74–100.

torikom Scottom Eddiem a ešte viac americkým historikom maďarského pôvodu Johnom Komlosom. Ten vypočítal, že zrušenie poddanstva a vnútornej colnej hranice v habsburskej monarchii nemalo ani zďaleka taký význam, aký sa týmto činom z hľadiska rozvoja trhovej ekonomiky prikladal. Videlo sa za nimi utvorenie trhu s pracovnými silami a umožnenie voľného obehu tovarov. Komlos v dôsledku celorakúskeho prístupu stratil zo zreteľa uhorské špecifiká, ktoré sa uplatnili predovšetkým po vyrovnaní v roku 1867.[28] Skleníkový charakter uhorskej ekonomiky, ochranné clá a silná úloha štátu sa pretavili do viacerých tzv. priemyselných zákonov, ktoré vyslovene umelým spôsobom preferovali jednotlivé priemyselné odvetvia a prispeli k tomu, že Uhorsko začalo profitovať zo spoločnej, navzájom komplementárnej ekonomiky monarchie. Ďalším špecifikom bola existencia významnej tzv. komínovej aristokracie, teda vysokej šľachty, ktorá sa realizovala práve v hospodárskej sfére. Rovnako významní zostali podnikatelia židovského pôvodu, ktorí sa často vďaka osobným úspechom dočkali aj nobilitácie. Na Komlosa reagoval pomerne zdržanlivo, ba kriticky, ešte v osemdesiatych rokoch Ránki a ďalší predstavitelia podstatne otvorenejšej maďarskej historiografie.[29] Kritické postoje im však nebránili v spolupráci a ani pri zostavovaní spoločných zborníkov s kliometrikmi. V maďarčine dokonca vyšlo (na pamiatku vtedy už zosnulého Gy. Ránkiho) sedem inštruktážnych prednášok, v ktorých Eddie podrobne – a aj pre matematicky nevzdelaného historika – vysvetlil, doslova „step by step", metodiku kliometrických postupov na príklade habsburskej monarchie.[30] To všetko umožňovalo náskok maďarským hospodárskym historikom v porovnaní s československými. V rámci posledných najčastejšie na Komlosa reagoval Zdeněk Jindra, a to tesne pred i krátko po roku 1989. To bolo všetko. Na Slovensku však Komlosa s najväčšou pravdepodobnosťou nikto ani nečítal.[31]

Pre kliometrikov nebola priemyselná revolúcia zväčša ako pojem vôbec použiteľná. Aj mimo kliometrického prúdu sa mnohí zahraniční autori pojmu priemyselnej revolúcie radšej vyhli. Buď ho nepovažovali za produktívny alebo preferovali iné koncepty, či oboje súčasne. I v súčasnosti sú autori (najnovšie britský ekonóm zaoberajúci sa hospodárskymi dejinami Gregory Clark), ktorí

28 KOMLOS, John: *The Habsburg Monarchy as a Customs Union*. Princeton 1983 (vyšlo v nemčine i v maďarčine); KOMLOS, John: *Nutrition and Economic Development in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy*. Princeton 1989.

29 *Századok*, 1988, roč. 122, č. 3, s. 509–511 (recenzia Györgya Ránkiho na Komlosovu prácu The Habsburg Monarchy as a Customs Union).

30 EDDIE, Scott M.: *Ami „köztudott", az igaz is? Bevezetés a kliomertrikus történetírás gondolkodásmódjába*. Debrecen 1996.

31 Podrobnejšie HOLEC, Roman: Sociálno-ekonomické výsledky revolúcie 1848–1849. In: *Slováci v revolúcii 1848–1849.* Martin 2000, s. 231–237.

priemyselnú revolúciu vnímajú ako mimoriadne komplexný proces spojený aj s empirickými parametrami a s demografickým či iným sociálnym správaním (gramotnosť) obyvateľstva. Samotný Clark býva pri vysvetľovaní hospodárskych procesov kritizovaný za predimenzovanú sociálnodarvinistickú argumentáciu. Priemyselná revolúcia sa vzpiera jednoduchým ekonomickým vysvetleniam alebo modelovaniu, preto ju je ťažké vysvetliť v kontexte štandardných ekonomických modelov a naratívov.[32] Mnohí aj preto preferovali iné teoretické koncepty a považovali ich za viac koncentrované alebo naopak, za ešte viac globálne javy.

Koncept centra a periférie sa o slovenské hospodárske dejiny len „obtrel", zato koncept modernizácie si slovenskí historici osvojili. Síce až v 90. rokoch 20. storočia, ale zato oveľa dôslednejšie ako akékoľvek iné metodické podnety. Aj tak však bez súvislostí s procesom priemyselnej revolúcie a bez sociálnoekonomického backgroundu. V malom porevolučnom výseku sa o istú syntézu pokúsil i autor týchto riadkov, ale chcelo by to ísť do väčšej hĺbky a väčšieho časového rozpätia.[33]

V súčasnosti sa pri analýzach a komparácii javí ako mimoriadne produktívny koncept periférie a „oneskorenej", „zmeškanej" či „spomalenej" industrializácie, resp. modernizácie, čo nemusí byť spojené len s negatívnymi konotáciami, ale môže niesť so sebou aj viaceré výhody. Známa a už klasická práca štrnástich esejí Alexandra Gerschenkrona poukazuje na to, do akej miery môže mierna zaostalosť v porovnaní s inými národmi podporiť rýchly ekonomický rozvoj krajiny.[34] Tento koncept „výhodnej zaostalosti" potom rozpracúvala s úspechom a presvedčivo pre podmienky Uhorska a Balkánu dvojica Berend – Ránki.[35] Iván T. Berend je v súčasnosti najuznávanejším hospodárskym historikom strednej Európy, hoci sa pohybuje a žije dlhodobo najmä v americkej Kalifornii. Jeho diela sú vydávané v stále nových vydaniach a s neustálymi inováciami, ako základné učebnice ich používajú najrenomovanejšie univerzity.

32 CLARK, Gregory: *A Farewell to Alms. A Brief Economic History of the World*. Princeton 2007.

33 HOLEC, Roman: „Neviditeľná ruka trhu" alebo „všadeprítomné ruky" manažmentu. (K novým diskusiám a metódam na poli hospodárskych dejín). In: *Historický časopis*, 2006, roč. 54, č. 1, s. 3–24, hlavne s.11–14.

34 GERSCHENKRON, Alexander: *Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays*. Cambridge 1962.

35 Napr. BEREND, T. Iván – RÁNKI, György: *Gazdasági elmaradottság. Kutak és kudarcok a XIX. századi Európában*. Budapest 1979; BEREND, T. Iván – RÁNKI, György: *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*. New York; London 1974. Novšie SPECHLER, Martin C.: The Economic Advantages of Being Peripheral: Subordinate nations in Multinational Empires. In: *East European Politics and Societies*, 1989, Vol. 3, Issue 3, s. 448–464.

Vychádza zo silnej úlohy štátu, ktorý supluje to, čo inde koná rozvinutý bankový systém.

Na druhej strane britský hospodársky historik Sidney Pollard tvrdil (na rozdiel od Geschenkrona a Berenda), že práve v strednej Európe existuje virtuálna hranica, pri ktorej sa strácajú účinky vyspelejšej ekonomiky, ktorá neťahá zaostalého suseda k zrýchlenej industralizácii, ale skôr k polokoloniálnemu postaveniu, v ktorom sa obmedzuje na poskytovanie surovín a potravín.[36] S tým súvisí téza, že „zaostalosť" (underdevelopment) nie je „žiadnou fázou modernizačného procesu, ale v zásade pevným a trvalým stavom".[37]

V súčasnosti sa udomácnili v európskom odbornom diskurze dva protikladné koncepty priemyselnej revolúcie. Prvý kladie dôraz na „revolučnosť", na radikálne, zásadné a rýchle zmeny, teda skôr na diskontinuitu vo vývoji. Druhý zdôrazňuje dlhodobý a všestranný vývoj, sociálno-ekonomickú transformáciu a kontinuitu. V tomto koncepte zohráva väčší význam protoindustrializačný proces.[38] Ako sme videli, na československom prípade sme mohli demonštrovať oba prístupy a z nich rovnako vyplývalo, že nemuseli stáť voči sebe vyslovene v protiklade, ale mohli sa navzájom dopĺňať.

Na záver niekoľko poznámok. Dnešná maďarská historiografia je z hľadiska hospodárskych dejín generačne zjavne v kríze. Mnohé popredné mená akoby nemali nasledovníkov, chýbajú medzinárodne akceptované osobnosti a účasť na medzinárodných projektoch i kongresoch hospodárskych dejín má klesajúcu tendenciu. O slovenskej historiografii sa to síce takto natvrdo tvrdiť nedá, ale východiskový stav a miera rozpracovanosti mnohých otázok je tu značne nižšia, preto i témy, ktorými sa dnes slovenskí historici zaoberajú, sú často už v Maďarsku relatívne dobre spracované. Vďaka tomu sa možno od maďarských výsledkov produktívne odrážať. To platí i vo vzťahu k najnovšej rakúskej (Peter Eigner, Peer Vries) i k českej historiografii, ktorá sa nachádza asi v najlepšom stave z uvádzaných krajín, keď má hospodárske dejiny dokonca inštitucionalizované. Z viacerých profilujúcich autorov spomeniem skúseného Milana Hlavačku pracujúceho najmä s nemeckými konceptami modernizácie a priemyselnej revolúcie ako jej súčasti, mladého Jakuba Rašku, ktorý na príklade britskej historiografie stotožnil priemyselnú revolúciu s modernizáciou[39] alebo filozofa

36 POLLARD, Sidney: *Peaceful Conquest. The Industrialization of Europe 1760–1970*. Oxford 1981; POLLARD, Sidney: *Marginal Europe. The Contribution of Marginal Lands Since the Middle Ages*. Oxford 1997.

37 RŮŽIČKA, Jiří: *Hospodářství*, s. 169.

38 EIGNER, Peter: Der Weg in die Industriegesellschaft. In: *Wirtschaft und Gesellschaft Europa 1000–2000*, s. 105 a nasl.

39 RAŠKA, Jakub: Průmyslová revoluce jako vyprávění o západní modernizaci. Příspěvek k dějinám historiografické kultury Velké Británie. In: *Dějiny – teorie – kritika*, 2016, roč. 13,

Jiřího Růžičku, ktorého prístup je úplne iný, ale o nič menej legitímny. Nepracuje s tradičným termínom priemyselnej revolúcie, preferuje makroekonomický pohľad a jeho prehľad vývoja a perspektív hospodárskych dejín sleduje skôr prieniky s ekonomickou vedou a najaktuálnejším hospodárskym vývojom.

Milan Hlavačka a Jan Hájek venujú veľkú pozornosť terminologickým otázkam. Uvažujú o protoindustrializácii v rovine počiatku industrializácie či ako o samostatnom jave a priemyselnú revolúciu vnímajú ako zásadný spoločensko-ekonomický zlom a súčasť procesu celkovej modernizácie. Zdôrazňujú nelineárnosť a selektívnosť priemyselnej revolúcie a bránia sa i presnejšiemu časovému zakotveniu, keďže ide o komplikované procesy vymedzené najskôr konkrétnymi desaťročiami.[40]

Viacero mladých mien dáva nádej, že snáď i hospodárske dejiny na Slovensku majú perspektívu.[41] Hoci už poznáme trendy a mnohé rastové i krízové ukazovatele stredoeurópskeho hospodárstva, ktorého pevnou súčasťou bolo tradične aj Slovensko, nič to nemení na skutočnosti, že teoretická výbava slovenských hospodárskych historikov nie je ani v súčasnosti dostatočná (a netýka sa to vôbec len priemyselnej revolúcie) a stále sa preferuje (neraz i právom, vzhľadom na početné biele miesta) skôr základný výskum. Prax potom musí rezignovať na pôvodné a originálne teoretické diskurzy, čoho svedectvom je, žiaľ, i tento text.

č. 1, s. 7–38.

40 HÁJEK, Jan: Proměny hospodářství: od tradiční výroby k industriální. In: HLAVAČKA, Milan a kol.: *České země v 19. století. Proměny společnosti v moderní době. I.* Praha 2014, s. 277–362.

41 Napr. HROMUĽÁKOVÁ, Katarína: Metodologické východiská Business History: výzkumný príklad zlievarní Poledniak v Košiciach (1898–1950). In: *Ako sa píšu dejiny? Metódy – prístupy – pramene. Stretnutie mladých historikov IX.* Ed. Hromuľáková, Katarína. Košice 2020, s. 70–83; JANČURA, Mikuláš: *Osobný automobilizmus na Slovensku v rokoch 1918–1938.* Košice 2017; ŠÁLY, Ondrej: „Jeden za všetkých a všetci za jedného." Listy poddaných adresované členom rodu Radvanszký v 18. storočí ako prameň hospodárskych dejín. In: *Historický prameň v súčasnosti – archívy, inovácie, zdieľanie. Stretnutie mladých historikov XII.* Eds. Fedorčáková, Mária – Filčáková, Miriama. Košice 2023. ĎURČO, Michal: *Cesty a diaľnice na Slovensku v medzivojnovom období. Nástup automobilovej doby v znamení prvej Československej republiky.* Bratislava 2020. Sem treba zaradiť i historikov strednej generácie Evu Benkovú (BENKOVÁ, Eva: *Vinohradníctvo na panstve Červený Kameň v ranom novoveku*. Bratislava 2017), Štefana Gaučíka (GAUČÍK, Štefan: *Podnik v osídlach štátu. Podnikateľské elity na príklade Rimamuránsko-šalgótarjánskej železiarskej spoločnosti*. Bratislava 2020) a ďalších.

POUŽITÉ ZDROJE

Literatúra

ALBERTY, Július: *Formovanie robotníckej triedy v obvode Brezna.* Martin 1981

ALBERTY, Július: *Historik v prúde času. Spomienky Júliusa Albertyho*. Banská Bystrica 2009

ALBERTY, Július: *Pohorelské železiarne (1807–1826).* Martin 1982

BENKOVÁ, Eva: *Vinohradníctvo na panstve Červený Kameň v ranom novoveku*. Bratislava 2017

BEREND, Ivan: *An Economic History of Nineteeth-Century Europe*. Cambridge 2013

BEREND, T. Iván – RÁNKI, György: *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*. New York; London 1974

BEREND, T. Iván – RÁNKI, György: *Gazdasági elmaradottság. Kutak és kudarcok a XIX. századi Európában.* Budapest 1979

BEREND, Ivan T. – RÁNKI, György: *The European Periphery and Industrialization 1780–1914.* Cambridge 1982

BRENNER, Robert: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe. In: *Past and Present*, 1976, č. 70, s. 30–75

BRENNER, Robert: The Agrarian Roots of European Capitalism. In: *Past and Present*, 1982, č. 97, s. 16–113

CLARK, Gregory: *A Farewell to Alms. A Brief Economic History of the World*. Princeton 2007

ĎURČO, Michal: *Cesty a diaľnice na Slovensku v medzivojnovom období. Nástup automobilovej doby v znamení prvej Československej republiky.* Bratislava 2020

EDDIE, Scott M.: *Ami „köztudott", az igaz is? Bevezetés a kliomertrikus történetírás gondolkodásmódjába*. Debrecen 1996

EIGNER, Peter: Der Weg in die Industriegesellschaft. In: *Wirtschaft und Gesellschaft Europa 1000–2000*. Eds. Cerman, Markus – Eder, Franz X. – Eigner, Peter – Komlosy, Andrea – Landsteiner, Erich. Wien 2011, s. 104–133

GAUČÍK, Štefan: *Podnik v osídlach štátu. Podnikateľské elity na príklade Rimamuránsko-šalgótarjánskej železiarskej spoločnosti*. Bratislava 2020

GERSCHENKRON, Alexander: *Economic Backwardness in Historical Perspective*. Cambridge 1961

GERSCHENKRON, Alexander: *Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays.* Cambridge 1962

HÁJEK, Jan: Proměny hospodářství: od tradiční výroby k industriální. In: HLAVAČKA, Milan a kol.: *České země v 19. století. Proměny společnosti v moderní době. I*. Praha 2014, s. 277–362

HANÁK, Péter: *Magyarország monarchiában*. Budapest 1975

HOLEC, Roman: Sociálno-ekonomické výsledky revolúcie 1848–1849. In: *Slováci v revolúcii 1848–1849.* Martin 2000, s. 221–237

HOLEC, Roman: „Neviditeľná ruka trhu“ alebo „všadeprítomné ruky“ manažmentu. (K novým diskusiám a metódam na poli hospodárskych dejín). In: *Historický časopis*, 2006, roč. 54, č. 1, s. 3–24

HROMUĽÁKOVÁ, Katarína: Metodologické východiská Business History: výzkumný príklad zlievarní Poledniak v Košiciach (1898–1950). In: *Ako sa píšu dejiny? Metódy – prístupy – pramene. Stretnutie mladých historikov IX*. Ed. Hromuľáková, Katarína. Košice 2020, s. 70–83

JAMES, Harold: *Schockmomente. Eine Weltgeschichte von Inflation und Globalisierung 1850 bis heute.* Freiburg im Breisgau 2022

JANČURA, Mikuláš: *Osobný automobilizmus na Slovensku v rokoch 1918–1938.* Košice 2017

JINDRA, Zdeněk: Prof. Milan Myška. Vzpomínání nad jeho životem a dílem do roku 1989. In: ZÁŘICKÝ, Aleš a kol.: *Milan Myška. Z díla hospodářského historika*, s. 11–50

KLÍMA, Arnošt: Agrarian Class Structure and Economic Development in preindustrial Bohemia. In: *Past and Present*, 1979, č. 85, s. 49–67

KLÍMA, Arnošt: The bourgeois Revolution of 1848/9 in Central Europe. In: *The Revolution in History.* Eds. Porter, Roy – Teich, Mikuláš. Cambridge 1986, s. 74–100

KOMLOS, John: *Nutrition and Economic Development in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy*. Princeton 1989

KOMLOS, John: *The Habsburg Monarchy as a Customs Union*. Princeton 1983

KRIEDTE, Peter – MEDICK, Hans – SCHLUMBOHM, Jürgen: *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus*. Göttingen 1978

KULA, Witold: *Problemy i metody historii gospodarczej*. Warszawa 1963

KULA, Witold: *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego. Proba modelu*. Warszawa 1962

MATIS, Herbert – STIEFEL, Dieter: *Die Weltwirtschaft. Struktur und Entwicklung im 20. Jahrhundert.* Wien 1991

MYŠKA, Milan: Nový proud v německé historiografii průmyslové revoluce. In: *Slezský sborník*, 1967, roč. 65, č. 3, s. 407–412

MYŠKA, Milan: Opožděná industrializace. Protoindustriální výrobní vztahy a formy za průmyslové revoluce na příkladu lnářského průmyslu ve Slezsku. In: *Z dějin textilu. Studie a materiály 11.* Ústí nad Orlicí 1987, s. 95–159

MYŠKA, Milan: Podnikatelstvo v hutnictví železa v českých zemích za průmyslové revoluce. In: *Z dějin hutnictví 11. Rozpravy Národního technického muzea 89.* Praha 1982, s. 172–197

MYŠKA, Milan: Pre-Industrial Iron-Making in the Czech Lands. The Labor Force and Production Relations circa 1350–circa 1840. *Past and Present*, 1979, č. 82, s. 44–72

MYŠKA, Milan: *Problémy a metody hospodářských dějin. Metodické problémy studia dějin sekundárního sektoru*. Ostrava 2010

MYŠKA, Milan: Proto-industrializace. (Čtvrtstoletá bilance jednoho historiografického paradigmatu). In: *Český časopis historický*, 1994, roč. 92, č. 4, s. 759–774

MYŠKA, Milan: Průmyslová revoluce z perspektivy hisrtoriografie 70. a 80. let. In: *Český časopis historický*, 1991, roč. 89, č. 4, s. 533–546

MYŠKA, Milan: Region *a industrializace. Studie k dějinám industrializace Slezska (1800–1918).* Ostrava 2014

MYŠKA, Milan: The Industrial Revolution: Bohemia, Moravia and Silesia In: *The Industrial Revolution in National Context. Europe and the USA*. Eds. Porter, Roy – Teich, Mikuláš. Cambridge 1996, s. 247–264

PAULINYI, Ákos: *Industrielle Revolution. Vom Ursprung der modernen Technik*. Reinbek bei Hamburg 1989.

PAULINYI, Akos: Revolution and technology. In: *The Revolution in History.* Eds. Porter, Roy – Teich, Mikuláš. Cambridge 1986, s. 261–289

POLLARD, Sidney: *Marginal Europe. The Contribution of Marginal Lands Since the Middle Ages*. Oxford 1997

POLLARD, Sidney: *Peaceful Conquest. The Industrialization of Europe 1760–1970*. Oxford 1981

PRŮCHA, Václav a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992. 1. díl 1918–1945*. Brno 2004

PURŠ, Jaroslav: K problematice průmyslové revoluce v českých zemích a na Slovensku. In: *Historický časopis*, 1955, roč. 3, č. 4, s. 553–618

PURŠ, Jaroslav: K problematice průmyslové revoluce v českých zemích a na Slovensku. In: *Historický časopis*, 1956, roč. 4, č. 1, s. 50–104

PURŠ, Jaroslav: Průmysl na Slovensku v první polovině 19. století [recenzia na monografiu Jana Novotného]. In: *Československý časopis historický*, 1962, roč. 10, č. 2, s. 406–409

PURŠ, Jaroslav: *Průmyslová revoluce. Vývoj pojmu a koncepce.* Praha 1973

RAŠKA, Jakub: Průmyslová revoluce jako vyprávění o západní modernizaci. Příspěvek k dějinám historiografické kultury Velké Británie. In: *Dějiny – teorie – kritika*, 2016, roč. 13, č. 1, s. 7–38

RŮŽIČKA, Jiří: Hospodářství. In: STORCHOVÁ, Lucie a kol.: *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě.* Praha 2014, s. 155–184

SPECHLER, Martin C.: The Economic Advantages of Being Peripheral: Subordinate nations in Multinational Empires. In: *East European Politics and Societies*, 1989, Vol. 3, Issue 3, s. 448–464

ŠÁLY, Ondrej: „Jeden za všetkých a všetci za jedného." Listy poddaných adresované členom rodu Radvanszký v 18. storočí ako prameň hospodárskych dejín. In: *Historický prameň v súčasnosti – archívy, inovácie, zdieľanie. Stretnutie mladých historikov XII.* Eds. Fedorčáková, Mária – Filčáková, Miriama. Košice 2023

ŠPIESZ, Anton: K problematike počiatku priemyslovej revolúcie na Slovensku. In: *Historický časopis*, 1954, roč. 2, č. 4, s. 539–552.

ŠPIESZ, Anton: *Manufaktúrne obdobie na Slovensku*. Bratislava 1961

ŠPIESZ, Anton: Priemyslová revolúcia v Anglicku a na území dnešného Československa. In: *Historický časopis*, 1971, roč. 19, č. 1, s. 49–69

TEICH, Mikuláš: *The Scientific Revolution Revisited*. Cambridge 2015

VRIES, Peer: Wirtschaftswachstum. In: *Wirtschaft und Gesellschaft Europa 1000–2000*. Eds. Cerman, Markus – Eder, Franz X. – Eigner, Peter – Komlosy, Andrea – Landsteiner, Erich. Wien 2011, s. 76–103.

ZÁŘICKÝ, Aleš a kol.: *Milan Myška. Z díla hospodářského historika.* Ostrava 2010

Vol. 25/2 | 2023 Česko-slovenská historická ročenka pp. 107–122

DOI: 10.5817/cshr.2023.25.2.5

STUDIE

V tieni súperenia dvoch revolúcií. Južné Slovensko počas obdobia prechodu (jeseň 1918 – leto 1919)[1]

ATTILA SIMON

The shadow of rivalry between two revolutions: Southern Slovakia during the transition period of autumn 1918 to summer 1919

The processes of the disintegration of Hungarian statehood and establishment of Czechoslovakia overlapped in what is now southern Slovakia. On 29 December 1918, when Czechoslovak troops occupied Košice, the power of the Czechoslovak state was present in Slovakia, but the Hungarian/Magyar state was also still there: its institutions still existed, its laws were in force and, most importantly, its representatives lived there. It took almost a year, from autumn 1918 to autumn 1919, for Czechoslovakia to take over the role of historical Hungary and these months may rightly be regarded as a period of transition. The developments in southern Slovakia in that period were influenced by the dynamics of the events unfolding during the Czechoslovak Constitutional Revolution and the Hungarian Aster Revolution. These two revolutions mostly pursued conflicting goals and these contradictions became particularly evident in the February General Strike. The strike had two important objectives. On the one hand, the strikers wanted to express their commitment to Hungarian statehood and, on the other, they wanted to preserve the gains of the Aster Revolution. The paper concludes that the events of this transition period in Slovakia can only be meaningfully examined in the context of two interac-

1 Štúdia bola vypracovaná v rámci projektu APVV-20-0336 Premeny spoločenstva Maďarov na Slovensku za posledných sto rokov, s osobitným dôrazom na ich každodennú kultúru, riešeného vo Fórum inštitúte pre výskum menšín.

ting revolutions: the Czechoslovak Constitutional Revolution and the Hungarian Aster Revolution.

Keywords: Establishment of Czechoslovakia, Aster Revolution, transition period, general strike

Vznik Československa je v českom a slovenskom povedomí zaznamenaný ako výsledok československej národnej revolúcie.[2] Avšak 28. október a 30. október 1918 boli len začiatkom budovania štátu, pretože vymedzenie štátneho územia, vytvorenie základných zákonov, vybudovanie štátnej správy, vytvorenie hospodárskeho priestoru štátu – to všetko sa malo uskutočniť až v nasledujúcich mesiacoch. A nebolo to ľahké, pretože – ako píše Roman Holec – „nikto nemal skúsenosti s tým, ako sa ‚tvorí' nový štát, vzájomná informovanosť a koordinácia viazli, všetko sa formovalo za pochodu: úrady, armáda, školy, zásobovacia sieť, hospodárske vzťahy a celý rad ďalších každodenných drobných i veľkých vecí."[3]

V prípade Slovenska sa uvedené procesy dosahovali obzvlášť ťažko, pretože kým pre Čechy, Moravu a Sliezsko znamenal vznik československého štátu obnovenie českej štátnosti, čiže vytvorenie štátu, ktorý mal svoju históriu a ktorého myšlienka bola vždy prítomná v českom verejnom myslení, v prípade Slovenska bolo Československo investíciou na zelenej lúke. Na dosiahnutie čoho bolo treba zlikvidovať štát, ktorý tu existoval približne tisíc rokov, a zároveň vybudovať nový štát, ktorý bol pre jeho obyvateľov takmer úplne neznámy.

28. október 1918 je symbolický dátum vzniku republiky, pričom československý štát začal fungovať v jednotlivých regiónoch len o niekoľko týždňov alebo mesiacov neskôr. V prípade Žiliny už 2. novembra, keď správu mesta prevzal Slovenský miestny výbor.[4] Do Bratislavy vstúpili československé vojská len 1. januára 1919, ale napríklad pre občanov Fiľakova, ktoré sa nachádzalo južne od prvej demarkačnej čiary, sa československé časy začali až po odchode vojsk Maďarskej republiky rád, v polovici júna 1919.

Vznik Československa a obsadenie konkrétneho územia či jeho zabratie Československou armádou by sa však nemalo považovať za akýsi nulový bod. A nielen preto, že československý štát, aj keď sa to navonok snažil popierať,

2 Z. Kárník z českého pohľadu píše o českej národnej revolúcii. Porovnaj KÁRNÍK, Zdeněk: *České země v éře první republiky (1918–1938). Díl první: Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918–1929)*. Praha 2003, s. 33.

3 HOLEC, Roman: *Trianon – triumf a katastrofa*. Bratislava 2020, s. 91.

4 PRIKRYL, Ľubomír Viliam – ŠTANSKÝ, Peter: *Chronológia vývoja mesta Žilina*. Online in: https://www.zilina.sk/wp-content/uploads/2021/02/zilina-chronologia.pdf (16. 5. 2023).

vykazoval vysokú mieru kontinuity s Rakúsko-Uhorskom, ale aj preto, že ani vyhlásenie Československa, ani príchod československých vojsk ešte neznamenali definitívny koniec uhorskej štátnosti na území Slovenska. Tá tu stále bola: aj po 1. januári 1919 tu boli prítomné kľúčové inštitúcie (vrátane štátnych, občianskeho sektora, ako aj banky a podniky), boli na svojich miestach predstavitelia maďarského štátu (úradníci, železničiari, žandári atď.), a samozrejme, bola naďalej prítomná aj idea maďarského štátu vo vedomí a myšlienkach ľudí. Uhorský štát tu existoval po stáročia a to sa nedalo zmeniť z jedného dňa na druhý. A československý štát to musel vziať na vedomie, či už chcel alebo nie.

Z vyššie uvedených dôvodov treba o prvých mesiacoch po vzniku Československa hovoriť ako o období prechodu, termín, ktorý označuje také obdobie, v ktorom už kvôli nejakému zlomu nefunguje zvyčajný spoločenský poriadok, alebo funguje len čiastočne, zatiaľ čo nový poriadok sa ešte len vytvára. V našom konkrétnom prípade sa jedná približne o prvý polrok 1919, počas ktorého prevzal úlohu historického Uhorska československý štát, a kedy už bol československý štát prítomný na území bývalých severných žúp Uhorska (bola tu Československá armáda, boli tu civilní predstavitelia nového štátu atď.), ale paralelne bol aj naďalej citeľný vplyv maďarského štátu, aj keď jeho sila neustále slabla.[5]

Osobitosti prechodného obdobia a pretrvávajúca prítomnosť maďarského štátu znamenali, že proces budovania československého štátu na Slovensku nebol determinovaný len dynamikou československej štátoprávnej revolúcie, ale aj udalosťami, ktoré sa odohrávali na území Maďarska. Jedna z najdôležitejších bola tzv. astrová revolúcia.

Vplyv astrovej revolúcie, ktorá sa začala práve v dňoch vzniku československého štátu a triumfovala 31. októbra, nemožno ignorovať, aj keď slovenská historiografia jej venuje len minimálnu pozornosť a vlastne neuznáva revolučný charakter vtedajších peštianskych udalostí.[6] Dokonca považuje vedúcu osobnosť revolúcie, Mihálya Károlyiho a novú maďarskú vládu za „akýsi kom-

5 K fenoménu prechodného obdobia pozri SIMON, Attila: *Az átmenet bizonytalansága. Az 1918/19-es impériumváltás Pozsonytól Kassáig*. Somorja 2021.

6 Pozri napríklad syntézu dejín medzivojnového Slovenska, FERENČUHOVÁ, Bohumila – ZEMKO, Milan (eds.): *V medzivojnovom Československu 1918–1939*. Bratislava 2012. V knihe, v ktorej je prvých 50 strán venovaných československému štátoprávnemu prevratu (vzniku Československa a situácii na Slovensku na konci prvej svetovej vojny vrátane vnútropolitických udalostí v prvých mesiacoch roku 1919), sa nachádza prvá a zároveň aj posledná zmienka o udalostiach astrovej revolúcie až na strane 30. Ale aj tá bez toho, že by sa vtedajšie udalosti nazývali revolúciou, a bez akejkoľvek zmienky o cieľoch, snahách alebo výsledkoch revolúcie.

plot, demokratickú frašku uhorsko-maďarskej aristokratickej elity."[7] Slovenské odmietanie Károlyiho a jeho revolúcie môže byť spôsobené tým, že nová elita, ktorá sa dostala k moci vďaka revolúcii, vrátane sociálnych demokratov, naďalej trvala na územnej celistvosti Uhorska, hoci by postavila riešenie národnostnej otázky na úplne nový základ. Vzťah Károlyiho k integrite Uhorska však nemôže byť jediným faktorom revolučného charakteru udalostí, a preto si myslíme, že astrová revolúcia má svoje miesto medzi ostatnými revolúciami roku 1918.[8]

Moja štúdia preto bude vychádzať z toho, že dobové dejiny Slovenska boli determinované minimálne dvoma revolúciami, ktoré prebiehali paralelne. A základnou otázkou mojej štúdie je, či je možné hovoriť o vtedajších udalostiach na Slovensku len na základe československej národnej revolúcie, tak, akoby 28. októbra prerušilo Slovensko všetky vzťahy s Budapešťou a tamojšie udalosti by už nemali žiadny vplyv na dianie medzi Dunajom a Tatrami.

Aby som mohol túto otázku zodpovedať, chcem sa vo svojej štúdii venovať udalostiam astrovej revolúcie, a to najmä tým, ktoré ovplyvnili dianie na Slovensku v prvom polroku 1919. Keďže v centre mojich výskumov stojí maďarská menšina na Slovensku, uvedené súvislosti budem ilustrovať na príkladoch z regiónov južného Slovenska.

Astrová revolúcia na území novovzniknutého Československa

Astrová revolúcia, ktorá vypukla v Budapešti 28. októbra a ktorú viedol Mihály Károlyi, bola buržoázno-demokratickou revolúciou. Jej cieľom bolo priviesť krajinu, ktorá sa v tých dňoch odtrhla od Rakúska a bola vyhlásená za republiku, na demokratickejšiu cestu oproti predchádzajúcemu stavu. Dôležitými prvkami tohto cieľa boli zavedenie slobody tlače a slobody zhromažďovania, vyhlásenie pozemkovej reformy, dosiahnutie národnej nezávislosti (pri zachovaní územnej celistvosti krajiny), priznanie práva na sebaurčenie národnostiam a množstvo sociálnych opatrení.[9]

---

7 Porovnaj SZARKA, László: Slovenské kantóny a slovenská autonómia. Návrhy Károlyiho vlády pre riešenie otázky Slovenska v rámci Uhorska. In: *Na ceste k slovenskej štátnosti*. Eds. Tokárová, Lucia – Pavlovič, Richard. Bratislava 2018, s. 70.

8 O astrovej revolúcii a o samotnom Károlyim sa veľa diskutuje aj v maďarskej historiografii. Tieto debaty ale nie sú o tom, či to, čo sa stalo na jeseň 1918, bola revolúcia, ale o úlohe a zodpovednosti revolúcie a Károlyiho osobne pri rozpade historického Uhorska.

9 K problematike astrovej revolúcie pozri HATOS, Pál: *Az elátkozott Köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története.* Budapest 2018.

Je pravda, že proces rozpadu historického Uhorského kráľovstva spôsobilo, že sa z toho dosiahlo len veľmi málo. Ale aj tak sa zaviedlo všeobecné a tajné volebné právo, zaručila sa sloboda tlače, mohli sa slobodne zakladať strany a združenia. Napriek všetkým jej nedostatkom je však dôležité poznamenať, že to bola práve astrová revolúcia, ktorá vyniesla sociálnu demokraciu k moci v Uhorsku po prvýkrát. A táto pozícia bola silnejšia, ako by sa podľa dvoch ministerských postov v peštianskej vláde mohlo zdať. Preto denník Népszava s istou mierou zveličenia napísal, *že „to, čo maďarskí robotníci vytvorili za dvadsaťštyri hodín, je viac ako všetky výdobytky revolúcie v roku 1848"*.[10]

Z hľadiska sociálnej demokracie bolo dôležitým výsledkom revolúcie aj zavedenie podpory v nezamestnanosti, zákaz detskej práce, zvýšenie miezd a prísľub 8-hodinového pracovného času. Treba však pripomenúť, že ľavicový charakter revolúcie sa presadil predovšetkým v mestách so silným robotníckym hnutím. Sem patria Bratislava, ale predovšetkým Košice, kde do čela 39-člennej Maďarskej národnej rady (MNR) zvolili umeleckého stolára, sociálneho demokrata Miklósa Molnára, a kde pripadli dva zo štyroch postov podpredsedov tiež sociálnym demokratom.[11]

Na rozdiel od Košíc, kde mešťanostovi Bélovi Blanárovi nedovolili vystúpiť s prejavom na ustanovujúcej schôdzi Národnej rady, vo väčšine vidieckych miest viedla revolúciu stará elita. Napríklad v Rožňave prevzala moc akási rada starších, ktorú viedol kráľovský hlavný notár János Markó.[12] V centre Gemersko-malohontskej župy, v Rimavskej Sobote boli vedúcimi osobnosťami revolúcie József Szent-Ivány, jeden z najväčších statkárov župy, a podžupan Gyula Fornet. A bol to práve Fornet, ktorý zostavil menoslov členov Maďarskej národnej rady Gemersko-malohontskej župy.[13] Situácia bola podobná aj v Lučenci, kde schôdzu, na ktorej založili miestnu Maďarskú národnú radu, zvolal mešťanosta Sándor Wagner, ktorý bol zvolený aj za predsedu Národnej rady.[14] Je pravdou, že v nasledujúcich dňoch došlo pod tlakom ulice k zmene zloženia rady alebo k zvoleniu úplne novej rady vo všetkých troch spomenutých mestách, ale pozície tradičnej elity naďalej zostali čiastočne zachované.

10 *Népszava*, 1.11.1918, s. 1.

11 MOLNÁR, Miklós: *Kassától Košicéig. Történelmi adatgyűjtemény az 1918–1919 évi forradalom, vörös uralom és a csehszlovák állam megalakulása idejéből*. Zv. I. Kassa 1942, s. 361.

12 *Gömör-Kishont*, 10.11.1918, s. 1.

13 *Gömör-Kishont*, 3.11.1918, s. 2.

14 Štátny archív v Banskej Bystrici, pracovisko Archív Lučenec (ŠA BB, p. Lc), fond Magistrát mesta Lučenec (f. MMLc), k. 11. Jegyzőkönyv a Nemzeti Tanács intézőbizottságának 1918. október 31-i üléséről. [Zápisnica zo zasadnutia Riadiaceho výboru Národnej rady z 31. októbra 1918.]

Tak ako v ostatných regiónoch bývalého Uhorska, k astrovej revolúcii sa pridala aj drvivá väčšina obyvateľstva na území dnešného Slovenska. Čo však pre koho revolúcia znamenala a čo od nej očakával, je už iná vec. Pre nižšie vrstvy mestského a vidieckeho obyvateľstva priniesla revolúcia pocit, že „všetko je dovolené". V obci Turie Pole v okrese Veľký Krtíš si zánik starej moci predstavovali tak, že *„nebudú četníci, nebudú dane a vojsko, a bude dovolené pálenku páliť a tabak sadiť."*[15]

Z tohto pocitu pramenilo čiastočne to, čo maďarský historik Pál Hatos nazýva revolúciou vidieka: rabovanie, podpaľačstvo, lúpeže, výtržnosti, ktoré sa v týchto týždňoch diali po celej Karpatskej kotline.[16] Vidiecky ľud zaútočil na notárov (v ktorých videl predstaviteľov štátnej moci), raboval obchody, krčmy, sklady. Ako aj najnovšie výskumy ukazujú,[17] nepokoje väčšinou nemali ideologické pozadie, boli motivované skôr frustráciou a túžbou pomstiť sa za utrpenie počas vojnových rokov. Nie mimochodom to už videl aj Karel Anton Medvecký, ktorý ako prvý informoval o rabovaní na slovenskom vidieku.[18] Treba však pripomenúť, že protižidovské nálady, ktoré boli silne zakorenené medzi obyvateľstvom, boli živnou pôdou pre rabovanie a výtržnosti.[19]

Tieto emócie v ľuďoch vyvolala peštianska revolúcia, pričom na slovenskom vidieku nepochybne zohral úlohu aj vznik Československa. To je jeden z dôvodov, prečo bola intenzita udalostí v slovenských a maďarských oblastiach dnešného Slovenska rozdielna. Na Gemeri sa rabovalo rovnako v maďarských aj slovenských obciach, predovšetkým tam, kde žil početný priemyselný proletariát. Intenzita týchto vzbúr však bola silnejšia smerom na sever od jazykovej hranice. Napríklad v obci Nižná Slaná, kde napriek tomu, že táto leží len pár kilometrov severne od jazykovej hranice, vypukla „vzbura národnostného charakteru", počas ktorej podľa Rožňavských novín *Sajó-Vidék „vzbúrené a podnecované slovenské obyvateľstvo napadlo úradné priestory, strhlo maďarské erby, rabovalo a plienilo, takže maďarsky hovoriace obyvateľstvo bolo nútené utiecť..."*[20]

15 Cituje DONČOVÁ, Angelika: Problematika včleňovania južných oblastí Slovenska do ČSR na príklade územia okresu Veľký Krtíš. In: *Acta Historica Neosoliensia*, 2006, č. 9, s. 127.

16 HATOS, Pál: *Az elátkozott*, s. 172–186.

17 RÉVÉSZ, Tamás. *Nem akartak katonát látni? A magyar állam és hadserege 1918–1919-ben*. Budapest 2019, s. 78–79.

18 MEDVECKÝ, Karol A.: *Slovenský prevrat*. Zv. III. Trnava 1930.

19 Pozri napr. SZABÓ, Miloslav. „Rabovačky" v závere prvej svetovej vojny a ich ohlas na medzivojnovom Slovensku. In: *Forum historiae*: *Medzi sociálnym a politickým radikalizmom 1918–1939*, 2015, č. 2, s. 35–55. Online in: http://forumhistoriae.sk/documents/10180/1273455/3_szabo.pdf

20 *Sajó-Vidék*, 7.11.1918, s. 3.

Rozdiel medzi maďarskými a slovenskými regiónmi ilustruje aj situácia v Bratislavskej župe, kde v slovenskom okrese Malacky bola z miesta pôsobiska vyhnaná väčšina notárov (z 21 mohli zostať len piati), z jazykovou hranicou rozdeleného okresu Senec vyhnali asi polovicu (z 11 notárov 6), pričom z maďarského okresu Dunajská Streda vyhnaný nebol ani jeden.[21]

Napriek týmto údajom si však myslím, že národnostný aspekt zväčša nebol príčinou, ale sprievodným javom týchto udalostí. Nacionálne alebo antisemitské heslá sa totiž dali použiť na zakrytie ziskuchtivých zámerov.

Obdobie prechodu na južnom Slovensku

Obsadenie južného Slovenska (pod čím rozumiem južný, vtedy zväčša Maďarmi obývaný pás Slovenska, ktorý sa rozprestiera od Bratislavy po Kráľovský Chlmec) česko-slovenskými vojskami sa začalo v posledných dňoch roku 1918 (oddiely domáceho česko-slovenského vojska prišli do Košíc 29. decembra) a skončilo okolo 24. januára, keď bola obsadená Rožňava. Prevzatie územia prebiehalo pokojne, bez vojenského odporu z maďarskej strany, dokonca v prvých týždňoch dochádzalo ku konfliktom medzi česko-slovenskou mocou a miestnym maďarským obyvateľstvom len výnimočne. Pokojný priebeh obsadzovania tohto územia bol jednak dôsledkom opatrnosti československej strany, ktorá ešte nemala k dispozícii rozhodnutie mierovej konferencie, ale aj mylného presvedčenia miestneho obyvateľstva, ktoré príchod legionárov v talianskych uniformách a pod velením talianskych dôstojníkov nemuselo nutne vnímať ako konečnú okupáciu, ale skôr ako obnovenie poriadku a pokoja, teda za niečo dočasné.

Pocit dočasnosti síce prispel k absencii konfliktov, ale zároveň znamenal, že miestne maďarské obyvateľstvo odmietalo akceptovať realitu československého štátu a naďalej sa považovalo za príslušníkov maďarského/uhorského štátu.[22]

Dôsledkom čoho boli ciele československej národnej revolúcie reprezentované československou mocou a ciele astrovej revolúcie reprezentované maďarským obyvateľstvom v tomto regióne v každodennej interakcii. Samozrejme, najčastejšie to znamenalo rozpor, ale vyskytli sa aj opačné príklady.

---

21 BANDOĽOVÁ, Margita et. al. (eds.): *Od Uhorského kráľovstva k Československej republike. Dokumenty z fondov slovenských regionálnych archívov k udalostiam v rokoch 1918–1919*. Bratislava; Košice 2018, s. 111, 118, 121.

22 Nie je ľahké rozhodnúť, či použiť termín maďarský alebo uhorský štát. Začiatkom roka 1919 už de facto existoval zmenšený maďarský štát, ľudia však túžili po veľkom Uhorsku, síce o demokratickejšom ako to pôvodné.

Najdôležitejšou úlohou novej štátnej moci bolo okrem zabezpečenia demarkačnej línie vybudovať československú administratívu. Jej ústrednou postavou bol minister s plnou mocou pre správu Slovenska, Vavro Šrobár, ktorý sa podľa mnohých správal ako skutočný diktátor.[23] Oveľa ťažšie to však mali župani vymenovaní do čela žúp, a to najmä na južnom Slovensku, kde sa okrem iných problémov museli vyrovnávať jednak s nepriateľským postojom miestneho obyvateľstva, ako aj s tým, že československý štát tu mal silného konkurenta v podobe maďarského štátu, ktorý sa síce už oficiálne stiahol za demarkačnú čiaru, ale stále mal na území Slovenska značný vplyv.

Ak sa pozrieme napríklad na juh Gemera, vidíme, že ten bol celé týždne pod dvojitou správou.

Prvý slovenský župan Gemersko-malohontskej župy, Samuel Daxner, sa ho pokúšal riadiť z Tisovca, z mestečka ležiaceho asi 60 km severne od sídla župy, Rimavskej Soboty, ktorá bola pre Daxnera príliš maďarská. Ale darilo sa mu to len s malým úspechom, pretože ani v Rimavskej Sobote, ani v južných okresoch nemal takmer nikoho, na koho by sa mohol spoľahnúť. Namiesto toho sa miestne úrady naďalej riadili príkazmi maďarského podžupana, Gyulu Forneta, ktorý si zriadil úrad v Putnoku, južne od demarkačnej línie.

Jednou z veľkých nevýhod československého štátu v tomto zápase bola jeho nedostatočná autorita, ktorá mu sťažovala alebo niekedy až znemožňovala presadiť svoju vôľu. Túto situáciu dobre ilustrujú nasledujúce príbehy.

Dňa 18. januára 1919 nový mešťanosta Košíc Vladimír Mutňanský vydal nariadenie o tom, že na budovách štátnych úradov a inštitúcií musia byť vyvesené symboly v československých farbách, a že inštitúcie musia zabezpečiť okrem maďarských nápisov aj tabule so slovenskými nápismi.[24] Inštitúcie v meste to však vnímali ako zásah do ich autonómie a nariadenie mešťanostu neuposlúchli. V ich odmietavom stanovisku, ktoré poslali úradu, sa opakovane objavovalo, že oni aj naďalej uznávajú jurisdikciu maďarského štátu: „*Ale my sme sľúbili vernosť maďarskému štátu a stále sa považujeme za zamestnancov maďarského štátu. Ako také považujeme za morálne nemožné urobiť to, čím nám Vaša excelencia hrozí*,“ uviedla vo svojej odpovedi Hospodárska akadémia.[25] A aj ďalšie odpovede boli podobné. Možnosti Mutňanského boli obmedzené. Konzultoval s Milanom Ivankom, a keďže si uvedomil, že – ak nechce použiť

23 Pozri napr. PEROUTKA, Ferdinand: *Budování státu*. Zv. 1/2. Praha 2003, s. 259–262.

24 MOLNÁR, Miklós: *Kassától*, 3. zv., s. 185.

25 Magyar Nemzeti Levéltár– Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (MNL HBML), VIII. 12. A Kassai Gazdasági Akadémia tanári jegyzőkönyvei. 5. kötet, 1918–1920. 1919. január 22.

otvorené násilie – nemá k dispozícii žiadne prostriedky, prijal túto realitu a ďalej už neforsíroval ani vyvesenie vlajok, ani slovenské nápisy.[26]

Pretrvávajúci vplyv uhorského štátu sa prejavil aj v hospodárskom živote. Pohraničné oblasti dnešného južného Slovenska, ktoré sa často zdali byť z hľadiska moci súčasťou dvoch krajín naraz, boli z hľadiska zásobovania skôr územím nikoho. Čo malo za následok, že na jar 1919 sa v niektorých regiónoch prejavil vážny nedostatok potravín: nebola múka ani cukor, chýbali zápalky, tabak, benzín, ťažko sa dali kúpiť dokonca aj topánky. V Košiciach sa tento stav snažili riešiť tak, že na radnici fungovali dve zásobovacie oddelenia.[27] Prvé z nich komunikovalo s československými orgánmi, druhé s Budapešťou, ale obe s malým úspechom.

Značné problémy so zásobovaním mala aj Rožňava, mešťanosta ktorej vo februári 1919 poslal novému županovi Samuelovi Daxnerovi zúfalý list, v ktorom sa sťažoval, že mesto nedostalo žiadne potraviny za päť týždňov od príchodu československých vojsk.[28] Daxner mu však nemohol prisľúbiť pomoc, preto sa mešťanosta J. Pósch obrátil na Budapešť. A nespravil chybu, pretože maďarský podžupan Gemersko-malohontskej župy, už spomínaný Gyula Fornet, pridelil Rožňave 70 metrických centov cukru zo župných zásob, ktoré sa nachádzali v Rimavskej Sobote.[29] Jediné, čo museli Rožňavčania urobiť, bolo dopraviť cukor domov, čo sa im aj podarilo. V tomto prípade bol pre mesto na území Československa pridelený cukor z mesta, ktoré sa tiež nachádzalo v Československu. Príkaz však bol vydaný zástupcom maďarského štátu na maďarskom území, ktorý ale podľa všetkého ešte stále disponoval potrebnou mocou na území Československa.

Nedostatok autority sa prejavil aj v tom, že zamestnanci prevzatí Československom odmietli prisahať vernosť novému štátu. Keď vo februári 1919 vyzval nový vojenský veliteľ mesta Levíc kapitána mestskej polície a policajný zbor, aby zložili prísahu vernosti československému štátu, a oni to odmietli, mestská polícia bola odzbrojená a policajti prepustení.[30] O dva dni neskôr však bol veliteľ nútený svoje rozhodnutie revidovať a príslušníkov mestskej polície znova prijať do služby, pričom žiadal od nich už len toľko, aby sľúbili, že si budú svoje povinnosti riadne plniť. A nebol to ojedinelý prípad. Komárňanský župan Ota-

26 Slovenský národný archív (SNA), f. Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska (MPS), k. 269, č. j. 581/1919.

27 MOLNÁR, Miklós: *Kassától*, 3. zv., s. 120–121.

28 Štátny archív v Košiciach, pracovisko Archív Rožňava (ŠA Ke, p. Rv), f. magistrát mesta Rožňava (MMRv), k. 211, fasc. 3. č. j. 769/1919.

29 Tamtiež, bez. č.

30 Štátny archív v Nitre, pracovisko Archív Levice (ŠA NI, p. Lv), f. Magistrát mesta Levice (f. MMLv), k. 102, XV. Štátny prevrat v Leviciach.

kar Jamnický bol začiatkom apríla nútený v liste zaslanom Milanovi Ivankovi priznať, že sa mu nepodarilo vymámiť prísahu z komárňanských úradníkov a získal len ich prísľub, že budú svoje povinnosti naďalej svedomite vykonávať.[31] Potom na vysvetlenie dodal, že v čase, keď už je nálada verejnosti pokazená kvôli okolkovaniu peňazí a v meste sú tisíce ľudí bez práce a veľká časť obyvateľstva sympatizuje s boľševickou revolúciou, „prinútený som bol predbežne uspokojiť sa s týmto."[32]

Tieto a mnohé ďalšie príklady ukazujú, že na Slovensku bol v prvých mesiacoch 1919 vplyv uhorského štátu stále prítomný. A spolu s maďarským štátom sa prejavil aj vplyv astrovej revolúcie. Napríklad aj v tom, že naďalej fungovali inštitúcie revolúcie, medzi nimi robotnícke rady a aj tie národné rady, ktoré vznikli v prvých dňoch astrovej revolúcie. A čo je ešte zvláštnejšie, ako to ukazuje nasledujúci príklad z Lučenca, tieto rady a nová československá moc dokázali dokonca aj spolupracovať.

Lučenec, ktorý sa rozprestieral na jazykovej hranici, bol v tom čase mestom s maďarskou väčšinou, ale bol takmer jediným mestom na južnom Slovensku, kde slovenské obyvateľstvo ovplyvňovalo miestne dianie už pred príchodom československých vojsk.[33] Až do začiatku januára však riadila mesto miestna maďarská národná rada a jej predseda, mešťanosta Sándor Wagner. Po príchode československých vojsk ale Ľudovít Bazovský, ktorý bol ešte v decembri vymenovaný za prvého slovenského župana Novohradu, 10. januára rozpustil mestské zastupiteľstvo a zriadil tzv. mestskú radu, ktorej členov menoval sám.[34] Po vymenovaní mestskej rady vymenoval aj nového mešťanostu, ktorým sa stal Viktor Goldperger. Dňa 10. januára 1919 oznámil Bazovský nielen rozpustenie mestského zastupiteľstva, ale aj rozpustenie najdôležitejšieho orgánu astrovej revolúcie, miestnej Maďarskej národnej rady. Dva dni predtým, 8. januára totiž minister s plnou mocou V. Šrobár dekrétom rozpustil všetky miestne národné rady vrátane slovenských, ktoré sa stali pre pražský centralizmus nepohodlnými.[35]

---

31 SNA, f. MPS, k. 271, 1840/1919.

32 Tamtiež.

33 Pod vedením Ľudovíta Bazovského už 13. novembra 1918 vznikla v regióne Slovenská národná rada Horného Novohradu, ktorá na zhromaždení konanom 28. novembra v Lučenci verejne deklarovala svoj zámer pripojiť sa k Československu. Pozri MIČIANIK, Pavel: Vznik Česko-Slovenskej republiky a vpád maďarskej Červenej armády v Hornom Novohrade 1918–1919. In: *Zborník zo stretnutia priateľov regionálnej histórie. Hradište, 26. november 2016*. Ed. Šesták, Mišo. 2016, s. 123.

34 ŠA BB, f. PoLc, f. MMLc, k. 11. Zápisnica Maďarskej národnej rady zo dňa 11.01.1919.

35 *Úradné Noviny*, 1919, roč. 1, č. 2, s 4.

Maďarská národná rada v Lučenci však v skutočnosti rozpustená nebola, ale bola len premenovaná. Sám župan si totiž uvedomoval, že bez MNR a bez ľudí, ktorí boli jej členmi, je riadenie mesta (vrátane zásobovania potravinami, udržiavania poriadku a chodu úradov) nemožné. Preto navrhol kompromis: v prípade ak sa MNR premenuje na Zásobovaciu radu mesta Lučenec, môže naďalej fungovať, pričom rozsah jej činnosti zostane zachovaný. A tak sa aj stalo. V nasledujúcich týždňoch zostala premenovaná MNR v Lučenci mocenským faktorom. Význam rady, ktorá už oficiálne pôsobila pod novým názvom, však začal rýchlo klesať, čo sa prejavilo v rastúcej absencii jej niektorých členov. V každom prípade nemal Bazovský záujem na dlhodobom udržaní národnej rady, potreboval ju len do tej doby, kým sa československá správa neposilnila natoľko, aby mohla prevziať skutočné riadenie mesta.

Hoci uvedený prípad z Lučenca dokazuje spoluprácu orgánov oboch revolúcií (československej a maďarskej), častejšia však bola ich konfrontácia. Najlepším príkladom toho je vzťah maďarskej sociálnej demokracie, ktorá sa považovala za nositeľku ideí astrovej revolúcie a československej štátnej moci. Úloha sociálnej demokracie a robotníckych rád je dôležitá aj preto, lebo tieto boli jedinými politickými silami na južnom Slovensku, ktoré si v období štátneho prevratu dokázali udržať svoju organizačnú sieť a reprezentovali záujmy miestneho maďarského (nemeckého) obyvateľstva. Jedná sa predovšetkým o sociálnu demokraciu v Košiciach a Bratislave, ktoré boli organizačne nezávislé od budapeštianskeho centra už za monarchie,[36] ale silné sociálnodemokratické skupiny fungovali napríklad aj v Komárne, v Leviciach alebo aj v Lučenci.

Ich vzťah k československej štátoprávnej revolúcii bol od začiatku odmietavý, čo pramenilo predovšetkým z toho, že trvali na integrite Uhorska, ale určitú úlohu zohrali aj triedne aspekty. Napríklad v rezolúcii Košickej robotníckej rady, ktorá bola prijatá na Vianoce 1918, sa uvádzalo, že trvajú na tom, aby ich mesto zostalo súčasťou Maďarskej ľudovej republiky, ale nebudú klásť odpor československým jednotkám. Pritom zdôraznili, že hlavným dôvodom ich odmietavého postoja voči československej alternatíve je to, že československá vláda uskutočňuje imperialistickú politiku, ktorá je v rozpore so zásadami Wilsona a ideami sociálnodemokratickej strany.[37]

Odmietavý postoj sociálnych demokratov pretrvával aj po príchode československých légií, keď ho už posilnili aj domnelé alebo skutočné krivdy (napr. zavedenie cenzúry tlače alebo zatvorenie Alžbetínskej univerzity), a ich odpor vyvrcholil generálnym štrajkom vo februári. Pri čítaní slovenskej odbornej lite-

---

36 V Bratislave v tom čase fungovala Nemecko-maďarská sociálnodemokratická strana, kým v Košiciach Hornouhorská sociálnodemokratická strana.

37 *Kassai Hírlap*, 28.12.1918, s. 2.

ratúry sa zdá, že generálny štrajk bol riadený centrálne z Budapešti a zúčastnili sa v ňom predovšetkým zamestnanci železnice a pošty, a že sledoval predovšetkým politické ciele: „išlo o zjavne protičeskoslovenskú provokáciu a cieľom štrajku železničiarov a spojárov bola evidentná snaha znemožniť pôsobenie novej vládnej moci.“[38]

Dôvody a priebeh štrajku však boli komplexnejšie než citovaný text naznačuje. Ak sa totiž pozrieme na požiadavky štrajkujúcich v Bratislave (v neskoršom hlavnom meste vypukol štrajk 3. februára)[39] alebo v Lučenci (štrajkovali od 13. februára),[40] treba vidieť, že hoci medzi ich požiadavky patrili aj body politického charakteru (sloboda tlače, znovuotvorenie Alžbetínskej univerzity, uznanie práva národov na sebaurčenie), ťažiskom deviatich bodov Bratislavčanov alebo trinástich bodov lučeneckých sociálnych demokratov boli sociálne požiadavky. Košický sociálni demokrati vstúpili do štrajku 14. februára. Z deviatich bodov ich požiadaviek bol politický len jeden (požiadavka slobody tlače), ostatné boli ekonomického a sociálneho charakteru, a ako dôvod štrajku uviedli to, že *„Košický ľud sa zmieta v najzúfalejšej situácii. V meste je takmer 2 000 nezamestnaných, ktorí už od 1. februára nebudú dostávať podporu v nezamestnanosti od maďarskej vlády. K problémom sa pridáva aj skutočnosť, že základné potraviny z trhu zmizli. Palivové drevo nemôžeme dostať. Všetky tieto problémy sú znásobené vážnymi krivdami, ktoré utrpeli železničiari a štátni zamestnanci.“*[41]

Čo si však často nevšímame, je fakt, že požiadavky štrajkujúcich boli v podstate zamerané na zachovanie výdobytkov astrovej buržoázno-demokratickej revolúcie, čo je aj v texte požiadaviek výslovne uvedené. V prvom bode napríklad požadovali rozšírenie pracovných príležitostí a poskytovanie podpory nezamestnaným v rovnakej miere ako za Károlyiho vlády. Ich druhou požiadavkou bolo zvýšenie platov štátnych zamestnancov, opäť v rovnakom rozsahu ako za maďarskej vlády. A v ôsmom bode požadovali, aby sa na prepúšťanie súkromných zamestnancov vzťahovali ustanovenia maďarskej vlády.[42]

Predstaviteľ robotníckej rady Lajos Surányi vo svojom prejave pri odovzdaní memoranda veliteľovi mesta Gastonovi Rossimu a mešťanostovi V. Mutňanskému poukázal konkrétne aj na vzťah medzi oboma revolúciami: podľa robotníckeho vodcu totiž československý štát dáva robotníkom oveľa menej ako Ma-

---

38 FERENČUHOVÁ, Bohumila – ZEMKO, Milan (eds.): *V medzivojnovom*, s. 41.

39 *Híradó*, 9.2.1919, s. 4. SNA, f. MPS, k. 271, 1769/1919; SNA, f. Vavro Šrobár, k. 10, inv. č. 620.

40 SNA, f. MPS, k. 270, 973/1919.

41 *Kassai Munkás*, 22.2.1919, s. 1.

42 Tamtiež.

ďarská ľudová republika, pričom „*Československá republika, ktorá komunikuje demokratické heslá, uznáva len zákony oligarchického Uhorska, ale nie demokratické zákony Maďarskej ľudovej republiky.*“[43]

Počas štrajku sa život v niektorých mestách (nielen v Košiciach, ale aj v Lučenci a Komárne) prakticky zastavil. Do štrajku sa totiž zapojili nielen robotníci, ale aj obchodníci, úradníci, zamestnanci reštaurácií, vlastne celé obyvateľstvo. Čo samozrejme naznačuje, že z tohto hľadiska bol štrajk demonštrovaním odmietnutia Československa. Vidieť to aj z vyhlásenia Mestskej rady Košíc z 18. februára, v ktorom sa konštatuje, že hoci neboli splnené požiadavky štrajkujúcich robotníkov, ale štrajk predsa len dosiahol svoje ciele z istého hľadiska, lebo „*išlo o politickú demonštráciu s primárne vlasteneckým cieľom, ktorá mala vyjadriť maďarskú identitu verejnosti a jej lojalitu k ideálom maďarského štátu*“.[44] A to sa splnilo.

Februárový generálny štrajk mal teda dvojitú motiváciu: pre širšie mestské obyvateľstvo bolo najdôležitejšou mobilizačnou silou vyjadrenie oddanosti maďarskej štátnosti. V danom momente bol však štrajk motivovaný predovšetkým sociálnou nespokojnosťou robotníkov a zamestnancov, ich snahou o zachovanie výdobytkov astrovej revolúcie.

Preto je dôležité si uvedomiť, že pre maďarskú sociálnu demokraciu v Košiciach, Lučenci alebo v Komárne atď. bola československá štátoprávna revolúcia cudzia nielen z národného, ale aj z triedneho hľadiska, ba mohla sa im z ich vlastného pohľadu javiť ako vyslovene kontrarevolučná. To na dlhé roky otrávilo vzťahy medzi maďarskou a československou sociálnou demokraciou a viedlo k tomu, že značná časť maďarskej ľavice na Slovensku sa namiesto sociálnej demokracie pridala ku Komunistickej strane Československa.

* * *

Keď 17. februára 1919 bratislavská Nemecko-maďarská sociálna demokracia pochovávala obete tragickej streľby z 12. februára, Károlyiho vláda v Budapešti, ktorá sa oficiálne nemohla zúčastniť na pohrebe, sa rozhodla poslať veniec za každú obeť, pričom tieto vence mali byť zhodené na hroby obetí z lietadla.[45] Kvôli zlým poveternostným podmienkam sa táto pietna akcia uskutočnila až o dva dni neskôr, keď z maďarských lietadiel lietajúcich nad Bratislavou zhodili niekoľko vencov, ktoré však nepristáli na cintoríne v Slávičom údolí, ale na

43 Tamtiež, s. 2.

44 Vyhlásenia mestskej rady cituje MOLNÁR, Miklós: *Kassától*, zv. III., s. 343–344.

45 *Magyarország*, 03.2.1919, s. 3.

rôznych miestach v meste.[46] Jeden z nápisov na vencoch znel: „*Obetiam imperializmu*!“

Tento bizarný príbeh tiež ukazuje, ako ďaleko sa od seba dostali československá národná revolúcia a maďarská astrová revolúcia, ktoré sa rovnako hlásili k demokracii. Československá verejná mienka vnímala Károlyiho revolúciu ako nacionalistický pokus o zachovanie integrity historického Uhorska, zatiaľ čo maďarská strana vnímala československý štátny prevrat ako expanziu českého imperializmu.

Bez ohľadu na vzájomné vnímanie oboch revolúcií možno povedať, že udalosti štátneho prevratu na Slovensku – rozpad uhorskej/maďarskej štátnosti a budovanie československého štátu – prebehli ako prekrývajúce sa procesy, a preto má význam skúmať vtedajšie udalosti na Slovensku len v interakcii týchto dvoch revolúcií.

POUŽITÉ ZDROJE

Archívne pramene

Slovenský národný archív
f. Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska
f. Vavro Šrobár

Štátny archív v Banskej Bystrici, pracovisko Archív Lučenec
f. Magistrát mesta Lučenec

Štátny archív v Košiciach, pracovisko Archív Rožňava
f. Magistrát mesta Rožňava

Štátny archív v Nitre, pracovisko Archív Levice
f. Magistrát mesta Levice

Dobová tlač

Gömör-Kishont, 1918
Híradó, 1919
Kassai Hírlap, 1919

46 *Világ*, 21.2.1919, s. 2.

Kassai Munkás, 1919
Magyarország, 1919
Népszava, 1918
Sajó-Vidék, 1918
Úradné Noviny, 1919
Világ, 1919

Literatúra

BANDOĽOVÁ, Margita et. al. (eds.): *Od Uhorského kráľovstva k Československej republike. Dokumenty z fondov slovenských regionálnych archívov k udalostiam v rokoch 1918–1919*. Bratislava; Košice 2018

DONČOVÁ, Angelika: Problematika včleňovania južných oblastí Slovenska do ČSR na príklade územia okresu Veľký Krtíš. In: *Acta Historica Neosoliensia*, 2006, č. 9, s. 124–131

FERENČUHOVÁ Bohumila – ZEMKO, Milan (eds.): *V medzivojnovom Československu 1918–1939.* Bratislava 2012

HATOS, Pál: *Az elátkozott Köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története.* Budapest 2018

HOLEC, Roman: *Trianon – triumf a katastrofa*. Bratislava 2020

KÁRNÍK, Zdeněk: *České země v éře první republiky (1918–1938). Díl první: Vznik, budování zlatá léta republiky (1918–1929)*. Praha 2003

MEDVECKÝ, Karol A.: *Slovenský prevrat*. Zv. III. Trnava 1930

MIČIANIK, Pavel: Vznik Česko-Slovenskej republiky a vpád maďarskej Červenej armády v Hornom Novohrade 1918–1919. In: *Zborník zo stretnutia priateľov regionálnej histórie. Hradište, 26. november 2016*. Ed. Šesták, Mišo. 2016, s. 121–151

MOLNÁR, Miklós: *Kassától Košicéig. Történelmi adatgyűjtemény az 1918–1919 évi forradalom, vörös uralom és a csehszlovák állam megalakulása idejéből*. Zv. I. Kassa 1942

PEROUTKA, Ferdinand: *Budování státu*. Zv. 1/2. Praha 2003

PRIKRYL, Ľubomír Viliam – ŠTANSKÝ, Peter: *Chronológia vývoja mesta Žilina*. Online in: https://www.zilina.sk/wp-content/uploads/2021/02/zilina-chronologia.pdf

RÉVÉSZ, Tamás. *Nem akartak katonát látni? A magyar állam és hadserege 1918–1919-ben*. Budapest 2019

SIMON, Attila: *Az átmenet bizonytalansága. Az 1918/19-es impériumváltás Pozsonytól Kassáig*. Somorja 2021

SZABÓ, Miloslav. „Rabovačky" v závere prvej svetovej vojny a ich ohlas na medzivojnovom Slovensku. In: *Forum historiae: Medzi sociálnym a politickým*

radikalizmom 1918–1939, 2015, č. 2, s. 35–55. Online in: http://forumhistoriae.sk/documents/10180/1273455/3_szabo.pdf

SZARKA, László: Slovenské kantóny a slovenská autonómia. Návrhy Károlyiho vlády pre riešenie otázky Slovenska v rámci Uhorska. In: *Na ceste k slovenskej štátnosti.* Eds. Tokárová, Lucia – Pavlovič, Richard. Bratislava 2018, s. 62–82.

Vol. 25/2 | 2023 Česko-slovenská historická ročenka pp. 123–151

DOI: 10.5817/cshr.2023.25.2.6

STUDIE

Revolúcia majetková a vlastnícka 1938–1948 (Rozklad vlastníckych práv na Slovensku a v ČSR – celkový vývoj)

ĽUDOVÍT HALLON

The Revolution in property and ownership 1938–1948: The disintegration of property rights in Slovakia and Czechoslovakia: an Overall Perspective

The common denominator of the development of the economy and property relations in the territory of Slovakia and the former Czechoslovakia in the years 1938–1948 was the process of disruption and subsequent dissolution of private property and property rights of individual population groups against the background of the genesis of two totalitarian regimes, which gradually shaped and promoted the idea of a revolutionary change of ownership. At the same time, this process was implemented in connection with international state law, national-political, economic-political, military-political and social developments. He followed up on the state's interventions in property rights in the conditions of interwar Czechoslovakia, especially the land reform. However, a characteristic phenomenon after 1938 was the radicalization of programs to change ownership relations, the premise of which was the radicalization of the political systems of the time. The changes in ownership gradually took the form of the Arization of Jewish property, the confiscation of the property of persons and entire national groups actually or allegedly collaborating with the wartime totalitarian regime and Nazi Germany, further the form of nationalization of the corporate sphere and the form of radical land reform.

Keywords: Revolution, Slovakia, Czechoslovakia, ownership, rights

Úvod

Spoločným menovateľom vývoja hospodárstva a vlastníckych vzťahov na území Slovenska a bývalého Československa v rokoch 1938–1948 bol proces narušenia a následného rozkladu súkromno-vlastníckych a majetkových práv jednotlivých skupín obyvateľstva na pozadí genézy dvoch totalitných režimov, ktoré postupne formovali a presadzovali ideu revolučnej zmeny vlastníctva. Tento proces sa zároveň realizoval v súvislosti s medzinárodným štátoprávnym, národno-politickým, hospodársko-politickým, vojensko-politickým a sociálnym vývojom. Nadviazal na zásahy štátu do majetkových práv v podmienkach medzivojnového Československa, najmä na pozemkovú reformu. Charakteristickým fenoménom po roku 1938 sa však stala radikalizácia programov zmeny vlastníckych vzťahov, ktorej predpokladom bola radikalizácia dobových politických systémov. Zmeny vlastníctva postupne nadobudli formu arizácie židovského majetku, konfiškácie majetku osôb a celých národnostných skupín skutočne alebo údajne kolaborujúcich s vojnovým totalitným režimom a s nacistickým Nemeckom, ďalej formu znárodnenia, čiže poštátnenia, podnikovej sféry a formu radikálnej pozemkovej reformy.

Proces arizácie na Slovensku 1938–1945

V podmienkach Slovenska prišla ako prvá v sledovanom období s programom čiastočných zmien vlastníckych vzťahov autonómna vláda Slovenskej krajiny na prelome rokov 1938–1939 a následne v podstatne radikálnejšej forme vládny režim Slovenskej republiky z rokov 1939–1945, ktorý sa postupne menil z autoritatívneho na totalitný. Pôvodný program zmien vlastníctva v réžii štátostrany sformovanej v období autonómie Slovenska vychádzal z dlhodobých hospodárskych požiadaviek HSĽS, ale aj hospodárskych predstaviteľov iných politických smerov. Obsahom týchto požiadaviek bol prechod inonárodného, predovšetkým českého a židovského, kapitálu do slovenských rúk a dokončenie medzivojnovej pozemkovej reformy, ktorá zastala na polceste a priniesla viacero údajných neprávosti, ako prideľovanie zostatkových statkov exponentom vládneho režimu. Uvedené požiadavky spočiatku ostávali v hospodárskej rovine alebo presnejšie v rovine hospodárskeho nacionalizmu a mali sa realizovať hospodárskymi nástrojmi. Po vzniku samostatného Slovenského štátu však postupne získali ideologický rozmer a mali sa realizovať radikálnymi revolučnými prostriedkami. Hlavným katalyzátorom prechodu sledovaných požiadaviek zmeny vlastníctva z hospodárskej do ideologickej roviny bol antisemitizmus.

Jeho prejavom v hospodárskej sfére počas autonómie a v prvom období existencie Slovenského štátu bol programový cieľ obmedziť vplyv židovského kapitálu v hospodárstve na úroveň zodpovedajúcu podielu židovskej komunity na počte obyvateľov, čo predstavovalo 4 %. Väčšina slovenských národohospodárov však ešte v sledovanom období zdôrazňovala potrebu aspoň dočasnej spolupráce so židovským podnikovým kapitálom, aby nenastali disproporcie vo vývoji hospodárstva.[1]

1 Téma arizácie a všeobecne holokaustu židovského obyvateľstva bola vládnemu režimu pred rokom 1989 nepohodlná, preto sa aj otázky arizačného procesu objavovali v slovenskej historiografii len okrajovo, najmä ako vedľajšia problematika v rámci syntéz alebo väčších monografií. Spomenúť možno napríklad práce hospodárskych historikov Ľ. Liptáka, J. Faltusa a V. Průchu: LIPTÁK, Ľubomír: *Ovládnutie slovenského priemyslu nemeckým kapitálom*. Bratislava 1960; FALTUS, Jozef – PRŮCHA, Václav: *Prehľad hospodárskeho vývoja na Slovensku v rokoch 1918–1945*. Bratislava 1969. Po roku 1990 sa výskum arizácie rozvinul samostatne aj v rámci problematiky holokaustu rôznymi smermi na poli viacerých oblastí slovenskej historiografie v prácach staršej, strednej a najmladšej generácie historikov. Nestorom témy holokaustu a v rámci nej arizácie bol predstaviteľ staršej generácie I. Kamenec, ktorý až po roku 1990 mohol vydať svoju dlho pripravovanú monografiu ku skúmaným otázkam: KAMENEC, Ivan: *Po stopách tragédie*. Bratislava 1991. Z produkcie staršej generácie treba ešte spomenúť práce K. Zavackej o protižidovskej legislatíve, L. Lipschera o celkovom postavení Židov alebo S. Cambela o arizácii židovskej pôdy, napríklad: ZAVACKÁ, Katarína: Protižidovské zákonodarstvo slovenského štátu. In: TÓTH, Dezider: *Tragédia slovenských židov*. Banská Bystrica 1992; ZAVACKÁ, Katarína: Právne prostriedky zásahov proti židovskej komunite v priebehu autonómie Slovenska. In: *Židovská komunita na Slovensku. Obdobie autonómie. Porovnanie s vtedajšími udalosťami v Rakúsku*. Ed. Nižňanský, Eduard. Bratislava 2000, s. 137–142; LIPSCHER, Ladislav: *Židia v slovenskom štáte 1939–1945*. Bratislava 1992; CAMBEL, Samuel: *Slovenská dedina 1938–1944*. Bratislava 1996. Čelným odborníkom na holokaust zo strednej generácie historikov sa na niekoľko desaťročí stal E. Nižňanský, ktorý hodnotil arizačný proces z rôznych uhlov pohľadu v početných monografiách a zbierkach dokumentov, napríklad: NIŽŇANSKÝ, Eduard: *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*. Prešov 1999; NIŽŇANSKÝ, Eduard: *Holokaust na Slovensku. Obdobie autonómie (6. 10. 1938–14. 3.1939) – Dokumenty*. Bratislava 2001; NIŽŇANSKÝ, Eduard – KAMENEC, Ivan: *Holokaust na Slovensku, 2. Prezident, vláda, Snem SR, Štátna rada o židovskej otázke (1939–1945)*. Zvolen; Bratislava 2003 alebo najnovšie v zbierke dokumentov, kde sumarizuje aj produkciu k téme arizácie: NIŽŇANSKÝ, Eduard – PSICOVÁ, Katarína: *Antisemitizmus a holokaust na Slovensku v dokumentoch nemeckej proveniencie 1938–1945*. Banská Bystrica 2021. Strednú generáciu historikov ďalej zastupujú práce K. Hradskej, ktorá arizáciu hodnotí v rôznych širších súvislostiach, práce Ľ. Hallona o celkovom vývoji arizácie, vyvlastnení židovských hodnôt alebo spolu s ďalšími odborníkmi o riadení arizácie inštitúciou Ústredný hospodársky úrad, ako aj produkcia ďalších autorov. Konkrétne pozri napríklad: HRADSKÁ, Katarína: *Prípad Wisliceny. Nacistický poradcovia a židovská otázka na Slovensku*. Bratislava 1999; HRADSKÁ, Katarína (ed.): *Holokaust na Slovensku 8. Ústredňa Židov*. Dokumenty. Zvolen 2009; HALLON, Ľudovít: Arizácia na Slovensku 1939–1945. In: *Acta Oeconomika Pragensia*, 2007, roč. 15, č. 7, s. 148–161; HALLON, Ľudovít: Úloha komerčných bánk

Vládne hospodárske kruhy autonómneho Slovenska vytýčili ideový plán postupnej etapovitej eliminácie vplyvu židovského kapitálu na Slovensku tzv. evolučnou cestou. Pre najbližšie obdobie sa počítalo s dosadzovaním vládnych

---

v arizácii Slovenska 1939–1945. In: *Historický časopis*, 2006, roč. 54, č. 4, s. 591–606; HALLON, Ľudovít – HLAVINKA, Ján – NIŽŇANSKÝ, Eduard: Pozícia Ústredného hospodárskeho úradu v politickom, hospodárskom a spoločenskom živote Slovenska v rokoch 1940–1942. In: *Arizácie*. Eds. Nižňanský, Eduard – Hlavinka, Ján. Bratislava 2010, s. 11–65. V generácii nastupujúcej po roku 2000 zaujali kľúčové miesto vo výskume holokaustu a osobitne arizácie historici J. Hlavinka a M. Fiamová. J. Hlavinka sa vo svojej dizertačnej práci, v niekoľkých monografiách a vo viacerých štúdiách venoval arizácii podnikov, židovských hodnôt, ako aj arizácii v konkrétnych podmienkach mesta Medzilaborce alebo riadenia arizačného procesu. Okrem vyššie uvedenej kolektívnej štúdie išlo napríklad o práce: HLAVINKA, Ján: *Arizácia židovských podnikov v Šarišsko-zemplínskej župe 1939–1945* (dizertačná práca). Bratislava 2013; HLAVINKA, Ján: *Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938–1945*. Bratislava 2007; HLAVINKA, Ján – NIŽŇANSKÝ, Eduard (eds.): *Arizácie v regiónoch Slovenska*. Bratislava 2010. M. Fiamová spracovala celkový obraz arizácie na Slovensku o osobitnú pozornosť zameriava na arizáciu židovskej pôdy ako súčasť pozemkovej reformy v podmienkach Slovenska 1939 – 1945: FIAMOVÁ, Martina: *Arizácia pozemkového vlastníctva židovského obyvateľstva na Slovensku* (dizertačná práca). Bratislava 2013; FIAMOVÁ, Martina: „Čo Židia dnes v Slovenskej republike vlastnia, to je v podstate majetkom slovenského národa." Príprava, priebeh a dôsledky arizácie židovského majetku na Slovensku v rokoch 1938–1945. In: *Ve stínu války: Protektorát Čechy a Morava, Slovenská republika, Říšská župa Sudety a další odtržená československá území v letech 1938/39–1945*. Eds. Pažout, Jaroslav – Portmann, Kateřina. Praha 2019, s. 158–185; FIAMOVÁ, Martina: *„Slovenská zem patrí do slovenských rúk"*. Bratislava 2015. Ďalší príslušníci mladšej, respektíve dnes už strednej, generácie po roku 2000, ako M. Schvarc, M. Lônčíková, P. Larišová, N. Paulovičová, V. Slneková, P. Derfiňák a iní sa v dizertačných prácach, monografiách a v štúdiách zaoberali arizáciou v jednotlivých mestách a regiónoch, v rôznych majetkových sférach a v iných súvislostiach, napríklad: SCHVARC, Michal: Pokus o arizáciu piešťanských kúpeľov v rokoch 1938–1939. In: *Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938–1945.* Ed. Sokolovič, Peter. Bratislava 2008, s. 485; LONČÍKOVÁ, Michala: Prominentní arizátori v okrese Banská Bystrica v rokoch 1939–1945. In: *Židovský kultúrny fenomén v stredoeurópskom kontexte II.* Galanta 2017, s. 41–58; LARIŠOVÁ, Petra. *Židovská komunita v Bratislave v roku 1940*. Bratislava 2000; SLNEKOVÁ, Veronika: *K osudom židovskej komunity v Trnave 1938–1945*. Nitra 2010; PAULOVIČOVÁ, Nina: *Židovská komunita v dejinách mesta Hlohovec (1938–1945)*. Hlohovec 2009; DERFIŇÁK, Peter: Z minulosti Židovského družstva pre Prešov a okolie (1923–1941). In: *Acta historici Neosoliensia 11*. Banská Bystrica 2008, s. 200–213; Problematikou arizácie sa ako vedľajšou témou zaoberali vo svojich prácach aj niektorí mladší historici hospodárskych dejín, napríklad Peter Mičko, Miroslav Sabol, Zdenka Hešterová a iní: MIČKO, Peter: *Nemecký finančný kapitál a stredné Slovensko v rokoch 1939–1945.* Banská Bystrica 2006; MIČKO, Peter: *Hospodárska politika Slovenského štátu. Kapitoly z hospodárskych dejín Slovenska v rokoch 1938–1945.* Krakov 2010; SABOL, Miroslav: *Dejiny dopravy na Slovensku 1939–1948 (1950)*. Bratislava 2015; SABOL Miroslav: *Elektrifikácia a v hospodárskom a spoločenskom živote Slovenska 1938–1948.* Bratislava 2010; HEŠTEROVÁ, Zdenka: *Zbrojársky priemysel na strednom Považí.* Banská Bystrica 2014.

komisárov do židovských podnikov a s revíziou živnostenských oprávnení židovských podnikateľov. Konečným cieľom bola nacionalizácia židovského kapitálu spolu s kapitálom českých krajín. V januári 1939 autonómna vláda zriadila prvý samostatný orgán zameraný na „židovskú otázku" pod vedením ideológa Hlinkovej slovenskej ľudovej strany Karola Sidora tzv. Sidorov komitét. V poslednom období autonómie sa už objavili viaceré návrhy konkrétnych protižidovských opatrení v majetkovej oblasti. Napríklad návrh zákona požadujúci obmedzenie práv židovských vlastníkov a podnikateľov vo vzťahu k pôde. Prvú predlohu arizačných opatrení v podnikovej sfére vypracoval Sidorov komitét vo februári 1939. Koncom roka 1938 sa objavil aj návrh zákona o súpise židovského majetku.[2]

Zároveň prebiehal proces kapitálových transakcií a majetkových presunov, iniciovaný židovskými vlastníkmi v obavách z budúceho politického vývoja. Oslabenú hospodársko-politickú pozíciu židovských podnikateľov využíval národne slovenský kapitál, aby získal lukratívne kapitálové účasti hlboko pod reálnu hodnotu. Arizácia štandardnými kapitálovými metódami na princípe tzv. dobrovoľnosti pokračovala aj v podmienkach Slovenskej republiky a počas roka 1940 splynula so širším arizačným procesom. Národne slovenský agrárny a finančný kapitál ovládol do roka 1942 približne 30 väčších potravinárskych, drevárskych a iných židovských podnikov s kapitálom okolo 70 mil. Ks. Po zániku ČSR však do zápasu o židovský majetok prenikol podstatne silnejší konkurent nemecký kapitál. Práve tento zaujal kľúčové pozície vo veľkopodnikoch židovského kapitálu, zatiaľ čo slovenskí arizátori v konečnom dôsledku získali z majetku židovskej komunity iba menej významnú časť.[3]

Vládnym režimom forsírovaný program arizácie nadobudol reálne kontúry po vzniku Slovenského štátu. Od marca 1939 do septembra 1940 sa formovala etapa arizácie evolučnou cestou. Myšlienku postupnej evolučnej arizácie presadzovali predstavitelia umierneného konzervatívneho krídla režimu a národohospodári, medzi nimi hospodárski ministri Gejza Medrický, Mikuláš Pružinský a Július Stano. Evolučná fáza arizácie počítala s dočasnou koexistenciou židovského a kresťanského kapitálu, lebo nový štát potreboval bezproblémový chod najmä väčších židovských podnikov a ich dostatočné kapitálové zabezpečenie. Do leta 1940 sa arizácia realizovala v hospodárskej rovine, o čom svedčila skutočnosť, že ju riadilo osobitné arizačné oddelenie ministerstva hospodár-

2 Slovenský národný archív (SNA), f. Tatra banka, kart. 198. Zápisnica z porady na ministerstve hospodárstva 9. novembra 1938; NIŽŇANSKÝ, Eduard: *Židovská komunita na Slovensku*, s. 130–149; KAMENEC, Ivan: *Po stopách tragédie*, s. 34.

3 NIŽŇANSKÝ, Eduard: *Židovská komunita na Slovensku*, s. 105–106, 228–230; HALLON, Ľudovít: *Arizácia na Slovensku 1939–1945*, s. 151.

stva v súčinnosti so župnými úradmi. Prvé arizačné opatrenia sa týkali čiastočného obmedzenia aktivít židovských podnikateľov v niektorých hospodárskych činnostiach, najmä v hostinských a výčapníckych živnostiach alebo v lekárnictve. Medzi hlavné nástroje protižidovského tlaku v sledovanej etape patrili revízie živnostenských oprávnení, dosadzovanie zástupcov štátu do väčších židovských podnikov a veľkostatkov. Najvýznamnejšou akciou arizačného charakteru do konca roka 1939 bol súpis poľnohospodárskych nehnuteľností a pôdy vo vlastníctve Židov.[4]

Evolučná fáza arizácie vyvrcholila prijatím zákona o pozemkovej reforme č. 46 z februára 1940[5] a tzv. prvého arizačného zákona č. 113 z apríla 1940.[6] Súčasťou pozemkovej reformy mal byť nútený výkup poľnohospodárskej a lesnej pôdy, kontrolovanej židovskými vlastníkmi.[7] Prvý arizačný zákon predpokladal vstup majoritného kresťanského spoluvlastníka do židovského podniku a postupný prechod zostávajúceho minoritného podielu do kresťanských rúk cestou povinného výkupu. Tento zákon však mal na majetkové presuny iba

4 Pozri protižidovské legislatívne opatrenia: Vládne nariadenie č. 19/1939; č. 39/1939; č. 40/1939; č. 137/1939; č. 146/1939; č 147/1939, č. 169/1939 Sl. z.

5 Zákon č. 46/1940 Sl. z.; Pôvodným plánom pozemkovej reformy podľa uvedeného zákona bol výkup a parcelácia všetkých hospodárstiev s výmerou nad 50 ha. Rovnakú hranica na výkup a parceláciu pozemkového vlastníctva určoval zákon o pozemkovej reforme tiež s číslom 46, ale z marca 1948, prijatý pre celú ČSR v ovzduší politickej radikalizácie po nastolení totalitného komunistického režimu. Parcelácia pôdy podľa zákona 46/1948 sa však realizovala v plnom rozsahu a v mnohých prípadoch sa hranica výmery pôdy ešte znižovala, zatiaľ čo pôvodné plány pozemkovej reformy v podmienkach Slovenskej republiky 1939–1945 boli splnené len čiastočne a reforma sa obmedzila takmer výlučne na parceláciu židovskej pôdy a konfiškáciu pôvodného vlastníctva tzv. medzivojnových zbohatlíkov, čiže slovenských exponentov režimu medzivojnovej ČSR, ktorí získali veľký podiel na pozemkovej reforme z medzivojnových rokov najmä formou preberania tzv. zostatkových hospodárstiev.

6 Zákon č. 113/1940 Sl. z.

7 Osobitným fenoménom pozemkovej reformy v podmienkach Slovenskej republiky 1939 – 1945 bola idea tzv. roľníckych dedičných hospodárstiev s výmerou okolo 17 ha. Výmeru neskôr upravili na 6 ha až 15 ha. Dedičné hospodárstva mali byť pritom nedeliteľné, nescudziteľné a nezaťažiteľné. Na prídely roľníckych dedičných hospodárstiev sa mali vzťahovať ustanovenia o tzv. roľníckej nedieloch, ktoré boli známe už z medzivojnovej pozemkovej reformy. V skutočnosti sa však podarilo zriadiť len niekoľko hospodárstiev uvedeného typu. Myšlienka roľníckych dedičných hospodárstiev mala určitú paralelu s plánmi nacistického Nemecka na vytváranie tzv. dedičných dvorov. Tieto plány boli v Nemecku po ideologickej a hospodárskej stránke široko rozpracované a podložené. Ideovo-politický a sociálno-ekonomický rozmer oboch plánov však bol rozdielny. K problematike roľníckych dedičných hospodárstiev pozri bližšie: FIAMOVÁ, Martina: *„Slovenská zem patrí do slovenských rúk“*. Bratislava 2015, s. 123–130.

okrajový vplyv. Na jeho podklade sa do jesene 1940 uskutočnila arizácia niekoľkých desiatok menších podnikov.[8]

Proces arizácie sa urýchlil a nadobudol povahu systematického vyvlastňovania majetku židovskej komunity po mocenských zmenách v najvyšších kruhoch vládneho režimu v lete 1940. Radikálne národno-socialistické krídlo vládnej garnitúry, vedené premiérom Vojtechom Tukom a ministrom vnútra Alexandrom Machom, získalo rozhodujúci vplyv v mocenských štruktúrach a následne presadilo tzv. revolučnú cestu riešenia židovskej otázky podľa vzoru nacistického Nemecka. Arizácia nadobudla ideologický rasový charakter a zmenila sa na vyvlastnenie, respektíve poštátnenie, všetkých druhov židovského majetku bez náhrady. Predpokladom urýchlenia a prehĺbenia arizácie bol komplexný súpis židovského majetku. Uskutočnil sa k 2. septembru 1940. Podľa jeho výsledkov predstavoval kapitálový, podnikový, domový a poľnohospodársky majetok Židov celkovú hodnotu 4,4 mld. Ks vrátane pohľadávok, ktorými bol zaťažený. V súpise však už neboli zahrnuté kľúčové židovské podniky, prevzaté v predchádzajúcom období domácim a nemeckým kapitálom, ani majetok medzičasom transferovaný do zahraničia. Arizačný proces kulminoval približne v období od septembra 1940 do septembra 1942. Vrcholnú revolučnú fázu arizácie spustil zákonodarný zbor Snem Slovenskej republiky prijatím ústavného zákona č. 210 zo septembra 1940. Týmto zákonom dali poslanci na dobu jedného roka vláde do rúk plnú moc vo veci riešenia židovskej otázky. Vláda následne počas roka vydala sústavu vládnych nariadení s charakterom zákona, predstavujúcu legislatívny podklad kompletnej demontáže občianskych, ľudských a majetkových práv židovskej komunity. Sústava legislatívnych aktov vyvrcholila vládnym nariadením č. 198 zo septembra 1941, známym ako židovský kódex, ktorý sumarizoval a prehlboval celú protižidovskú legislatívnu agendu na rasovom základe.[9]

Poslanci snemu uvoľnili cestu radikálnym nátlakovým silám vládnej politiky a slovenskej spoločnosti k bezuzdnému rabovaniu vlastníctva celej skupiny obyvateľstva, ktorá patrila k najmajetnejším. Arizáciu centrálne riadila osobitná inštitúcia Ústredný hospodársky úrad, spadajúca do systému štátno-monopolistického usmerňovania ekonomiky. Na jej čele stál konjunkturálny kariérista Augustín Morávek. Vládne nariadenia z jesene 1940 odňali osobám židov-

8 Ministerstvo hospodárstva, kart. 220. Hlásenie Prezídia ministerstva hospodárstva z 9. októbra 1940.

9 Ústavný zákon č. 210/1940 Sl. z.; Vládne nariadenie č. 198/1941 Sl. z.; KAMENEC, Ivan: *Po stopách tragédie*, s. 87–88. K celkovému vývoju arizácie ďalej pozri napríklad: FIAMOVÁ, Martina: *„Čo Židia dnes v Slovenskej republike vlastnia, to je v podstate majetkom slovenského národa.“*, s. 158–185.

ského pôvodu právo voľne nakladať s vlastným majetkom. Cennosti, peňažné prostriedky a cenné papiere museli tieto osoby nútene deponovať v peňažných ústavoch. Uložené hodnoty potom rôznymi koridormi odčerpával štát do vlastných fondov. Rafinovaným opatrením bolo uzákonenie 20 % mimoriadnej dávky zo židovského majetku. Jej úhrada bola krytá práve v bankách uloženými židovskými hodnotami. Keďže dávka vzhľadom na hospodársku situáciu židovských vlastníkov ostala vo väčšine prípadov neuhradená, hodnoty na viazaných účtoch a nútených depozitoch prepadli v prospech štátu.[10]

Hlavným arizátorom bol v skutočnosti štát. Charakter poštátňovacej akcie získala aj arizácia v podnikovej sfére. Svedčil o tom zákon č. 303 z novembra 1940. Táto legislatívna úprava, známa ako druhý arizačný zákon, už nepočítala s núteným výkupom a finančným odškodnením židovského vlastníka podniku. V úlohe veriteľa tu vystupoval štát, ktorému arizátor splatil za prevzatý podnik jeho likvidačnú hodnotu. Podniková arizácia však zasiahla už iba zbytky židovského vlastníctva. Významnejšie podniky už boli predtým ovládnuté ríšskonemeckým kapitálom. Z celkového počtu okolo 12 300 židovských podnikov, ktoré spadali do súpisu zo septembra 1940, malo továrenský charakter len asi 140 subjektov a ďalších 123 subjektov predstavovali veľkoobchody. Väčšinu tvorili drobné remeselné a obchodné živnosti. Predmetom arizácie sa podľa hlásení A. Morávka, jeho nasledovníka Ľudovíta Paškoviča a najnovších výskumov stalo 2 222 podnikov, zatiaľ čo ostatné štát likvidoval, aby neprekážali kresťanskej konkurencii. Arizácia bola spojená s vlnou korupcie, defraudácií a diletantského znehodnocovania podnikov. Od roka 1941 štát už otvorene vystupoval ako arizátor. V máji 1941 bolo poštátnené židovské pôdne vlastníctvo, v septembri 1941 domový majetok a v máji 1942 aj židovské hnuteľnosti. V tomto období už odchádzali prvé transporty do vyhladzovacích táborov. Odvlečeným Židom štát odňal aj osobné veci. Vládne hospodárske inštitúcie potom vyvlastnený židovský majetok rôznymi formami odpredávali.[11]

10 Pozri protižidovské opatrenia: Vládne nariadenie č. 243/1940; č. 271/1940; č. 272/1940; č.293/1940; č. 194/1941; č. 199/1941 Sl. z. K úlohe Ústredného hospodárskeho úradu pozri bližšie: HALLON, Ľudovít – HLAVINKA, Ján – NIŽŇANSKÝ, Eduard: *Pozícia Ústredného hospodárskeho úradu v politickom, hospodárskom a spoločenskom živote Slovenska*, s. 11–65 a k problematike židovských hodnôt: HALLON, Ľudovít: *Úloha komerčných bánk v arizácii Slovenska*, s. 591–606.

11 Zákon č. 203/1940 Sl. z.; SNA, f. Úrad predsedníctva vlády – Štátna rada, kart. 242. Správa predsedu Ústredného hospodárskeho úradu A. Morávka v Štátnej rade 28. marca 1942; KAMENEC, Ivan: *Po stopách tragédie*, 111–112, 212; K podnikovej arizácii podrobnejšie pozri: HLAVINKA, Ján: *Arizácia židovských podnikov v Šarišsko-zemplínskej župe 1939–1945* (dizertačná práca). Bratislava 2013.

Nádeje vládnych hospodárskych kruhov, že arizácia sa stane výdatným zdrojom financovania štátnych programov hospodárskeho rozvoja sa veľmi rýchlo zrútili. Finančné prostriedky odčerpané z vyvlastneného židovského majetku sotva stačili na pokrytie akcií spojených s perzekúciou židovského obyvateľstva. Štát získal odčerpávaním židovských vkladov, splácaním likvidačných hodnôt podnikov a odpredajom židovských domov, pôdy a hnuteľností okolo 1,1 mld. Ks. Náklady na deportácie a tzv. osídľovacie poplatky Nemecku za vyvezené osoby si však vyžiadali približne 0,950 mld. Ks. Pritom uvedené náklady predstavovali iba vrchol ľadovca. Likvidovanie židovských podnikov a znehodnocovanie arizovaného majetku z iniciatívy predstaviteľov Ústredného hospodárskeho úradu a jednotlivých arizátorov preniesli hospodárstvu ďalekosiahle škody. Z pohľadávok voči židovskému majetku v celkovom rozsahu približne 1,3 mld. Ks arizátori uhradili peňažným ústavom a ďalším veriteľom iba torzo, čo otriaslo základmi finančného systému. Úloha štátu v arizácii bola do značnej miery predobrazom budúceho znárodnenia, teda poštátnenia a proces arizácie znamenal narušenie a spochybnenie práva súkromného vlastníctva, čo bol ďalší precedens do budúcnosti.[12]

Paralelne postupovala radikalizácia charakteru pozemkovej reformy, ktorá sa zmenila na arizáciu, čiže vyvlastnenie, židovskej pôdy. Zákon o pozemkovej reforme, prijatý 22. februára 1940 pod číslom 46, mal pôvodne za cieľ vytvoriť podmienky na dokončenie polovičatej reformy z medzivojnového obdobia. Dával štátu právo na výkup poľnohospodárskych nehnuteľností od vlastníkov s hospodárstvami nad 50 ha, ale iba s ich súhlasom. Nútený výkup bol možný v prípade hospodárstiev v majetku Židov a pri dlhodobo neobrábanej pôde. Poľnohospodárske nehnuteľnosti mohol štát nútene vykúpiť alebo dokonca vyvlastniť aj v rámci programu revízie medzivojnovej reformy od politických predstaviteľov bývalej ČSR, ktorí údajne získali pôdu neoprávnene, najmä formou zostatkových veľkostatkov. Zákon osobitne formuloval možnosť núteného výkupu hospodárstiev cudzincov, čiže najmä maďarských štátnych príslušníkov. Išlo o výstražné recipročné opatrenie, ktoré malo zabrániť útokom na pôdne vlastníctvo Slovákov v Maďarsku. Osnovatelia reformy si boli vedomí, že hromadné delenie veľkostatkov mohlo znížiť produktivitu poľnohospodárstva. Chceli sa vyhnúť drobeniu pôdy na malé závody pod 5 ha, čo bolo charakteristické pre medzivojnové roky. Počítali s vytváraním moderne vybavených fariem s výmerou do 30 ha, pričom 6 ha až 15 ha by predstavovalo nedeliteľné dedičné hospodárstvo. Delenie veľkostatkov malo podľa predstáv tvorcov reformy nastať iba v hospodársky odôvodnených prípadoch. Vágne formulované

12 HALLON, Ľudovít: *Arizácia na Slovensku 1939–1945*, s. 156–158.

podmienky výkupu hospodárstiev nad 50 ha však obmedzili, respektíve úplne paralyzovali, účinnosť zákona o pozemkovej reforme vo vzťahu k veľkým pôdnym vlastníkom. Títo prostredníctvom konexií vo vládnom aparáte alebo inými cestami ľahko preukázali nevyhnutnosť zachovania celistvosti svojich majetkov.[13]

Organizáciou reformy bol poverený Štátny pozemkový úrad, ktorý nahradil inštitúciu rovnakého názvu pre celú ČSR spred roka 1939. Nový úrad vznikol zákonom č. 45, prijatým súčasne so zákonom o pozemkovej reforme. V regiónoch mal k dispozícii sieť obvodných úradovní. Podľa zákona č. 46/1940 musel uchádzač o pôdu už vopred zložiť 50 % stanovej ceny pozemku. Zostávajúcu časť ceny mohol splácať najdlhšie 40 rokov. Nemajetným roľníkom zákon sľuboval výhodné úvery. Pre väčšinu z nich však zakúpenie pôdy s výmerou nad 2 ha bolo finančne nedostupné. Minister hospodárstva Gejza Medrický pri výklade zákona o pozemkovej reforme ponúkol na predaj celkom 1 619 tis. ha pôdy, z čoho 39 % pripadalo na poľnohospodársku a zvyšok na lesnú pôdu. Najväčší podiel pozemkov mali záujemcovia získať výkupom od árijských vlastníkov a revíziou prvej pozemkovej reformy. Ponúkaná výmera v skutočnosti predstavovala iba veľmi približný odhad možností výkupu. Ministerstvo hospodárstva malo presne vyčíslenú len rozlohu pozemkového vlastníctva Židov podľa núteného súpisu z leta 1939. Rozloha dosahovala 44,4 tis. ha poľnohospodárskej a 57 tis. ha lesnej pôdy.

Z predpokladanej výmery pôdy na pozemkovú reformu postupne vypadávali jednotlivé zložky, vytypované na parceláciu a výkup. Nútené vykupovanie pozemkov maďarských štátnych príslušníkov by okamžite vyvolalo útoky proti vlastníctvu slovenských roľníkov v Maďarsku. Z pôdy cudzincov sa preto podarilo vykúpiť len približne 42 tis. ha, pričom hlavný podiel na uvedenej ploche mali pozemky protektorátnych občanov. Vykúpenú pôdu následne spravoval štát, zatiaľ čo na parceláciu drobným roľníkom uvoľnili len okolo tisíc ha. Dobrovoľný odpredaj pozemkového vlastníctva árijských veľkostatkárov záujemcom v rámci reformy uviazol na mŕtvom bode pre nezáujem majiteľov. Nádeje roľníkov sklamala aj revízia prvej pozemkovej reformy. Zasiahla iba majetky 30 čelných predstaviteľov medzivojnovej ČSR, napríklad Ivana Dérera, Júliusa Slávika a Ivana Markoviča. Na podklade rozhodnutia osobitnej komisie boli ich veľkostatky skonfiškované štátom, ktorý si ich ponechal v držbe.

Pozemková reforma sa v konečnom dôsledku zúžila na pôdu v majetku Židov. Roľníci ju mohli získať núteným výkupom prostredníctvom štátu alebo za

13 Ku koncepcii a vývoju pozemkovej reformy pozri podrobnejšie: CAMBEL, Samuel: *Slovenská dedina 1938–1944*. Bratislava 1996.

súhlasu Štátneho pozemkového úradu aj dobrovoľným predajom od židovských vlastníkov, ktorí vzorne hospodárili a plnili požiadavky vládnej moci. Už od roka 1939 však mali Židia zakázané s pôdou voľne nakladať a museli odvádzať poplatky za jej držbu, obhospodarovanie a predaj. Parcelácia židovských hospodárstiev na podklade zákona č. 46/1940 napredovala pomalým tempom do mája 1941. Podobne ako iné oblasti ekonomiky aj sféru poľnohospodárstva zasiahla v danom období radikalizácia protižidovských opatrení. Pod jej vplyvom nadobudla pozemková reforma vo vzťahu k pôdnemu vlastníctvu Židov jednoznačne povahu arizácie. Vládnym nariadením č. 93 z mája 1941 boli poľnohospodárske nehnuteľnosti Židov poštátnené, čím zanikal nárok majiteľov na peňažnú náhradu za parcelovanú pôdu. Platby roľníkov za prídely pozemkov následne preberal štát vo svoj prospech a schvaľovanie prídelov získalo podobný charakter ako arizácia v podnikovej sfére. Vyvlastnenie židovskej pôdy potvrdzovali aj ďalšie akty antisemitskej legislatívy, najmä vládne nariadenie č. 198 zo septembra 1941, čiže židovský kódex. Jeho ustanovenia rozširovali na rasovom základe obsah pojmu Žid na všetky osoby židovského pôvodu vrátane konvertitov. Týmto čiastočne vzrástla aj výmera židovskej pôdy. Na jar 1942 sa však jej parcelácia takmer úplne zastavila. Deportácie do vyhladzovacích táborov mali za následok rozvrat na opustených židovských veľkostatkoch. Zásobovacia situácia pritom vyžadovala ich plné využitie. Nerozdelenú židovskú pôdu v celkovej výmere asi 27 tis. ha preto zákonom č. 108 z júla 1942 prevzala nová inštitúcia Fond pre správu poľnohospodárskych majetkov s cieľom zabezpečiť ďalších chod hospodárstiev. V nasledujúcom období sa rozdelil už iba malý podiel židovskej pôdy cestou dražieb, a to najmä na nepoľnohospodárske účely.[14]

Z celkového charakteru pozemkovej reformy sledovaného obdobia možno usudzovať, že jej vplyv na skladbu pozemkovej držby a štruktúru poľnohospodárskych závodov bol len okrajový. Podľa údajov o povojnových reštitúciách vlastníctva Židov a politických odporcov štát poskytol na parceláciu a predaj celkom 45,4 tis. ha židovskej a konfiškovanej pôdy. Na jej delení participovalo asi 22,5 tis. roľníkov, veľkostatkárov a iných uchádzačov. Väčšinu rozdelenej pôdy však tvorili prídely malým roľníkom s plochou v priemere asi 1 ha, podobne ako v rámci reformy medzivojnových rokov. Predstavy o moderných stredne veľkých hospodárstvach spĺňalo do určitej miery iba 50 nedeliteľných

14 SNA, f. Štátny pozemkový úrad – B, k. 15. Správa o činnosti Štátneho pozemkového úradu z januára 1942; SNA, f. Ministerstvo hospodárstva, kart. 965. Správa predsedu Štátneho pozemkového úradu K. Klinovského z 30. septembra 1943. K procesu arizácie židovskej pôdy v rámci pozemkovej reformy pozri podrobne: FIAMOVÁ, Martina: *Arizácia pozemkového vlastníctva židovského obyvateľstva na Slovensku* (dizertačná práca). Bratislava 2013; FIAMOVÁ, Martina: „*Slovenská zem patrí do slovenských rúk*“. Bratislava 2015.

dedičných gazdovstiev s výmerou do 20 ha a 632 nových majetkov vytvorených dobrovoľným predajom židovskej pôdy s priemernou veľkosťou 8,4 ha. Zmenili sa aj majitelia 44 veľkostatkov, ktoré boli pridelené exponentom vládnemu režimu a ich rodinným príslušníkom.

V exilovej ľudáckej historiografii, ale aj v prácach viacerých domácich historikov po roku 1989 sa proces arizácie rôznym spôsobom ospravedlňuje, zľahčuje a obchádza alebo sa poukazuje na jeho dve fázy, pričom prvá tzv. evolučná fáza je interpretovaná ako do určitej miery oprávnená a druhá tzv. revolučná ako dielo radikálnych síl, s ktorým konzervatívne tzv. umiernené krídlo režimu na čele s prezidentom Tisom už nemalo nič spoločné, prípadne, že bolo doň dotlačené nacistickým Nemeckom. Charakteristický je napríklad výklad historika Františka Vnuka v brožúre Židia na Slovensku v rokoch 1938 – 1948 z roka 2014, kde do určitej miery uznáva podiel vládneho režimu na čele s Tisom na prvej fáze arizácií, ale revolučnú fázu interpretuje ako nátlak radikálneho krídla v spolupráci s nemeckými poradcami.[15]

Zásahy do majetkových práv na Slovensku v prechodnom období 1944–1945

S prehlbovaním totalitného a represívneho charakteru vládneho režimu Slovenského štátu, ktorý stále užšie spolupracoval s nacistickým Nemeckom silnela v slovenskej spoločnosti protivládna rezistencia a formovalo sa odbojové hnutie, reprezentované viacerými politickými prúdmi. Dva najvplyvnejšie prúdy odboja, tzv. občiansky, čiže demokratický a komunistický vytvorili v decembri 1943 ústredný orgán odbojového hnutia Slovenskú národnú radu (SNR), ktorá prišla s revolučným programom Slovenského národného povstania. Jeho súčasťou boli aj niektoré požiadavky v hospodárskej a majetkovej sfére, aj keď v sledovanom období ešte zohrávali vedľajšiu úlohu. Po vypuknutí Povstania v auguste 1944 vyšla SNR z ilegality a prijala celý rad opatrení revolučného charakteru, medzi ktoré patrilo aj zrušenie platnosti protižidovskej legislatívy vrátane arizačnej a prvé opatrenia namierené proti majetkovému vlastníctvu Nemcov a exponentov vládneho režimu. Konkrétne išlo o Nariadenie SNR č. 11 z 8. septembra 1944 o súpise a vnútenej správe nemeckých a arizovaných podnikov, na ktoré bola uvalená dočasná správa, predobraz národných správ z povojnového obdobia. Akékoľvek majetkové presuny v zaistených podnikoch sa mohli uskutočniť len so súhlasom povstaleckého Povereníctva pre hospo-

15 Pozri bližšie: VNUK, František: *Židia na Slovensku v rokoch 1938–1948*. Bratislava 2014.

dárstvo a zásobovanie. Na viacerých miestach svojvoľne zasiahli do majetkových práv podnikateľov komunistami radikalizované národné výbory a tiež závodné výbory v niektorých podnikoch. Dôležitú úlohu vo vývoji majetkovo-právnych vzťahov zohralo nariadenie SNR zo 14. 9. 1944 o zákaze scudzovania a zaťažovania nehnuteľností. Nariadenie obmedzovalo majetkové a úverové operácie s nehnuteľnosťami, čím ich v určitom zmysle zabezpečilo pre budúce znárodnenie. V sledovanom období sa zároveň začali koncipovať hospodárske programy hlavných politických síl Povstania, zamerané do budúcnosti.[16]

Po zatlačení Povstania do hôr sa v ilegalite, ako aj na pôde západného a moskovského exilu, formoval konkrétny program obnovenia Československa, v rámci ktorého zohrávali stále dôležitejšiu úlohu požiadavky vo sfére vlastníckych vzťahov. Osobitnú iniciatívu v danom smere vyvíjali predstavitelia slovenského komunistického odboja, ktorých radikalizmus muselo krotiť aj moskovské vedenie Komunistickej strany Československa (KSČ). Slovenskí komunisti prehlbovali revolučný charakter opatrení SNR. K jej prvým legislatívnym aktom po vystúpení z ilegality na oslobodenom území východného Slovenska bolo nariadenie zamerané proti vlastníckym právam vo vzťahu k pôde, a to nielen ohľadne kolaborantov s vládnym režimom a nacistickým Nemeckom, ale aj v prípade všetkých Nemcov a Maďarov žijúcich na území obnovenej ČSR na princípe kolektívnej viny. Išlo o Nariadenie Predsedníctva SNR č. 4 z 27. februára 1945 Zb. n. SNR o konfiškácii a urýchlenom rozdelení poľnohospodárskeho majetku Nemcov, Maďarov, zradcov a nepriateľov slovenského národa. Nariadenie významne ovplyvnilo ďalší vývoj opatrení obnoveného štátu v majetkovej sfére. V oslobodených častiach slovenského vidieka už na jar 1945 vznikali roľnícke komisie, ktoré svojvoľne organizovali parceláciu konfiškovanej pôdy. Slovenskí komunisti v sledovanom období nastolili aj požiadavku konfiškácie podnikového majetku Nemcov, Maďarov a zradcov, čo sa neskôr stalo súčasťou prezidentského dekrétu z 21. júna 1945.[17]

Na oslobodenom území východného Slovenska bol prijatý aj základný dokument o budúcom charaktere obnovenej ČSR Košický vládny program (KVP) z 5. apríla 1945, dohodnutý na zložitých rokovaniach zástupcov českého a slo-

16 BARNOVSKÝ, Michal: SNP a postoj politických strán k sociálno-politickým premenám. In: *Zborník Pamätníka – Múzea Slovenského národného povstania.* Banská Bystrica 1976, s. 96–108; CAMBEL, Samuel: SNP a jeho sociálno-ekonomický program. In: *Nová Mysl*, 1969, roč. 22, s. 921–930. K hospodárskym súvislostiam SNP pozri podrobne: CAMBEL, Samuel: *Hospodárske pomery v Slovenskom národnom povstaní.* Bratislava 2003.

17 Nariadenie Predsedníctva SNR č. 4 z 27. februára 1945 Zb. n. SNR o konfiškácii a urýchlenom rozdelení poľnohospodárskeho majetku Nemcov, Maďarov, zradcov a nepriateľov slovenského národa; CAMBEL, Samuel: *Revolučný rok 1945. Oslobodenie a prvé kroky ľudovej moci na stredom Slovensku.* Banská Bystrica 1965.

venského odboja v Moskve. Medzi hlavné body KVP patrila otázka štátoprávneho usporiadania obnovenej ČSR a vzťahu Čechov a Slovákov. Pre medzinárodné postavenie, ale aj pre politické a sociálno-ekonomické smerovanie povojnovej ČSR, mala ďalekosiahly význam oficiálne deklarovaná prednostná orientácia budúceho štátu na Sovietsky zväz. Projekciu budúceho hospodárskeho vývoja obsahovala 10. až 12. kapitola programu. Hospodárske ciele boli vyjadrené iba rámcovo a znamenali kompromis radikálnejších požiadaviek komunistov a umiernených zámerov demokratických strán. Väčšina z týchto cieľov mala represívnych charakter a súviseli s programovým bodom potrestania nepriateľov československého štátu, zradcov a kolaborantov. Ich podnikové vlastníctvo malo byť podriadené národnej správe a jeho ďalší osud mal riešiť povojnový parlament. Ešte radikálnejšia bola požiadavka konfiškácie pozemkového vlastníctva Nemcov, Maďarov a kolaborantov a následnej parcelácie zabranej pôdy medzi bezzemkov a malých roľníkov. Majetok skonfiškovaný počas vojny z príčin národnostnej alebo rasovej príslušnosti mal byť vrátený pôvodným majiteľom. Program obsahoval aj veľmi neurčito formulovaný zámer podriadiť peňažnú a úverovú sústavu, poisťovníctvo, kľúčové priemyselné podniky, ako aj prírodné a energetické zdroje, štátnej kontrole. Na druhej strane vláda sľubovala podporu súkromným podnikateľským aktivitám, remeselníkom, živnostníkom a družstevným podnikom.[18]

Proces znárodnenia a pozemkovej reformy v Československu 1945–1948

Zatiaľ čo pre demokratické sily v českých krajinách a na Slovensku bola hmlisto formulovaná potreba štátnej kontroly kľúčových bodov hospodárstva v KVP vyvrcholením ich revolučného programu v hospodárskej sfére, pre komunistickú stranu znamenala východisko k procesu, ktorý marxistická historiografia neskôr definovala ako prerastanie národno-demokratickej revolúcie v revolúciu socialistickú. Konečným cieľom socialistickej revolúcie mala byť likvidácia súkromného vlastníctva výrobných prostriedkov.[19]

18 BOUČEK, Miroslav – KLIMEŠ, Miloslav – VARTÍKOVÁ, Marta: *Program revolúcie. Ku vzniku Košického vládneho programu.* Bratislava 1975, s. 46–65; LONDÁK, Miroslav: *Otázky industrializácie Slovenska (1944–1960).* Bratislava 1999, s. 22–30.

19 Proces poštátnenia výrobných prostriedkov a likvidácie ďalších druhov súkromného vlastníctva po roku 1945 na pozadí tzv. prerastania národno-demokratickej revolúcie v socialistickú bol v českej aj slovenskej marxistickej historiografii pred rokom 1989 veľmi frekventovanou témou, ktorej sa venovali celé generácie historikov, ako aj ekonómov, právnikov a iných autorov. Títo hodnotili otázky dosadzovania národných správ, znárodnenia v jednot-

livých segmentoch podnikovej sféry, zápasu o konfiškáty, ako aj pozemkovej reformy v rôznych súvislostiach. Z veľkého množstva literatúry možno uviesť aspoň niektoré práce, vychádzajúce od konca 40. rokov až do konca 80. rokov minulého storočia: KOŤÁTKO, Jiří: *Pozemková reforma v Československu.* Praha 1949; FREJKA, Ludvík: *Historie bojů o znárodnění československého průmyslu.* Praha 1950; KOVÁČIK, Ľudovít: *Boj o banky.* Bratislava 1950; MRÁZEK, Otakar: *Patnáct let rozvoje znárodněného průmyslu v ČSSR.* Praha 1960; CAMBEL, Samuel: *Revolučný rok 1945. Oslobodenie a prvé kroky ľudovej moci na strednom Slovensku.* Banská Bystrica 1965; MRÁZEK, Otakar: Formování socialistického průmyslu v ČSSR v letech 1945–1951. In: *Československá revoluce 1944–1948.* Praha 1966; SNÍTIL, Zdeněk: O dvouletce a jejím místě v politice KSČ v letech 1946–1947. In: *Příspěvky k dějinám KSČ*, 1967, roč. 7, s. 669–698; VARTÍKOVÁ, Marta: *Od Košíc po február.* Bratislava 1968; CAMBEL, Samuel: *Slovenská agrárna otázka 1944–1948.* Bratislava 1972; BOUČEK, Miroslav – KLIMEŠ, Miloslav – VARTÍKOVÁ, Marta: *Program revolúcie. Ku vzniku Košického vládneho programu.* Bratislava 1975, s. 46–65; VRABLIC, Emil: *Revolúcia a znárodnenie na Slovensku.* Bratislava 1975; MARUŠKOVÁ, Galina Pavlovna: Socializace výrobních prostředků ve střední a jihovýchodní Evropě v letech 1944–1948. In: *Československý časopis historický*, 1975, roč. 80, s. 31–35; PRŮCHA, Václav a kol. *Hospodářské dějiny evropských socialistických zemí.* Praha 1977; VRABLIC, Emil: *Revolúcia a druhá etapa znárodnenia na Slovensku.* Bratislava 1979; HUMHALOVÁ, Květoslava: Historickoprávní analýza znárodňovacích dekretů z roku 1945. In: *Národně osvobozenecký boj za druhé světové války.* Praha 1981, s. 170–183; HLUŠIČKOVÁ, Růžena: *Boj o průmyslové konfiskáty v Československu v letech 1945–1948.* Praha 1983; HORVÁTH, Štefan – VALACH, Ján: *Peňažníctvo na Slovensku 1945–1950.* Bratislava 1984; VESELÝ, Zdeněk: *Československo a Marshallův plán.* Praha 1985; LHOTA, Václav: *Znárodnění v Československu 1948–1950.* Praha 1987. Po roku 1990 začali problematiku likvidácie súkromného vlastníctva v ČSR po druhej svetovej vojne v úplne novom svetle hodnotiť historici a ďalší autori staršej generácie, ktorí prehodnotili bývalé marxistické prístupy, ďalej autori, ktorí nemohli v období normalizácie publikovať, bývalí exiloví historici a nová generácia historikov, nezaťažených marxistickým výkladom českých a slovenských dejín 20. storočia. Z viacerých prác pozri napríklad: KAPLAN, Karel: *Československo v letech 1945–1948, 1. část*. Praha 1991; KAPLAN, Karel: *Pravda o Československu.* Praha 1990; KAPLAN, Karel: *Nekrvavá revoluce*. Praha 1992; BARNOVSKÝ, Michal: *Na ceste k monopolu moci.* Bratislava 1993; PETRUF, Pavol: *Marshallov plán.* Bratislava 1993; VNUK, František: *Slovensko v rokoch 1945–1948.* Bratislava 1994; RYCHLÍK, Jan: Možnosti i řešení česko-slovenského vztahu 1945–1948. In: *Od diktatúry k diktatúre.* Ed. Barnovský, Michal. Bratislava 1995, s. 19–28; KOCIAN, Jiří: Národní socialisté a slovenská otázka 1945–1948. In: *Od diktatúry k diktatúre.* Ed. Barnovský, Michal. Bratislava 1995, s. 57–65; VONDRÁŠEK, Václav: Rok 1947 – mezník v poválečném vývoji Slovenska. In: *Od diktatúry k diktatúre.* Ed. Barnovský, Michal. Bratislava 1995, s. 46–56; HLAVOVÁ, Viera: Parlamentné voľby na Slovensku roku 1946. In: *Prvé povojnové voľby v strednej a juhovýchodnej Európe.* Eds. Barnovský, Michal – Ivaničková, Edita. Bratislava 1998, s. 56–64; KOCIAN, Jiří: Parlamentní volby v českých zemích v roce 1946. In: *Prvé povojnové voľby v strednej a juhovýchodnej Európe.* Eds. Barnovský, Michal – Ivaničková, Edita. Bratislava 1998, s. 111–127; *Zemědělství na rozcestí 1945–1948. Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 22.–23. 9. 1998. Studie Slováckého muzea 3.* Uherské Hradiště 1998; LONDÁK, Miroslav: *Otázky industrializácie Slovenska (1944–1960).* Bratislava 1999; PROKŠ, Petr: *Československo a Západ 1945–1948. Vztahy Československa se Spojenými státy, Velkou Británií a Francií v letech 1945–1948.* Praha 2001; RATAJ,

bol charakteristickým príkladom postupných etapovitých zmien vlastníckych vzťahov v závislosti od pomeru síl na politickej scéne. Osobitne to platilo pre oblasť poľnohospodárstva, kde sa zmeny pozemkového vlastníctva vyvíjali v troch fázach. Prvá začala už na jar na území Slovenska konfiškáciou pôdy Nemcov, Maďarov a kolaborantov. Po skončení vojny sa rozšírila na celé územie obnoveného štátu. Všetky povojnové politické strany združené v Národnom fronte Čechov a Slovákov v podstate súhlasili s myšlienkou pozemkovej reformy zasahujúcej pôdu inonárodných vlastníkov a politických protivníkov z vojnového obdobia. Ich požiadavky boli potvrdené dekrétmi prezidenta republiky Edvarda Beneša z 19. mája 1945 a 21. júna 1945. Konfiškácia zasiahla predovšetkým pôdu, lesy a poľnohospodársky majetok nemeckého obyvateľstva v českom pohraničí, ako aj v ďalších regiónoch ČSR. Z celkovej výmery konfiškovanej pôdy 2 964 tis. ha pripadalo 1 995 tis. ha na pozemkové vlastníctvo Nemcov v pohraničí. Konfiškácia bola spojená s odsunom nemeckých vlastníkov na základe výsledkov Parížskej mierovej konferencie. Do konca roka 1945 odsunuli z českých krajín a Slovenska podľa oficiálnych údajov 730 tis. a do konca roka 1946 ďalších 1 857 tis. Nemcov. Veľkú časť konfiškovaných pozemkov tvoril lesný majetok, prevzatý štátom. Nový prvok znamenali štátne majetky, zakladané najmä na menej kvalitnej pôde. Štát celkom prevzal pozemky v rozlohe 1 706 tis. ha. Na parceláciu určili 1 240 tis. ha pôdy, rozdelenej medzi 304 tis. nových vlastníkov. Prídely mohli dosiahnuť až 13 ha. Konfiškáciu realizoval štát bez náhrady. Nadobúdatelia mali za pôdu uhradiť hodnotu, ktorá sa rovnala jeden až dvojnásobku priemernej úrody z prevzatej výmery.[20]

Jan: *KSČ a Československo (1945–1960).* Praha 2003; PRŮCHA, Václav a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992. 2. díl.* Praha 2009; KUKLÍK, Jan: *Znárodněné Československo. Od znárodnění k privatizaci – státní zásahy do vlastnických a dalších majetkových práv v Československu a jinde v Evropě.* Praha 2010; SYRNÝ, Marek. *Slovenskí demokrati 44–48.* Bratislava 2010; HALLON, Ľudovít – SABOL, Miroslav – FALISOVÁ, Anna. *Vojnové škody a rekonštrukcia Slovenska 1944–1948: (hospodárstvo, infraštruktúra, zdravotníctvo).* Bratislava 2011.

20 Konfiškácia majetku vždy znamenala vyvlastnenie bez finančnej a inej náhrady. Konfiškácia pôdy bez finančnej náhrady umožnila štátu prideľovať veľké výmery pôdy za výhodných podmienok a za nízke ceny, čo osobitne presadzovali predstavitelia komunistickej strany vo vláde ako súčasť propagandy a politickej taktiky voči roľníctvu a najmä vo vzťahu k drobným roľníkom a bezzemkom, ktorí patrili medzi najbližších spojencov komunistov. PRŮCHA Václav a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny,* s. 75–85; KUKLÍK, Jan: *Znárodněné Československo*, s. 150–157; ČAPKA, František – SLEZÁK, Lubomír – VACULÍK, Jaroslav: *Nové osídlení pohraničí českých zemí po druhé světové válce.* Brno 2005, s. 82–83; KOVÁČ, Dušan: Evakuácia a vysídlenie Nemcov zo Slovenska. In: *Od diktatúry k diktatúre.* Ed. Barnovský, Michal. Bratislava 1995, s. 15–18; Pozri bližšie: KOŤÁTKO, Jiří: *Pozemková reforma v Československu.* Praha 1949; CAMBEL, Samuel: *Slovenská agrárna otázka 1944–1948.* Bratislava 1972.

Pôda maďarského obyvateľstva mala v konečnom dôsledku iba malý podiel na celkovej výmere konfiškovaných pozemkov. Plán odsunu Maďarov z južných regiónov Slovenska totiž narazil na odpor veľmocí. Západní spojenci odmietli odsun už na Postupimskej konferencii v lete 1945 a na jeseň 1945 sa k nim pridal aj Sovietsky zväz. Jeho predstavitelia sa obávali, že sovietska podpora odsunu mohla poškodiť vplyv ľavicových síl, najmä komunistov, v Maďarsku. Odsun bol v nasledujúcom období nahradený tzv. recipročnou výmenou príslušníkov národnostných menšín medzi Slovenskom a Maďarskom. Výmena bola sprevádzaná majetkovými zmenami, ktoré sa nedali porovnávať s majetkovými dôsledkami odsunu Nemcov, ale napriek tomu zasiali značnú časť obyvateľstva, najmä maďarského.[21]

Zatiaľ čo pre demokratické sily v ČSR bola konfiškácia majetku inonárodných vlastníkov a politických protivníkov maximálnym programom zmien vlastníckych pomerov v poľnohospodárstve aj v podnikovej sfére, pre komunistickú stranu a spočiatku aj pre sociálnu demokraciu bola konfiškácia iba prvým krokom k zásadným zmenám vlastníckych vzťahov v ich triednom ponímaní spoločnosti. Vedenie komunistickej strany však spočiatku dodržiavalo taktiku umiernených postojov a krokov, čo bolo v súlade s koncepciou sovietskeho vedenia pre spoločensko-politický vývoj všetkých tzv. ľudovo-demokratických režimov strednej a juhovýchodnej Európy. Podniky konfiškované Nemcom, Maďarom a kolaborantom, ako aj opustené závody, sa okamžite po oslobodení jednotlivých regiónov Slovenska a českých krajín dostali pod kontrolu nového štátu formou dočasnej a vnútenej správy. Dekrét prezidenta republiky z 19. mája 1945 o zriadení národnej správy konfiškovaných majetkov preto už len kodifikoval reálny stav rozšírenia vplyvu štátu v podnikovej sfére. Národná správa v porovnaní s dočasnou a vnútenou správou znamenala ďalší krok alebo medzistupeň smerom k znárodneniu, aj keď ešte nemenila majetkovo-právny stav podniku. Podľa údajov z konca októbra 1945 sa v českých krajinách nachádzalo pod národnou správou už 9 302 podnikov a živností, ktoré zamestnávali približne milión činných osôb. Na Slovensku to bolo v júni 1945

21 K problematike vysídlenia Maďarov zo Slovenska, ako aj ich núteného presídľovania v rámci ČSR po roku 1945 a k otázkam majetkovej ujmy s tým spojenej pozri viacero prác od historika Štefana Šutaja a súborné dielo k danej tematike od Katalin Vadkertyovej: ŠUTAJ, Štefan: Problematika maďarskej menšiny na Slovensku 1945–1953. In: *Od diktatúry k diktatúre.* Ed. Barnovský, Michal. Bratislava 1995, s. 155–161; ŠUTAJ, Štefan: *Maďarská menšina na Slovensku 1945–1948.* Bratislava 1993; ŠUTAJ, Štefan: *Nútené presídľovanie Maďarov do Čiech.* Prešov 2005; ŠUTAJ, Štefan: *Maďarská menšina na Slovensku po roku 1945.* Košice 2015; ŠUTAJ, Štefan: *Parížska konferencia 1946 a mierová zmluva s Maďarskom.* Prešov 2014; ŠUTAJ, Štefan: *Výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom.* Košice 2022; VADKERTYOVÁ, Katalin: *Maďarská otázka v Československu 1945–1948.* Bratislava 2002.

okolo 4 000 podnikov. Z nich 750 zamestnávalo viac na 50 činných osôb. Prezidentský dekrét z 19. mája 1945 umožňoval aj navrátenie konfiškovaného majetku pôvodnému vlastníkovi v prípade, že bol vyvlastnený počas vojny z rasových, národnostných, či politických, dôvodov. K týmto majetkovým presunom však dochádzalo iba ojedinele.[22]

Cieľom komunistickej strany bolo pokročiť od národnej správy k znárodneniu celej podnikovej sféry pod čiastočnou kontrolou štátu. Následne plánovala prejsť od konfiškácie z národno-politických dôvodov k znárodneniu na triednom základe, čiže k poštátneniu, ktoré by sa vzťahovalo aj na podnikový majetok národne a politicky spoľahlivých kapitalistických vlastníkov. Komunistická strana Československa zriadila pri svojom ústrednom výbore národohospodársku komisiu, ktorá začala systematicky pripravovať koncepciu znárodnenia. Súčasne združila ľavicové sily, teda sociálno-demokratickú a národno-socialistickú stranu, ako aj predstaviteľov odborov, do spoločného Národného bloku, kde postupne presadzovala svoje predstavy o rozsahu poštátnenia. Predseda KSČ Klement Gottwald predložil prezidentovi E. Benešovi 3. mája 1945 ideový návrh schválenia širokej koncepcie znárodnenia formou prezidentských dekrétov. Tieto bolo potrebné podpísať do konca októbra 1945, predtým ako sa malo zísť národné zhromaždenie. Na jeho pôde sa totiž mohol radikálny návrh poštátnenia v parlamentných debatách podstatne zmierniť alebo úplne likvidovať. Prezident s návrhom komunistickej strany v podstate súhlasil.[23]

Komunisti potom rozvinuli kampaň za potvrdenie a ďalšie rozšírenie plánu znárodnenia. Národný blok prišiel s požiadavkou znárodnenia všetkých významnejších podnikov nad 500 zamestnancov a zároveň predložil návrh, aby sa poštátnenie vzťahovalo aj na odvetvia s prevahou stredne veľkých a menších podnikov, kde bolo potrebné znížiť hranicu znárodnenia až na 150 zamestnancov, prípade na celé odvetvie. Začiatkom septembra 1945 bol plán Národného bloku o znárodnení predložený dočasnej vláde vo forme vládnej osnovy prezidentského dekrétu. Predstavitelia českej Lidovej strany a novovytvorenej slovenskej Demokratickej strany vzniesli proti návrhom Národného bloku viaceré zásadné námietky. Lidovci presadzovali etapovitú koncepciu znárodnenia a slovenskí demokrati odmietali najmä poštátnenie stredne veľkých a menších podnikov v odvetviach, ako bol celulózovo-papierenský, textilný a najmä po-

22 LHOTA, Václav: *Znárodnění v Československu*, s. 59–72; PRŮCHA, Václav: *Hospodářské a sociální dějiny*, s. 71–74; KUKLÍK Jan: *Znárodněné Československo*, s. 144–149. Pozri tiež: FREJKA, Ludvík: *Historie bojů o znárodnění československého průmyslu.* Praha 1950; NEŠPOR, Zdeněk: *Národní správa průmyslových a řemeslných podniků.* Praha 1945.

23 LHOTA, Václav: *Znárodnění v Československu*, s. 73–77.

travinársky priemysel, kde mal národne slovenský kapitál hlavné pozície. Po viacerých fázach zložitých rokovaní o jednotlivých odvetviach mimo sféru kľúčového priemyslu dospeli politické strany k určitým kompromisom. Podľa charakteru odvetví bola hranica znárodnenia odstupňovaná od 150 cez 200, 300, 400 až po 500 zamestnancov, prípadne sa ako kritérium zvolila výrobná kapacita. Celková filozofia znárodnenia vypracovaná komunistickou stranou a jej spojencami však bola v podstate prijatá. Výslednú podobu koncepcie znárodnenia vláda predložila vo forme predlôh prezidentských dekrétov. Dňa 24. októbra 1945 prezident podpísal štyri dekréty o znárodnení č. 101 až 104. Tieto sa vzťahovali približne na 3 tis. podnikov, čo predstavovalo 16,5 % počtu všetkých závodov. Znárodnený sektor však zamestnával až 60 % činných osôb v hospodárstve ČSR. Do rúk štátu prešli komerčné banky, poisťovne, bane, huty, ťažký priemysel, energetika, ako aj väčšie a stredne veľké podniky viacerých ďalších odvetví. Dekréty tiež zásadným spôsobom obmedzovali zakladanie nových súkromných podnikov a v niektorých odvetviach ho úplne vylučovali. Na druhej strane sa ešte počítalo s istými formami náhrady za poštátnený majetok a akciové podiely. Znárodňovacia akcia v ČSR v roku 1945 znamenala vo svetovom meradle najrozsiahlejšie poštátnenie hospodárskej základne od 20. rokov 20. storočia v Sovietskom zväze. Mala ďalekosiahly význam pre ďalší politický a sociálno-ekonomický vývoj krajiny. V západných demokratických krajinách vyvolala rozčarovanie, lebo zasiahla aj vlastníctvo západných spojencov. Nasledovali odvetné opatrenia, najmä zo strany USA.[24]

V máji 1946 sa konali parlamentné voľby. Komunistická strana predložila voličom ideu budovateľského programu a obnovy hospodárstva, pričom viedla veľmi účinnú propagandistickú kampaň. Následne v celoštátnom meradle jednoznačne zvíťazila so ziskom približne 38 % hlasov. V novom ústavodarnom zhromaždení prevzala viac ako tretinu mandátov a v novej vláde Národného frontu post premiéra a deväť ministerských kresiel. Odlišná situácia bola na Slovensku, kde s nadpolovičným podielom hlasov zvíťazila Demokratická stra-

24 LHOTA, Václav: *Znárodnění v Československu*, s. 78–87, 108–141, 154–164; PRŮCHA, Václav: *Hospodářské a sociální dějiny*, s. 85–96; KUKLÍK, Jan: *Znárodněné Československo*, s. 158–169, 174–206; LONDÁK, Miroslav: *Otázky industrializácie,* s. 22–24; HORVÁTH, Štefan – VALACH, Ján: *Peňažníctvo na Slovensku 1945–1950*, s. 113–128. Pozri tiež: VRABLIC, Emil: *Revolúcia a znárodnenie na Slovensku.* Bratislava 1975; LAUŠMAN, Bohumil: *Znárodnění bank, pojišťoven, nerostného bohatství, energetických zdrojů a průmyslu.* Praha 1946; FIERLINGER, Zdeněk: K historii boje o znárodnění. In: *Nová mysl*, 1950, roč. 4, s. 795–801; MRÁZEK, Otakar: Formování socialistického průmyslu v ČSSR v letech 1945–1951. In: *Československá revoluce 1944–1948.* Praha 1966; HUMHALOVÁ, Květoslava: Historickoprávní analýza znárodňovacích dekretů z roku 1945. In: *Národně osvobozenecký boj za druhé světové války*. Praha 1981, s. 170–183.

na. Českí aj slovenskí komunisti vynaložili veľké úsilie, aby vplyv Demokratickej strany eliminovali. Podarilo sa im to postupným obmedzovaním právomocí slovenských národných orgánov na čele so SNR a Zborom povereníkov, kde mala Demokratická strana väčšinu. Nová vláda Národného frontu na čele s premiérom K. Gottwaldom predložila budovateľský program formou dvojročného hospodárskeho plánu na roky 1947–1948. Jeho cieľom bolo obnovenie predvojnových hospodárskych kapacít, čo sa aj v podstate darilo uskutočňovať. Jadro hospodárstva už tvoril znárodnený sektor, kde sa na celoštátnej, rezortnej a podnikovej úrovni začali uplatňovať direktívne metódy riadenia, známe z neskorších desaťročí. Dvojročný plán znamenal praktické overenie centrálneho plánovitého riadenia ekonomiky. V programe komunistickej strany prevládala do polovice roka 1947 filozofia osobitnej československej cesty k demokratickému socializmu, kde sa predbežne počítalo so zachovaním rôznych foriem vlastníctva a metód riadenia hospodárstva. To však nevylučovalo ostré zápasy o hospodársko-politickú koncepciu v rôznych segmentoch ekonomiky, napríklad v peňažníctve, v sporoch o konfiškáty a v poľnohospodárstve, kde sa pokúšali komunisti prehĺbiť svoj vplyv medzi maloroľníkmi a bezzemkami plánom revízie medzivojnovej pozemkovej reformy a požiadavkami parcelácie hospodárstiev nad 50 ha. Začal sa formovať aj plán znárodnenia podnikov nad 50 zamestnancov.[25]

Medzinárodný vývoj smeroval k bipolárnemu rozdeleniu sveta a na politickej scéne ČSR sa každý subjekt musel rozhodnúť pre jednu alebo druhú stranu. U komunistov bola voľba jasná. Stáli na strane Sovietskeho zväzu a budúceho sovietskeho bloku. Orientáciu na Sovietsky zväz urýchlil hospodársky vývoj. Prelom znamenal postoj k tzv. Marshallovmu plánu USA na hospodársku pomoc Európe s cieľom zastaviť jej politickú radikalizáciu. V júni 1947 vládni predstavitelia ČSR vrátane komunistov prijali pozvánku na parížske rokovania o tomto pláne. Na osobný nátlak J. V. Stalina, ktorý zavolal delegáciu vlády ČSR do Moskvy, však bol Marshallov plán odmietnutý. Dôležitú úlohu mala tiež katastrofálna neúroda v lete 1947. USA boli požiadané o pomoc, ale túto podmieňovali revíziou výsledku znárodnenia. ČSR sa preto obrátila na Sovietsky zväz, ktorý poskytol veľkú zásielku obilia. KSČ pomoc náležite propagandisticky využila a v novembri 1947 bola so Sovietskym zväzom podpísaná zmluva

25 PRÚCHA, Václav: *Hospodářské a sociální dějiny*, s. 146–160; KUKLÍK Jan: *Znárodněné Československo*, s. 271–275; LHOTA, Václav: *Znárodnění v Československu*, s. 231–240; LONDÁK, Miroslav: *Otázky industrializácie*, s. 36–47. Pozri tiež: *Budovateľský program Gottwaldovy vlády*. Praha 1946; SNÍTIL, Zdeněk: O dvouletce a jejím místě v politice KSČ v letech 1946–1947. In: *Příspěvky k dějinám KSČ*, 1967, roč. 7, s. 669–698.

o hospodárskej spolupráci, čo znamenalo jednoznačný hospodársky obrat ČSR na Východ.[26]

Na jeseň 1947 vedenie KSČ pod tlakom sovietskych komunistov a komunistických strán ďalších ľudovo-demokratický štátov radikalizovalo formy politického boja o moc. V hospodárskej sfére vyšli komunisti s požiadavkami ďalšej etapy znárodnenia a definitívneho ukončenia pozemkovej reformy. Už v novembri 1947 sa podarilo slovenským komunistom pod vedením Gustáva Husáka ovládnuť Zbor povereníkov.[27] Českí aj slovenskí komunisti dokázali nájsť v každej strane demokratického tábora skupinu politikov ochotných za určitých podmienok začať rozkladný proces vo vlastnom politickom subjekte. Komunistická strana pritom využívala stále brutálnejšie metódy oslabovania nepriateľa, najmä za pomoci bezpečnostných zložiek, ako aj ďalších spojencov. Ministri vlády Národného frontu za strany demokratického tábora sa preto odhodlali k účinnejšiemu kroku a na protest podali vo februári 1948 demisiu. Týmto plánovali vyvolať pád vlády a vypísanie nových volieb. Demisiu však podalo menej než 50 % členov vlády, čo využili komunisti a za všeobecnej podpory spojencov prinútili 25. februára 1948 prezidenta republiky, aby demisiu „zradných" ministrov prijal. Na ich kreslá dosadili svojich exponentov v nekomunistických stranách.[28] Ďalší vývoj už mala KSČ plne v rukách. Niekoľko týždňov po uchopení moci predložila súbor legislatívnych aktov o druhej etape znárodnenia a dokončení pozemkovej reformy.

Zápas o charakter povojnovej pozemkovej reformy sa vyvíjal zložitým spôsobom už od parlamentných volieb v máji 1946. Napriek rozdeleniu viac ako jeden milión ha konfiškovanej pôdy v prvej etape reformy, hlad po pôde ostal u veľkej časti roľníctva neuspokojený. Parcelácia konfiškovaných majetkov sa týkala predovšetkým regiónov obývaných Nemcami, preto veľké plochy českých krajín a najmä Slovenska nezasiahla. Plánovaný odsun Maďarov zo Slo-

---

26 PRŮCHA, Václav: *Hospodářské a sociální dějiny*, s. 163–175; LHOTA, Václav: *Znárodnění v Československu*, s. 270–276; Pozri bližšie napríklad: VESELÝ, Zdeněk: *Československo a Marshallův plán*. Praha 1985; PETRUF, Pavol: *Marshallov plán.* Bratislava 1993; PROKŠ, Petr: *Československo a Západ 1945–1948. Vztahy Československa se Spojenými státy, Velkou Británií a Francií v letech 1945–1948.* Praha 2001. Pozri tiež napríklad: KAPLAN, Karel: *Československo v letech 1945–1948, 1. část*. Praha 1991; KAPLAN, Karel: *Pravda o Československu.* Praha 1990.

27 VONDRÁŠEK, Václav: *Rok 1947 – mezník v poválečném vývoji Slovenska*, s. 46–56; BARNOVSKÝ, Michal: *Na ceste k monopolu*, s. 183–225. Pozri bližšie napríklad: SYRNÝ, Marek. *Slovenskí demokrati 44–48.* Bratislava 2010.

28 BARNOVSKÝ, Michal: *Na ceste k monopolu*, s. 227–247. Ďalej pozri bližšie napríklad: RATAJ, Jan: *KSČ a Československo (1945–1960).* Praha 2003; KAPLAN, Karel: *Nekrvavá revoluce.* Praha 1992; BOUČEK, Miroslav – KLIMEŠ, Miloslav: *Dramatické dny února 1948.* Praha 1973; VARTÍKOVÁ, Marta: *Od Košíc po február.* Bratislava 1968.

venska sa pritom nerealizoval, takže jeho podiel na výmere konfiškovanej pôdy dosiahol iba 16 %. V povedomí roľníctva zároveň pretrvával pocit nespravodlivosti z polovičatého charakteru pozemkovej reformy medzivojnových rokov. Z tejto reformy a následných parcelácií ostávalo nerozdelených asi 1 mil. ha pôdy. V záujme prehĺbenia vplyvu na vidieku vládne politické sily vedené komunistickou stranou prišli s myšlienkou revízie medzivojnovej reformy. Revíziu schválili zákonom z 11. júla 1947. Týmto začala druhá etapa povojnovej pozemkovej reformy, v rámci ktorej zabrali 270 tis. ha poľnohospodárskej pôdy a 599 tis. ha lesov. Vlastníkom prisľúbili náhradu zo štátnych prostriedkov vo výške priemernej ceny pôdy za posledných desať rokov, zníženej o 20 %. Druhá etapa reformy vošla do života v období nástupu komunistickej strany k moci, čo ovplyvnilo jej charakter. Štát okrem lesov prevzal aj väčšinu poľnohospodárskej pôdy a časť pozemkov pridelil obciam. Roľníkom poskytol iba necelých 70 tis. ha. Rozdeľovanie pôdy sa uskutočnilo za symbolickú cenu a bez jednoznačne stanovených kritérií podľa miestnych pomerov.[29]Komunisti už paralelne s prípravou revízie medzivojnovej reformy koncipovali radikálnejší plán rozdelenia pôdy, korešpondujúci s charakterom pozemkových reforiem v ďalších ľudovo-demokratických krajinách. Sformovali ho ako program novej alebo tretej etapy pozemkovej reformy a oficiálne predložili na zhromaždení roľníctva východných Čiech začiatkom apríla 1947. Išlo o tzv. Hradecký program. Jeho kľúčovou požiadavkou sa stala parcelácia hospodárstiev nad 50 ha. Komunistická strana začala Hradecký program presadzovať na jeseň 1947. V podobe zákona ho predložila a nechala schváliť 21. marca 1948, teda krátko potom čo definitívne uchopila moc. Tým spustila záverečnú etapu pozemkovej reformy. V jej rámci zabrali 215 tis. ha poľnohospodárskej a 31 tis. ha lesnej pôdy. Delenie zostávajúceho pozemkového vlastníctva odrážalo nové politické pomery. Väčšina pôdy už pripadla štátnym statkom a roľníckym jednotným družstvám. Medzi roľníkov parcelovali iba necelých 8 tis. ha pôdy. Napriek stanoveniu hraničnej výmery parcelovaných hospodárstiev 50 ha, bežne sa delili aj menšie poľnohospodárske závody. Štát prisľúbil za odobrané pozemky náhradu, ktorá však nikdy nebola vyplatená, podobne ako aj náhrada za pôdu v rámci druhej etapy reformy.[30]

29 PRŮCHA, Václav: *Hospodářské a sociální dějiny*, s. 177–184, 195. KUKLÍK, Jan: *Znárodněné Československo,* s. 176–181.

30 PRŮCHA, Václav: *Hospodářské a sociální dějiny*, s. 177–180, 195–198. Pozri bližšie: *Príspevky v zborníku Zemědělství na rozcestí 1945–1948. Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 22.–23. 9. 1998. Studie Slováckého muzea 3.* Uherské Hradiště 1998; KAPLAN, Karel – ŠČERBAKOV, Jiří: Až k vítězství Hradeckého programu. In: *Příspěvky k dějinám rolnického hnutí v letech 1945–1948 ve východních Čechách.* Havlíčkův Brod 1962; KO-

Požiadavku druhej etapy znárodnenia v podnikovej sfére komunistická strana oficiálne predložila začiatkom januára 1948 na zasadnutí jej ústredného výboru. V politickom bloku komunistickej strany panovala zhoda, že novú hranicu znárodnenia v podnikovej sfére stanovia na 50 zamestnancov. Okrem zostávajúcich súkromných podnikov potravinárstva a ďalších odvetví ľahkého priemyslu navrhovali do koncepcie znárodnenia zaradiť aj polygrafické závody, stavebníctvo, veľkoobchod, zahraničný obchod, nemocnice, sanatóriá, liečebne, distribúciu liekov a iné podniky terciárnej sféry. Nástup komunistickej strany k moci realizáciu nových zámerov poštátnenia zásadným spôsobom urýchlil. Rekonštruovaná vláda už začiatkom marca 1948 predložila druhú etapu znárodnenia ako súčasť svojho programu „obrodenému" národnému zhromaždeniu, ktoré v nasledujúcich týždňoch prijalo sériu znárodňovacích zákonov pre jednotlivé segmenty hospodárstva. Do novembra 1948 bolo v ľahkom priemysle, drevárstve, chemickom priemysle a v stavebníctve znárodnených 4 895 stredne veľkých podnikov. Viaceré z nich aj pod hranicou 50 zamestnancov. U niektorých typov podnikov bola ako hranica znárodnenia stanovená výrobná kapacita, prípadne iné kritériá a niektoré odvetvia poštátnili kompletne, napríklad chemický priemysel a sklárstvo. V apríli až júni 1948 prijali zákony o znárodnení veľkoobchodu, obchodných domov, obchodov s viac ako 50 zamestnancami, ako aj o poštátnení časti hotelových a reštauračných podnikov, cestovných kancelárií, rekreačných zariadení, ozdravovní, liečební, nemocníc a iných podnikateľských subjektov terciárnej sféry. Koncom roka 1948 prišli na rad dopravné podniky automobilovej a inej cestnej dopravy a zostávajúce súkromné podniky v železničnej, vodnej a leteckej doprave. Poštátnený bol aj český a slovenský rozhlas a vznikol jednotný podnik Československý štátny film.[31]

Po roku 1948 sa celková filozofia vlastníckych vzťahov v ČSR ďalej veľmi rýchlo prispôsobovala sovietskemu vzoru. Pozornosť vládneho režimu sa zamerala na likvidáciu a poštátnenie drobných podnikov, na spájanie živností do komunálnych podnikov a družstiev, na centralizáciu a transformáciu ľudového peňažníctva a kolektivizáciu stredných a malých roľníckych hospodárstiev. Sú-

ŤÁTKO, Jiří: *Pozemková reforma v Československu.* Praha 1949; CAMBEL, Samuel: *Slovenská agrárna otázka 1944–1948.* Bratislava 1972.

31 LHOTA, Václav: *Znárodnění v Československu*, s. 266–270, 280–309; PRŮCHA, Václav: *Hospodářské a sociální dějiny,* s. 198–203; KUKLÍK, Jan: *Znárodněné Československo,* s. 212–219, 282–286. Pozri tiež: VRABLIC, Emil: *Revolúcia a druhá etapa znárodnenia na Slovensku.* Bratislava 1979; KOLÁR, František Jaromír: *Další znárodnění – smrtelná rána kapitalizmu.* Praha 1948; KOLÁR, František Jaromír: *Únorový skok v našem hospodářství.* Praha 1949; FREJKA, Ludvík: *Československé hospodářství na cestě k socializmu.* Praha 1949; MRÁZEK, Otakar: *Patnáct let rozvoje znárodněného průmyslu v ČSSR*. Praha 1960.

kromné podnikanie na niekoľko desaťročí takmer úplne zaniklo. Práve ČSR sa stala krajinou, kde poštátňovanie, združstevňovanie a iné formy likvidácie súkromného vlastníctva dospeli najďalej, dokonca aj v porovnaní so samotným Sovietskym zväzom.

POUŽITÉ ZDROJE

Archívne pramene

Slovenský národný archív
f. Ministerstvo hospodárstva
f. Štátny pozemkový úrad – B
f. Úrad predsedníctva vlády – Štátna rada
f. Tatra banka

Normatívne zdroje

Slovenský zákonník, 1939–1941
Zbierka nariadení SNR, 1945

Literatúra

BARNOVSKÝ, Michal: *Na ceste k monopolu moci.* Bratislava 1993

BARNOVSKÝ, Michal: SNP a postoj politických strán k sociálno-politickým premenám. In: *Zborník Pamätníka – Múzea Slovenského národného povstania.* Banská Bystrica 1976, s. 96–108

BOUČEK, Miroslav – KLIMEŠ, Miloslav: *Dramatické dny února 1948.* Praha 1973

BOUČEK, Miroslav – KLIMEŠ, Miloslav – VARTÍKOVÁ, Marta: *Program revolúcie. Ku vzniku Košického vládneho programu.* Bratislava 1975

Budovateľský program Gottwaldovy vlády. Praha 1946

CAMBEL, Samuel: *Hospodárske pomery v Slovenskom národnom povstaní.* Bratislava 2003

CAMBEL, Samuel: *Revolučný rok 1945. Oslobodenie a prvé kroky ľudovej moci na strednom Slovensku.* Banská Bystrica 1965

CAMBEL, Samuel: *Slovenská agrárna otázka 1944–1948.* Bratislava 1972

CAMBEL, Samuel: *Slovenská dedina 1938–1944.* Bratislava 1996

CAMBEL, Samuel: SNP a jeho sociálno-ekonomický program. In: *Nová Mysl*, 1969, roč. 22, s. 921–930

ČAPKA, František – SLEZÁK, Lubomír – VACULÍK, Jaroslav: *Nové osídlení pohraničí českých zemí po druhé světové válce.* Brno 2005

DERFIŇÁK, Peter: Z minulosti Židovského družstva pre Prešov a okolie (1923–1941). In: *Acta historici Neosoliensia 11*. Banská Bystrica 2008, s. 200–213
FALTUS, Jozef – PRŮCHA, Václav: *Prehľad hospodárskeho vývoja na Slovensku v rokoch 1918–1945*. Bratislava 1969
FIAMOVÁ, Martina: *Arizácia pozemkového vlastníctva židovského obyvateľstva na Slovensku* (dizertačná práca). Bratislava 2013
FIAMOVÁ, Martina: „Čo Židia dnes v Slovenskej republike vlastnia, to je v podstate majetkom slovenského národa." Príprava, priebeh a dôsledky arizácie židovského majetku na Slovensku v rokoch 1938–1945. In: *Ve stínu války: Protektorát Čechy a Morava, Slovenská republika, Říšská župa Sudety a další odtržená československá území v letech 1938/39–1945*. Eds. Pažout, Jaroslav – Portmann, Kateřina. Praha 2019, s. 158–185
FIAMOVÁ, Martina: *„Slovenská zem patrí do slovenských rúk"*. Bratislava 2015
FIERLINGER, Zdeněk: K historii boje o znárodnění. In: *Nová mysl*, 1950, roč. 4, s. 795–801
FREJKA, Ludvík: *Československé hospodářství na cestě k socializmu.* Praha 1949
FREJKA, Ludvík: *Historie bojů o znárodnění československého průmyslu.* Praha 1950
HALLON, Ľudovít: Arizácia na Slovensku 1939–1945. In: *Acta Oeconomika Pragensia*, 2007, roč. 15, č. 7, s. 148–161
HALLON, Ľudovít: Úloha komerčných bánk v arizácii Slovenska 1939–1945. In: *Historický časopis*, 2006, roč. 54, č. 4, s. 591–606
HALLON, Ľudovít – HLAVINKA, Ján – NIŽŇANSKÝ, Eduard: Pozícia Ústredného hospodárskeho úradu v politickom, hospodárskom a spoločenskom živote Slovenska v rokoch 1940–1942. In: *Arizácie.* Eds. Nižňanský, Eduard – Hlavinka, Ján. Bratislava 2010, s. 11–65
HALLON, Ľudovít – SABOL, Miroslav – FALISOVÁ, Anna. *Vojnové škody a rekonštrukcia Slovenska 1944–1948: (hospodárstvo, infraštruktúra, zdravotníctvo).* Bratislava 2011
HEŠTEROVÁ, Zdenka: *Zbrojársky priemysel na strednom Považí.* Banská Bystrica 2014
HLAVINKA, Ján: *Arizácia židovských podnikov v Šarišsko-zemplínskej župe 1939–1945* (dizertačná práca). Bratislava 2013
HLAVINKA, Ján: *Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938–1945*. Bratislava 2007
HLAVINKA, Ján – NIŽŇANSKÝ, Eduard (eds.): *Arizácie v regiónoch Slovenska*. Bratislava 2010

HLAVOVÁ, Viera: Parlamentné voľby na Slovensku roku 1946. In: *Prvé povojnové voľby v strednej a juhovýchodnej Európe.* Eds. Barnovský, Michal – Ivaničková, Edita. Bratislava 1998, s. 56–64

HLUŠIČKOVÁ, Růžena: *Boj o průmyslové konfiskáty v Československu v letech 1945–1948.* Praha 1983

HORVÁTH, Štefan – VALACH, Ján: *Peňažníctvo na Slovensku 1945–1950.* Bratislava 1984

HRADSKÁ, Katarína (ed.): *Holokaust na Slovensku 8. Ústredňa Židov.* Dokumenty. Zvolen 2009

HRADSKÁ, Katarína: *Prípad Wisliceny. Nacistický poradcovia a židovská otázka na Slovensku.* Bratislava 1999

HUMHALOVÁ, Květoslava: Historickoprávní analýza znárodňovacích dekretů z roku 1945. In: *Národně osvobozenecký boj za druhé světové války*. Praha 1981, s. 170–183

KAMENEC, Ivan: *Po stopách tragédie.* Bratislava 1991

KAPLAN, Karel: *Československo v letech 1945–1948, 1. část*. Praha 1991

KAPLAN, Karel: *Nekrvavá revoluce*. Praha 1992

KAPLAN, Karel: *Pravda o Československu.* Praha 1990

KAPLAN, Karel – ŠČERBAKOV, Jiří: Až k vítězství Hradeckého programu. In: *Příspěvky k dějinám rolnického hnutí v letech 1945–1948 ve východních Čechách.* Havlíčkův Brod 1962

KOCIAN, Jiří: Národní socialisté a slovenská otázka 1945–1948. In: *Od diktatúry k diktatúre.* Ed. Barnovský, Michal. Bratislava 1995, s. 57–65

KOCIAN, Jiří: Parlamentní volby v českých zemích v roce 1946. In: *Prvé povojnové voľby v strednej a juhovýchodnej Európe.* Eds. Barnovský, Michal – Ivaničková, Edita. Bratislava 1998, s. 111–127

KOLÁR, František Jaromír: *Další znárodnění – smrtelná rána kapitalizmu.* Praha 1948

KOLÁR, František Jaromír: *Únorový skok v našem hospodářství.* Praha 1949

KOŤÁTKO, Jiří: *Pozemková reforma v Československu.* Praha 1949

KOVÁČ, Dušan: Evakuácia a vysídlenie Nemcov zo Slovenska. In: *Od diktatúry k diktatúre.* Ed. Barnovský, Michal. Bratislava 1995, s. 15–18

KOVÁČIK, Ľudovít: *Boj o banky.* Bratislava 1950

KUKLÍK, Jan: *Znárodněné Československo. Od znárodnění k privatizaci – státní zásahy do vlastnických a dalších majetkových práv v Československu a jinde v Evropě.* Praha 2010

LARIŠOVÁ, Petra. *Židovská komunita v Bratislave v roku 1940*. Bratislava 2000

LAUŠMAN, Bohumil: *Znárodnění bank, pojišťoven, nerostného bohatství, energetických zdrojů a průmyslu.* Praha 1946

LHOTA, Václav: *Znárodnění v Československu 1948–1950.* Praha 1987
LIPSCHER, Ladislav: *Židia v slovenskom štáte 1939–1945.* Bratislava 1992
LIPTÁK, Ľubomír: *Ovládnutie slovenského priemyslu nemeckým kapitálom.* Bratislava 1960
LONČÍKOVÁ, Michala: Prominentní arizátori v okrese Banská Bystrica v rokoch 1939–1945. In: *Židovský kultúrny fenomén v stredoeurópskom kontexte II.* Galanta 2017, s. 41–58
LONDÁK, Miroslav: *Otázky industrializácie Slovenska (1944–1960).* Bratislava 1999
MARUŠKOVÁ, Galina Pavlovna: Socializace výrobních prostředků ve střední a jihovýchodní Evropě v letech 1944–1948. In: *Československý časopis historický*, 1975, roč. 80, s. 21–50
MIČKO, Peter: *Hospodárska politika Slovenského štátu. Kapitoly z hospodárskych dejín Slovenska v rokoch 1938–1945.* Krakov 2010
MIČKO, Peter: *Nemecký finančný kapitál a stredné Slovensko v rokoch 1939–1945.* Banská Bystrica 2006
MRÁZEK, Otakar: Formování socialistického průmyslu v ČSSR v letech 1945–1951. In: *Československá revoluce 1944–1948.* Praha 1966, s. 252–259
MRÁZEK, Otakar: *Patnáct let rozvoje znárodněného průmyslu v ČSSR.* Praha 1960
NEŠPOR, Zdeněk: *Národní správa průmyslových a řemeslných podniků.* Praha 1945
NIŽŇANSKÝ, Eduard: *Holokaust na Slovensku. Obdobie autonómie (6. 10. 1938–14. 3.1939) – Dokumenty.* Bratislava 2001
NIŽŇANSKÝ, Eduard: *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte.* Prešov 1999
NIŽŇANSKÝ, Eduard – KAMENEC, Ivan: *Holokaust na Slovensku, 2. Prezident, vláda, Snem SR, Štátna rada o židovskej otázke (1939–1945).* Zvolen; Bratislava 2003
NIŽŇANSKÝ, Eduard – PSICOVÁ, Katarína: *Antisemitizmus a holokaust na Slovensku v dokumentoch nemeckej proveniencie 1938–1945.* Banská Bystrica 2021
PAULOVIČOVÁ, Nina: *Židovská komunita v dejinách mesta Hlohovec (1938–1945).* Hlohovec 2009
PETRUF, Pavol: *Marshallov plán.* Bratislava 1993
Príspevky v zborníku Zemědělství na rozcestí 1945–1948. Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 22.–23. 9. 1998. Studie Slováckého muzea 3. Uherské Hradiště 1998

PROKŠ, Petr: *Československo a Západ 1945–1948. Vztahy Československa se Spojenými státy, Velkou Británií a Francií v letech 1945–1948.* Praha 2001
PRŮCHA, Václav a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992. 2. díl.* Praha 2009
PRŮCHA, Václav a kol. *Hospodářské dějiny evropských socialistických zemí.* Praha 1977
RATAJ, Jan: *KSČ a Československo (1945–1960).* Praha 2003
RYCHLÍK, Jan: Možnosti i řešení česko-slovenského vztahu 1945–1948. In: *Od diktatúry k diktatúre.* Ed. Barnovský, Michal. Bratislava 1995, s. 19–28
SABOL, Miroslav: *Dejiny dopravy na Slovensku 1939–1948 (1950).* Bratislava 2015
SABOL Miroslav: *Elektrifikácia a v hospodárskom a spoločenskom živote Slovenska 1938–1948.* Bratislava 2010
SCHVARC, Michal: Pokus o arizáciu piešťanských kúpeľov v rokoch 1938–1939. In: *Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938–1945.* Ed. Sokolovič, Peter. Bratislava 2008, s. 461–474
SLNEKOVÁ, Veronika: *K osudom židovskej komunity v Trnave 1938–1945*. Nitra 2010
SNÍTIL, Zdeněk: O dvouletce a jejím místě v politice KSČ v letech 1946–1947. In: *Příspěvky k dějinám KSČ*, 1967, roč. 7, s. 669–698
SYRNÝ, Marek. *Slovenskí demokrati 44–48.* Bratislava 2010
ŠUTAJ, Štefan: *Maďarská menšina na Slovensku po roku 1945.* Košice 2015
ŠUTAJ, Štefan: *Maďarská menšina na Slovensku 1945–1948.* Bratislava 1993
ŠUTAJ, Štefan: *Nútené presídľovanie Maďarov do Čiech.* Prešov 2005
ŠUTAJ, Štefan: *Parížska konferencia 1946 a mierová zmluva s Maďarskom.* Prešov 2014
ŠUTAJ, Štefan: Problematika maďarskej menšiny na Slovensku 1945–1953. In: *Od diktatúry k diktatúre.* Ed. Barnovský, Michal. Bratislava 1995, s. 155–161
ŠUTAJ, Štefan: *Výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom*. Košice 2022
VADKERTYOVÁ, Katalin: *Maďarská otázka v Československu 1945–1948.* Bratislav 2002
VARTÍKOVÁ, Marta: *Od Košíc po február.* Bratislava 1968
VESELÝ, Zdeněk: *Československo a Marshallův plán*. Praha 1985
VNUK, František: *Slovensko v rokoch 1945–1948.* Bratislava 1994
VNUK, František: *Židia na Slovensku v rokoch 1938–1948.* Bratislava 2014
VONDRÁŠEK, Václav: Rok 1947 – mezník v poválečném vývoji Slovenska. In: *Od diktatúry k diktatúre.* Ed. Barnovský, Michal. Bratislava 1995, s. 46–56

VRABLIC, Emil: *Revolúcia a druhá etapa znárodnenia na Slovensku.* Bratislava 1979

VRABLIC, Emil: *Revolúcia a znárodnenie na Slovensku.* Bratislava 1975

ZAVACKÁ, Katarína: Právne prostriedky zásahov proti židovskej komunite v priebehu autonómie Slovenska. In: *Židovská komunita na Slovensku. Obdobie autonómie. Porovnanie s vtedajšími udalosťami v Rakúsku.* Ed. Nižňanský, Eduard. Bratislava 2000, s. 137–142

ZAVACKÁ, Katarína: Protižidovské zákonodarstvo slovenského štátu. In: TÓTH, Dezider: *Tragédia slovenských židov.* Banská Bystrica 1992, s. 59–76

Zemědělství na rozcestí 1945–1948. Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 22.–23. 9. 1998. Studie Slováckého muzea 3. Uherské Hradiště 1998

Vol. 25/2 | 2023 **Česko-slovenská historická ročenka** pp. 153–192

DOI: 10.5817/cshr.2023.25.2.7

STUDIE

Historiografický obraz „velkých majetkových přesunů“ v českých zemích / Československu období konce 30. až konce 40. let 20. století[1]

EDUARD KUBŮ

Historiographical perspectives on the "great property transfers" in the Bohemian lands/Czechoslovakia of the late 1930s to the late 1940s

This paper offers the perspective of a historian of modern economic and social history on the development of historiography devoted to the turbulent property transfers made in the Bohemian lands/Czechoslovakia in the 1930s and 1940s. The author – who has long been widely involved in the subject – presents his interpretation of the development of the discourse, focusing on works that, in his opinion, significantly advance the understanding of these fateful decades for Czech and Slovak society. The literature on this topic is large and, at the same time, very sparse, as a lot of areas remain uncovered. The older literature, logically, has an ideological character, while the literature produced after the fall of the communist regime has a de-ideologised, descriptive, largely enumerative character. Historians have focused less on examining the mechanisms of property law changes, and even less on the actual ways in which they were implemented in specific cases. Current research has shown how varied and imaginative the Nazi occupation regime's methods of operation were, and not only for large economic enterprises. The subsequent period was also not entirely uniform in the ways in which changes to property rights were implemented.

The literature is unevenly divided between different periods of property transfers, demarcated by regime changes (1938–1939–1945–1948). It does not reflect too much the fact that economic change is not always delimited as sharply as political

1 Text vznikl s podporou Ministerstva zemědělství ČR, institucionální podpora MZE-RO0818.

change. It is more "procedural", except of course for spectacular actions, such as the nationalization of 1945. The expropriation of Jewish property dominates the examined works of historiography, while the expropriation of Czech property during and German property after World War II is almost entirely absent. What is missing is an examination of property transfers in agriculture during World War II. No one has, for instance, so far seriously examined the political administration of nationalised properties. There is no doubt that we are only at the beginning of research into most of the problems outlined in the paper.

Keywords: historiography, economic history, social history, Jews, asset transfers

V žádném dalším státě euroamerického prostoru nedošlo k tolika zásadním majetkoprávním přesunům[2] a změnám střídajícím se v periodě kratší pětadvaceti let, jako právě na území Československé republiky (cca 1936–1960).[3] Navíc byly tyto změny takového rázu, že jedna každá v principech negovala onu předchozí. Vývojová linie rozložení majetku ve státě a společnosti postrádala přirozený evoluční charakter jako u velkých sociálně a ekonomicky dlouhodobě relativně stabilních společností / národních států, jež se vyznačovaly a vyznačují vysokou mírou majetkových kontinuit. Československo i jeho nástupci, Česko a Slovensko, se ve 20. století vyznačují tím, že majetkoprávní procesy jsou sledem těžkých diskontinuit. Ty byly zahájeny nostrifikací firem a pozemkovou reformou na počátku nově zrozené Československé republiky, uzavřely se (doufejme) po přelomu tisíciletí dokončením hospodářských transformací.

Příčiny dynamických, nezřídka doslova bouřlivých průběhů majetkoprávních změn spočívají ve vývojových trajektoriích spíše menších národů vstupujících do éry občanské modernity z nevýhodných výchozích pozic ujařmených sociálně neúplných etnik venkovského založení. Nacionální zápasy a spory fakticky tvořily takřka jedno století (1848–1948) neodbytnou součást pozadí majetkoprávních vývojů. Ve 20. století se k nim přidružily i faktory další, silně podmíněné zvenčí, tedy mimo české země / Československo. Ve 30. letech nabyly rozhodujícího významu faktory/činitele geopolitické povahy, tj. rozložení sil v Evropě. Byl to mocenský vzestup Hitlerova nacistického Německa, vystřídaný v polovině 40. let spuštěním železné opony a osudovým pádem Českoslo-

2 Zásadními majetkovými přesuny pro účel této studie rozumím přesuny vlastnictví kapitálu, půdy a jiných nemovitostí. Nacistická politika k nim jako celek přiřadila židovský majetek. Zvláštní „péči" věnovala pojistkám, osobním kontům, drahým kamenům, zlatu a jiným vzácným kovům. Ne všechny velké majetkové přesuny splňují obvyklé parametry spojované s pojmem revoluce, neboť nebyly takové, aby měnily charakter systému.

3 Za mezníky můžeme vzít rostoucí odliv židovského majetku z ČSR ve druhé polovině 30. let a faktické dokončení kolektivizace venkova na konci 50. let.

venska do mocenského bloku stalinského Sovětského svazu. Vedle specifiky nacionálních konfrontací měla majetkoprávní změna v Československu ještě specifiku extrémní závislosti na zmíněných faktorech vnějších, ležících mimo přirozené trendy svébytných vývojů velkých „národních států" existenčně neohrožovaných labilitou mezinárodních poměrů.

Vývojové trendy majetkoprávních změn byly tedy v Československu / Protektorátu Čechy a Morava / Slovenské republice syntézou faktorů vnitřních (demografických, hospodářských, sociálních, kulturních ad.) a jim ve 30.–50. letech nadřazených faktorů vnějších. Ve vysoké míře tak byly majetkoprávní proměny součástí procesů nadnárodní, ba nadregionální povahy. Blízké analogie nalezneme v řadě dalších zemí Evropy. Avšak nelze hovořit o „unifikovaných" stereotypních vývojích. Regionální podoby německých, resp. sovětských předloh mívaly variabilitu podmíněnou místním prostředím. Víme, že ani vývoj Česka a Slovenska, byť sdílely po větší část 20. století společnou státnost, nebyl shodný a vykazoval množství odlišností. Ostré předěly dějinných vývojových sekvencí (okupace, vznik Slovenského státu,[4] osvobození, únorová prohra demokracie) členily dějinný tok do relativně uzavřených samostatných celků, s oněmi předchozími sice souvislých, ale vnitřně autonomních. Jejich autonomie byla dána politicko-mocenským zázemím, vlastními typy elit a v neposlední řadě profitentů majetkoprávních přesunů. To jsou důvody, proč nemáme – s jednou, důležitou, ale specifickou výjimkou[5] – žádnou velkou kumulativní práci na toto téma. Jedná se o porozumění nesmírně komplikovaným, obtížně sledovatelným procesům, pro něž chybí náležitě zpřístupněná pramenná základna. Prací je tudíž pomálu a pojednávají o konkrétních problémech typu židovský majetek, znárodnění, restituce, pozemková reforma, a to více v politicko-právních rámcích než v jejich věcné podstatě a důsledcích.

* * *

Předkládaný text se mi píše snadno i těžko zároveň. Je to dáno tím, že se problematikou dlouhodobě zabývám, což mi dává výhodu znalostí detailu, ale na druhé straně je mi zatěžko zaujímat stanoviska ke komplexu literatury, v němž jsem sám relativně široce badatelsky zúčastněn. Text tudíž nemůže být zcela nezávislým pohledem zvenčí, ale je jen výrazem mého osobního porozumění a pohledu *insidera*. V přehledu jsem se soustředil především na práce mono-

4 Slovenskou problematikou se zabývá Ludovít Hallon ve studii publikované taktéž v tomto čísle Česko-slovenské historické ročenky.

5 KUKLÍK, Jan: *Znárodněné Československo: od znárodnění k privatizaci – státní zásahy do vlastnických a dalších majetkových práv v Československu a jinde v Evropě*. Praha 2010.

grafického charakteru a dále pak na kratší stati, které ale považuji za významné, ovlivňující odbornou rozpravu. Nejsou zahrnuty práce s několikařádkovými či stránkovými výklady, práce s úzkým tematickým vymezením, resp. ty, jež neměly bezprostřední badatelský podklad a vyjadřovaly suchá shrnutí, či dokonce ideologické floskule. Ostatně každá práce syntetizujícího charakteru dávala k problematice nějakou informaci. Nedostatek času i prostoru pak brání se věnovat případovým studiím věnovaným jednotlivostem. Programově se zabývám jen pracemi výkladově interpretativními, pomíjím tedy velké množství specializovaných pramenných edic. Přehled si tak ani v nejmenším neklade ambici úplného výčtu, byť v některých částech tomu tak s ohledem na omezený počet studií může být.

1. Hospodářský nacionalismus, „útěk" židovského kapitálu ve druhé polovině 30. let 20. století

Struktura majetkové držby byla od sklonku 19. století v českých zemích žhavým, hojně diskutovaným tématem. Tvořila součást bouřlivě se odvíjejícího nacionálního česko-německého diskurzu majícího dvě perspektivy. První hovořila o „národní" emancipaci marginalizovaného českého národa, druhá pak o „čechizaci německého životního prostoru". Jedním z ústředních bodů několikavrstevného nacionálního zápasu – politického, sociálního, školského a kulturně osvětového vůbec – byl i zápas na poli ekonomickém. Současníci, Češi stejně jako Němci, jej označovali za boj o „hospodářskou národní državu".[6] Majetková držba bývala zpravidla ztotožňována s mapou etnického osídlení, majetkové přesuny byly vnímány jako posun národnostní hranice. Typickým příkladem takového vnímání je obsáhlé trojsvazkové dílo německého právníka, statistika a demografa Heinricha Rauchberga z roku 1905.[7] V praxi obvykle šlo o rozlišování etnické/nacionální příslušnosti jednotlivců, obyvatel té či které lokality na nacionálním pomezí. Stranou angažmá v nacionálních animozitách zůstávala obvykle velká majetková držba. Problémem bývala nacionální identifikace majitelů, kteří zpravidla nepodléhali středostavovsky nesenému hospodářskému nacionalismu.[8] Často „hráli" tak říkajíc na obě strany, resp. zůstávali

6 Blíže JANČÍK, Drahomír – KUBŮ, Eduard (eds.): *Nacionalismus zvaný hospodářský: střety a zápasy o nacionální emancipaci/převahu v českých zemích (1859–1945).* Praha 2011.

7 RAUCHBERG, Heinrich: *Der nationale Besitzstand in Böhmen.* Bd. 1–3. Leipzig 1905.

8 HÁJEK, Jan – KUBŮ, Eduard: Ekonomický nacionalismus českých zemí první poloviny 19. a první poloviny 20. století jako středoevropský „model". Pokus o vymezení specifického typu. In: Český časopis historický, 2006, roč. 104, s. 783–820.

stranou explicitního nacionálního boje. Ostatně velkokapitál mívá spíše tendenci k nadnárodní/mezinárodní spolupráci než k nacionálnímu soupeření. Je veden racionalitou zisku.

Mezníkem v rozložení majetku ve sféře podnikání se stal vznik nezávislého československého státu. Nostrifikace firem se sídly v zahraničí spolu s transferem firemních akcií ze zahraničí (tzv. repatriace akcií) do Československa, která byla ovládána reálně velkými, převážně nacionálně českými peněžními ústavy, znamenala s návazným zvyšováním základního kapitálu šířeného především do nacionálně českého prostoru významný posun ve prospěch Čechů, což ovšem stále ještě neznamenalo převahu Čechů ve světě velkého kapitálu. Ačkoliv hlavními motivy státu byly zájmy strategické a finanční, není pochyb o silných hospodářsko-nacionálních aspektech procesu. Obrovské majetkové přesuny se uskutečnily ve vlastnictví půdy. Pozemková reforma se zásadně dotýkala latifundií bývalých šlechtických rodů, redukovala velkostatky o více než třetinu, rozšířila držbu drobnou a střední, posílila nacionálně český živel na venkově, stvořila zbytkové statky, aniž však posunula národnostní hranici.[9]

Alternativou nacionálního členění majetku nazíraného geograficky bylo členění firemní. Velmi zřetelně se tato skutečnost vždy projevovala ve finančním sektoru. České bankovnictví meziválečného období členilo akciové banky do tří skupin, „národnostně české“, „národnostně německé“ a „utrakvistické“, tj. smíšené. Přitom bylo typické, že nacionálně nejradikálnější peněžní ústavy byly ty nejméně úspěšné a orientovaly se spíše na střední a menší podnikání.[10] Průmyslové firmy se sice na počátku republiky hlásily k německému či českému průmyslnickému svazu, avšak ještě ve 20. letech zde převážila kolaborativní tendence a nacionální svazy se sjednotily v Ústředním svazu československých průmyslníků.[11]

Symptomatické bylo, že firmy židovských majitelů, zejména ty velkopodnikatelské, se do explicitních nacionálních bojů povětšině nezapojovaly. Židovská komunita představovala v českých zemích specifický fenomén. Byl vyjádřen celou řadou atributů podmíněných historickým sociálně ekonomickým vývojem, od něj se odvíjejících mentalitních stereotypů, nepřehlédnutelnou mírou soudržnosti a solidarity, vysokými standardy profesního výkonu. Přesto-

9 Shrnutí problému a literatury srv. HÁJKOVÁ, Dagmar – HORÁK, Pavel (eds.): *Republika československá: 1938–1939.* Praha 2018, s. 245–270.

10 VENCOVSKÝ, František a kol.: *Dějiny bankovnictví v českých zemích.* Praha 1999, s. 298–356.

11 KUBŮ, Eduard: Banky, průmysl a stát v první Československé republice (Nástin hlavních tendencí ve vývoji vzájemných vztahů). In: *Kolize, řevnivost a pragmatismus. Československo-rakouské hospodářské vztahy 1918–1938. Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica 1 – 1997, Studia historica XLV*. Praha 1999, s. 201–216.

že podnikatelé židovského původu tvořili jeden z úhelných kamenů elitního podnikatelstva, není problematika rozsahu židovského podnikání a majetku v české historiografii hospodářských dějin a dějin podnikání detailněji zpracována.[12] Máme ovšem několik prací o významných firmách a jejich vývoji. Z poslední doby lze připomenout dějiny firmy Waldesů.[13]

Významně dala nahlédnout obrovskému rozsahu židovského majetku v českých zemích nacistická perzekuce. Ten byl ve skutečnosti ještě výrazně obsáhlejší, než naznačují dokumenty nacistické okupační správy. V židovských rukou spočívalo podle Václava Krále 30–40 % akcií velkých akciových společností.[14] Prozíravé rodiny po nástupu Adolfa Hitlera k moci pochopily, že událostmi v Německu je odstartován proces geopolitické redefinice minimálně střední Evropy, jejich majetek zde je do budoucna ohrožen a i sem dorazí antisemitismus se všemi jeho důsledky. Obavy z budoucnosti brzdily židovské investice, nabádaly k ukládání rezerv v zahraničních peněžních ústavech. Nastal pozvolný nenápadný odliv židovského kapitálu, resp. snahy jej nějakým obrnit před hrozící „arizací". Týkalo se to i rodinných koncernů Petschků a Rothschildů. První prodali podstatnou část majetku v Československu Živnostenské bance, druzí pak svým stejnojmenným příbuzným v Londýně.[15] Nábytkářská firma Gerstelů vyváděla z firmy kapitál a ukládala jej v zahraničí.[16] Obsáhlejší systematická studie k danému problému ovšem není k dispozici. Obdobně postrádáme analýzu paralelně probíhajícího stahování zahraničních investic z Československa.[17] Alice Teichová ve své elementární práci o struktuře zahraničních investic v tomto směru bližší výpověď nepodává.[18]

---

12 JELÍNEK, Tomáš: *Fenomén prvorepublikových židovských podnikatelů v českých zemích.* Praha 2023.

13 KRÁLOVÁ, Hana – SOVÁK, Martin: *Jindřich Waldes. Podnikatel, sběratel, mecenáš: katalog výstavy.* Praha 2021.

14 KRÁL, Václav: *Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích v letech 1938–1945*, sv. I. Praha 1957, s. 59.

15 Srv. KUBŮ, Eduard – NOVOTNÝ, Jiří – ŠOUŠA, Jiří: Under Threat of Nazi Occupation: The Fate of Multinationals in Czech Lands, 1938–1945. In: KOBRAK, Christopher – HANSEN, Per H. (eds.): *European Business, Dictatorship, and Political Risk, 1920–1945.* New York – Oxford 2004, s. 206–222.

16 KUBŮ, Eduard: „Gerstel" – symbol zámožnosti a nábytkářské kvality. In: JANČÍK, Drahomír – ŠTOLLEOVÁ, Barbora (eds.): *Pivo, zbraně i tvarůžky: Podnikatelé meziválečného Československa ve víru konjunktur a krizí.* Praha 2014, s. 148–172.

17 KUBŮ, Eduard: Vom Kommen und Gehen des ausländischen Kapitals in der Tschechoslowakei. In: GÜNTHER, Jutta – JAJEŚNIAK-QUAST, Dagmara (eds.): *Willkommene Investoren oder nationaler Ausverkauf?: Ausländische Direktinvestitionen in Ostmitteleuropa im 20. Jahrhundert.* Berlin 2006, s. 71–84.

18 TEICHOVÁ, Alice: *Mezinárodní kapitál a Československo v letech 1918–1938*. Praha 1994.

2. Zásahy do vlastnictví za okupace

Ranou, již ve třetím roce války vydanou studii napsal významný česko-židovský národohospodář Antonín Basch. Jeho kvalifikace pro dané dílo byla znamenitá, znalosti v mnohém čerpal z osobních zkušeností v hospodářském životě. Na počátku první republiky působil na ministerstvu průmyslu, obchodu a živností, posléze zpracovával obchodní agendu na československém vyslanectví v Berlíně, pak byl pověřen tajemnickou agendou v Ústředně obchodních a živnostenských komor, aby zakotvil v Národní bance československé jako ředitel jejího studijního oddělení a roku 1934 zaujal post generálního ředitele firmy nadnárodního významu, a sice Spolku pro chemickou a hutní výrobu v Ústí nad Labem. Současně přednášel jako soukromý docent na Právnické fakultě Univerzity Karlovy. Pojednání vzniklé uprostřed válečného běsnění a publikované ve Spojených státech amerických nemohlo dohlédnout jeho dramatických důsledků, přiblížilo ale nástup nacistických zásahů do bývalé československé ekonomiky. Basch, v té době působící na chicagské univerzitě, vykonal mnoho pro americké porozumění střední Evropě a situaci doma.[19]

Nejhlubší a nejserióznější dílo vzniklé bezprostředně po válce, jež se věnovalo majetkovým přesunům a újmám způsobeným Československé republice a jejím občanům, sestavil v té době vrchní ředitel Národní banky Leopold Chmela. Mohl se opřít o šetření sloužící jako podklad pro souhrn československých válečných škod, jež by byly zahrnuty spojenci do tehdy ještě proponovaných německých válečných reparací. Chmelův text měl formálně retribuční určení, sloužil jako znalecký posudek v procesu s K. H. Frankem.[20] Chmela pracoval nejen s konkrétními statisticky podloženými prameny, ale i „kvalifikovanými" odhady. Shrnul škody nejen na majetku, ale i další škody plynoucí z okupace. Jen škody na průmyslu vyčíslil na 38 433 miliónů Kč.

Komunistickým režimem uplatňovaná tabuizace otázek odškodnění a restitucí, ať již za majetkové ztráty způsobené nacistickou okupací či znárodněním, jakož i teoretická hrozba nároků příslušníků vystěhované německé minority, nedávaly domácím historikům šanci, aby se mohli zabývat hospodářskou problematikou druhé světové války. Souhlasu k nahlédnutí do uzavřených archivně nezpracovaných registratur nacistické správy a vybraných velkofirem se dostalo jen stranicky důvěryhodnému, politicky angažovanému šéfovi oddělení nejnovějších dějin Historického ústavu ČSAV Václavu Královi, pozdějšímu řediteli Československo-sovětského institutu a vůdčí osobě normalizace historic-

19 BASCH, Antonín: *German Economic Conquest of Czechoslovakia*. Chicago [1941].

20 CHMELA Leopold: *Hospodářská okupace Československa, její methody a důsledky: znalecký posudek v procesu s K. H. Frankem*. Praha 1946.

kých pracovišť Univerzity Karlovy po roce 1969.[21] Král byl nepochybně historikem pilným, jenž pramenům věnoval pozornost. Citoval je bohužel spoře. Připusťme ale, že ne vždy to bylo možné. Co bylo nejhorší, prameny účelově „ohýbal“ svým ideologicky profilovaným interpretacím. Jejich východisko tvořily známé teze o zradě české buržoazie, která nedokázala bránit stát a kolaborovala s nacistickým režimem. Extrém představuje tvrzení o nepsané dohodě mezi protektorátní vládou a okupanty, že české buržoazii bude zaručen jistý podíl na vykořisťování lidu, válečné konjunktuře a ziscích.

Dokumenty německé provenience ovšem Král interpretoval v tezích nosných. Připomeňme jednu z těch klíčových, a sice že v situaci narůstajících problémů druhé poloviny války již nebylo cílem německé politiky úplné převzetí důležitých podniků do německých rukou a zajištění německého vlivu tím, že by německo-árijské osoby přejímaly v protektorátních firmách část kapitálu, vstupovaly do správních rad nebo zaujímaly manažerská místa. V důsledku skartací, nevyhovujícího uložení písemností, povodní roku 2002 a dalších faktorů došlo k velkým ztrátám vážných dokumentů, a proto jsou pro nás i dnes svazky Václava Krále zajímavé, byť je nezbytné jejich obsah konfrontovat s dalšími informačními zdroji.

Podstatnější dílo, jež by se dotýkalo majetkoprávních problémů plynoucích z druhé světové války, v krátké epizodě Pražského jara ani v časech slábnoucího normalizačního režimu nevzniklo.

2.1 „Arizace“ v českých zemích jako problém, mezinárodní kontext jejího zkoumání

V éře komunistického režimu nebyly vyhánění Židů z ekonomiky a nacisty řízená „arizace“ historiografickým tématem. Problém otevřel na počátku sociální a kulturní transformace Miroslav Kárný, člověk k tématu výsostně kvalifikovaný a povolaný, neboť hrůzy holokaustu osobně prožil. Prošel terezínským ghettem i táborem Auschwitz II (Birkenau). Jeho práce vydaná pod titulem *Konečné řešení* se sice věnuje majetkoprávním otázkám na omezeném prostoru pouhých deseti stran, nástin vyvlastňovacího mechanismu obstojí ale i dnes.[22]

Kárného dílo bylo výzvou, na níž zatím nebyla česká historiografie schopná reagovat. Na její obranu je třeba říci, že pro to nebyly příznivé podmínky.

21 KRÁL, Václav: *Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích v letech 1938–1945*, sv. I–III. Praha 1957–1959.

22 KÁRNÝ, Miroslav: *„Konečné řešení“. Genocida českých židů v německé protektorátní politice*. Praha 1991.

Archivy se teprve počínaly otevírat. V nich a v orgánech státní správy „zastrčené“ písemnosti čekaly na své „objevení“. Institucionální dveře se neotevíraly. Vítězný koncept hospodářské transformace z intelektuální dílny Václava Klause a jeho spolupracovníků po zkoumání nespravedlností minulosti netoužil, restituce omezil jen na křivdy způsobené po únoru 1948, čímž uchoval obrovskou majetkovou podstatu drtivé většiny československých firem pro privatizaci. Je třeba zdůraznit, že nevole k restitucím nebyla nevolí jen k obnově majetku židovského, ale majetku veškerého, tj. českého i zahraničního.

Náhlý badatelský boom zahájený rokem 1996 neměl svůj původ v domácím prostředí. Nevyšel přirozeně zdola, z historické obce, ale shora. Spustily jej události v zámoří, ve Spojených státech amerických. V dubnu tohoto roku vstoupil republikánský senátor Alfonse D‘Amato do sporu vlekoucího se desetiletí mezi švýcarskými bankami v čele s Union de Banques Suisses a židovskými osobami přeživšími holokaust, resp. jejich potomky podporovanými Světovým židovským kongresem. Jako předseda bankovního výboru ve sněmovně hovořil o nutnosti vyšetřit, co se stalo s miliardami dolarů ve švýcarských bankách z fondů zde uložených Židy nebo fondů židovského majetku uloupeného nacisty v éře druhé světové války. D‘Amatova práce, spolu s prací Světového židovského kongresu a americkou zahraniční politikou, která se problému důrazně ujala, donutily Švýcarsko čelit své minulosti, mýtu o válečné neutralitě a podniknout počáteční kroky k určité míře spravedlnosti v boji za restituce holokaustu. Švýcarsko procházelo největší zahraničněpolitickou krizí od druhé světové války.

Před světovou veřejností vyvstávaly otázky, které ji překvapovaly. Ukázalo se, že Švýcarsko dovedlo zájem svých bank po druhé světové válce nenápadně, ale důsledně hájit. Neveřejnou úmluvou směnilo náhradové nároky (vklady na „spících“ kontech) polských občanů vůči švýcarským bankám s Polskem za „umazání“ nároků na odškodnění švýcarských občanů za majetek, který jim byl v Polsku po válce znárodněn. Do Prahy proto putovala americká nóta s dotazem, zda podobnou úmluvu na úkor svých občanů uzavřelo i Československo. Česká diplomacie odpověď na tuto otázku neznala, Švýcarsko mlčelo. Ministerstvo zahraničí v Praze proto zřídilo Expertní komisi pro analýzu československých náhradových jednání v letech 1945–1967, která měla dát k problému jasnou odpověď.[23] Úřední potřeba zpřístupňovala archivy, ukázalo se, že jedná-

23 Na uvedené komisi jsem participoval v roli jejího vedoucího. Následně jsem měl tu čest být součástí i dalších expertních výborů, a sice expertního týmu zřízeného na základě usnesení vlády České republiky pro otázky osudů židovského zlata (1997) a Komise historiků Rakouské republiky (1998). Text pro období let 1939 až 1945 tak kopíruje mou zkušenost jako člověka nacházejícího se *in medias res* a definitivně uzavírá majetkové křivdy způsobené nacis-

ní o podobnou smlouvu sice probíhala, ale dokument nakonec podepsán nebyl, neboť únik informace o smlouvě polské byl Československu výstrahou.

Evropou se šířící lavina šetření, kam sahala odpovědnost bank a dalších podnikatelských subjektů za ztráty nejen židovského majetku, ale i majetku nacistickou rasovou a nacionální perzekucí dotčeného obyvatelstva za druhé světové války, jakož i odpovědnost poválečných státních útvarů za jeho restituce, byla spuštěna. Jako první ustavily svou nezávislou vyšetřovací komisi parlament a vláda Švýcarské konfederace (prosinec 1996) s mandátem zkoumat hospodářské a finanční transakce, které provádělo neutrální Švýcarsko s nacistickým Německem a fašistickou Itálií. Výsledkem práce komise bylo potvrzení neobyčejného rozsahu kont „spících" ve švýcarských bankách více než 40 let.

Následoval vznik nezávislých historických komisí německých bankovních gigantů těžících ze spolupráce s nacistickým režimem. V podstatě paralelně se švýcarskou komisí zřídila svou komisi v prosinci roku 1996 Deutsche Bank, následovala Dresdner Bank a Allgemeine Deutsche Credit-Anstalt. Práce mapovaly symbiózu kapitalistického podnikání s nacionálně socialistickým režimem. Opodstatňovaly jejich budoucí finanční podíl na odškodnění přeživších obětí nacistického teroru (k obsahu prací směrem k Československu srv. oddíl 2.3). Současně vznikaly rozličné expertní komise a týmy i v dalších zemích. Pro Českou republiku byly podstatné výsledky komisí zřízených v Rakousku a na Slovensku. Komise rakouská byla nepochybně ze všech expertních grémií nejdůkladnější. Výsledky své práce shrnula do 32 monografických pojednání.[24] Výsledky práce komise slovenské publikovány nebyly.

Sílu a naléhavost vlny expertních šetření a ochotu k uzavření důsledků světového válečného konfliktu celé půlstoletí po jeho skončení zvyšovala druhá perioda administrativy Billa Clintona, když se ministryní zahraničních věcí stala Madeleine Albrightová, dcera bývalého československého diplomata židovského původu Josefa Korbela (v diplomatické službě 1934–1948). Ta agendou odškodnění pověřila svého náměstka, rovněž židovského původu, Stuarta E. Eizenstata. Americký tlak politický, ale i skrytý hospodářský, spolu s obrovskou lobbistickou silou Světového židovského kongresu, slavily úspěch.

---

tickou okupací. Výsledky práce komise byly ve zkrácené podobě publikovány ve studii: JANČÍK, Drahomír – KUBŮ, Eduard – KUKLÍK, Jan ml. – NOVOTNÝ, Jiří – ŠOUŠA, Jiří: „Spící konta" ve švýcarských bankách za znárodněný švýcarský majetek v Československu? Československo-švýcarská jednání o tzv. náhradových otázkách 1945–1967. In: HARNA, Josef – PROKŠ, Petr (eds.): *Studie k moderním dějinám, Sborník prací k 70. narozeninám Vlastislava Laciny*. Praha 2001, s. 445–462.

24 Všechny vydané svazky jsou k dispozici na internetu pod adresou: https://hiko.univie.ac.at/ (30. 9. 2023).

S jistým zpožděním, v listopadu roku 1998, vstoupila v život i smíšená pracovní komise zřízená vládou České republiky pod předsednictvím Miloše Zemana. Podle zadání měla osvětlit, „*co vše pro obyvatelstvo českých zemí holocaust znamenal a znamená*“ a jak byl organizován. Ve svém programovém prohlášení se pak vláda zavázala řešit majetkové nároky jednotlivců i židovských obcí, pokud tak již neučinily vlády předchozí. Osudy a případné nároky poškozených fyzických a právnických osob nežidovského původu zůstaly stranou. Hlavním tématem preferovaným zahraničním úřadem se staly otázky pohybu zlata a dalších drahých kovů. V daném okamžiku nešlo jen o udržení velmi přátelských vztahů s USA, ale i o nepřehlédnutelné hodnoty ve správě Tripartitní komise zřízené v září 1946 USA, Velkou Británií a Francií pro restituci nacisty odcizeného měnového zlata (srv. následující oddíl – 2.2.).

Jediný oficiální výstup komise byl v české a anglické mutaci zveřejněn roku 2001po tříletém úsilí členů expertního týmu vedeného Jaroslavou Milotovou, ředitelkou Institutu Terezínské iniciativy.[25] Zásluhou v něm koncentrované skupiny hospodářských a právních historiků, jíž jsem byl členem, byl nastartován centrálně sice nekoordinovaný, ale poměrně široký výzkum, v němž byly navázány kontakty se zahraničními badateli. V tomto směru považuji za zlomový bod prestižně obsazenou mezinárodní konferenci s názvem Fenomén holokaust, konanou pod záštitou prezidenta Václava Havla v říjnu 1999 v Praze a Terezíně.[26] Stranou tentokráte nezůstala genocida Romů. U příležitosti konání konference byla publikována i výjimečná kniha Ctibora Nečase o romském holokaustu.[27]

Po přelomu tisíciletí vstupovali do diskurzu noví autoři mladších generací. Z originálních témat stojí za připomínku práce česko-švýcarského historika Daniela C. Schmida, v níž zkoumá na příkladu dvou sladoven možnosti vyjed-

25 JANČÍK, Drahomír – KUBŮ, Eduard – KUKLÍK, Jan – MILOTOVÁ, Jaroslava – NOVOTNÝ, Jiří – ŠOUŠA, Jiří: Židovské zlato, ostatní drahé kovy, drahé kameny a předměty z nich v českých zemích 1939–1945: protiprávní zásahy do majetkových práv, jejich rozsah a následné osudy tohoto majetku: zpráva expertního týmu zřízeného Smíšenou pracovní komisí na základě usnesení vlády České republiky č. 773 ze dne 25. 11. 1998, knižnice Institutu Terezínské iniciativy sv. 3. Praha 2001; *Jewish Gold and other Precious Metals, Precious Stones and Objects made of such Materials – Situation in the Czech Lands in the Years 1939 to 1945. Unlawful Infringement of Property Rights and its Scope; Subsequent Fate of the Jewish Assets Affected by this Infringement. Report by a Team of Experts Created by the Joint Task Force based on Decision No. 773 of the Czech Government of November 25, 1998, Book series of the Terezin Initiative Institute, vol. 5*. Prague 2001.

26 *Fenomén holocaust = The holocaust phenomenon*. Sborník mezinárodní vědecké konference. Praha–Terezín 1999.

27 NEČAS, Ctibor: *Holocaust českých Romů*. Praha 1999.

návání židovských majitelů s arizátory jejich firem.[28] Vzápětí následovala Schmidova rozsáhlá monografie[29] o pomyslném zájmovém trojúhelníku mezi Bernem, Berlínem a Prahou, vyplňující absenci českého prostoru ve zveřejněných zprávách švýcarské komise historiků (srv. výše). Popis průběhu „arizace" české kinematografie nabídl veřejnosti Petr Bednařík. Jako jeden z prvních zaměřil svou pozornost nejen na arizovaný majetek a jeho původní vlastníky, ale i na jeho nové nabyvatele.[30] Inovativní jsou volbou tématu studie archivářky Moniky Sedlákové.[31] Zvláště je třeba ocenit její sondu do vyvlastňování podnikového vlastnictví, kdy pracovala se statisticky solidním vzorkem sto padesáti případů, přičemž se také zajímala o identitu arizátorů, kteří se bez ostychu hlásili o odcizený židovský majetek.[32] Důkladností a úsilím o úplnost se vyznačuje monografie Tomáše Arndta věnovaná lékárníkům jako vyhraněné sociálně ekonomické skupině.[33] Americký historik Benjamin Frommer zaměřil svou pozornost na nucenou migraci Židů na počátku okupace, vystěhovávání a vyvlastňování jejich bytů.[34] První ucelený, a bohužel zatím i jediný nástin „arizace" a úsilí o restituce v českých zemích v jejich sociálně ekonomických souvislostech zpracovali pro pedagogické potřeby učitelů dějepisu na základě svých aktuálních badatelských zkušeností členové vládního expertního týmu.[35]

28 SCHMID, Daniel C.: *Hopfen und Malz verloren? Zur „Arisierung" der jüdischen Malzfabriken im Protektorat Böhmen und Mähren, Theresienstädter Studien und Dokumente 9*. Praha 2002, s. 116–134.

29 SCHMID, Daniel C.: *Dreiecksgeschichten: die Schweizer Diplomatie, das „Dritte Reich" und die böhmischen Länder 1938–1945*. 2004

30 BEDNAŘÍK, Petr: *Arizace české kinematografie.* Praha 2003.

31 SEDLÁKOVÁ, Monika: Arizace v potravinářském průmyslu a obchodu jako násilná obměna elit. In: ŠTAIF, Jiří (ed.): *Moderní podnikatelské elity: metody a perspektivy bádání.* Praha 2007, s. 387–401; TÁŽ: Arizace potravinářských podniků a obchodů v Protektorátu Čechy a Morava. In: Židé v Čechách: sborník ze semináře konaného v říjnu 2006 v Liberci. Praha 2007, s. 60–70; TÁŽ: Burza s židovskými byty – součást protektorátní bytové politiky. In: *Dokumenta Pragensia*, 2007, roč. XXVI, s. 205– 220.

32 TÁŽ: Arizace v Protektorátu Čechy a Morava se zaměřením na podnikový majetek. In: PAŽOUT, Jaroslav – PORTMANN, Kateřina (eds.): *Ve stínu války. Protektorát Čechy a Morava, Slovenská republika, Říšská župa Sudety a další odtržená československá území v letech 1938/39–1945*. Liberec 2019, s. 122–157.

33 ARNDT, Tomáš: *Lékárny s Davidovou hvězdou v čase šoa: osudy židovských farmaceutů v meziválečném Československu a během genocidy za druhé světové války.* Praha 2020.

34 FROMMER, Benjamin: Zurück ins Ghetto (und ins Dorf): Ausweisung und Umsiedlung der jüdischen Bevölkerung im nationalsozialistischen Protektorat Böhmen und Mähren. In: *Delogiert und ghettoisiert: Jüdinnen und Juden vor der Deportation.* Hrsg. v. Christine Schindler und Wolfgang Schellenbacher im Auftrag des Dokumentationsarchivs des österreichischen Widerstandes, Jahrbuch des DÖW. Wien 2022, s. 21–38.

35 JANČÍK, Drahomír – KUBŮ, Eduard – KUKLÍK, Jan ml.: *„Arizace" a restituce židovského majetku v českých zemích (1939–2000).* Praha 2003.

2.2 „Arizace" v Protektorátu Čechy a Morava – zlato

Zvláštní samostatně zkoumanou položku v rámci arizací představovalo od časů okupace až do nejnovější doby židovské zlato. „Zlaté trable" československé diplomacie spustila londýnská konference o měnovém zlatě, konaná v prosinci 1997 za účasti 41 zemí. Formálně uzavírala jednu z posledních majetkoprávních kapitol druhé světové války. Měla rozhodnout o zbytku zlatého depotu spravovaného Tripartitní komisí pro restituci měnového zlata odcizeného nacistickým Německem. Ta byla zřízena roku 1946 západními velmocemi (USA, Velkou Británií a Francií) a v září 1997 ukončila svou činnost. Součet přihlášených a uznaných ztrát přesahoval množství spravovaného zlata, jednotlivé státy měly obdržet cca 65 % svých ztrát. Československu však byla podstatná část přiznaného zlata zadržena. Důvodem byly neuspokojené nároky fyzických a právnických osob tripartitních států za znárodněný majetek, svou roli hrála zostřující se studená válka. Svolání konference v Londýně zastihlo československou zahraniční politiku nepřipravenou. Jako expert (hospodářský historik) jsem byl pouhých 48 hodin před jejím zahájením povolán ke spolupráci. Byl mi dohodnut exkluzívní přístup do archivu České národní banky, abych zpracoval a na konferenci jako mluvčí české delegace vedené náměstkem ministra zahraničních věcí Janem Winklerem přednesl přehled osudů československého měnového zlata a vysvětlil, že není spojeno s bezprávím a utrpením holokaustu.[36]

Vyvstala tudíž otázka, kam se zlato odcizené židovskému obyvatelstvo podělo, jakým způsobem bylo vyvlastněno. Politické špičky musely obdobně jako sousední státy vážit otázku náhrad a restitucí, což bez hlubších analýz válečných událostí nebylo možné. Česká republika se tak vřadila do proudu pozdní, alespoň částečné nápravy nespravedlností a křivd způsobených Židům, Romům a Sintům (ke komisi a jejímu zadání srv. předchozí oddíl – 2.1). Zveřejněná expertní zpráva podala na základě obsáhlých archivních výzkumů obraz vyvlastňovacího mechanismu, prokázala existenci cest českého zlata do Švýcarska, Turecka i dále. Dovodila, že podstatná část nacisty vyvlastněného zlata a šperků zůstala v trezorech německých bank a při osvobození Rudou armádou padla do jejího držení jako „trofejní majetek".

Zodpovězení otázky, kdo a jak „zašantročil" židovské zlato, se ujal kolektiv autorů svázaný s Ústavem hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy (včetně mé osoby). Výstupem byla studie o monopolu výkupu a zpeněžení židovských cenností ze zlata a drahých kovů, udělenému fir-

36 Referát byl publikován v oficiálním konferenčním dokumentu. KUBŮ, Eduard: Czechoslovak gold reserves and their surrender to Nazi Germany. In: *Nazi Gold. The London Conference 2–4 December 1997*. London 1998, s. 245–248.

mě Hadega a zřízené peněžním ústavem českých Němců s názvem Kreditanstalt der Deutschen.[37] Symptomatické je, že oficiální švýcarská komise se stykem s českými zeměmi nezabývala (považovala je za součást říše a obchod s protektorátem jako něco zvláštního nereflektovala).[38] Nezkoumala dokumenty uložené v českých archivech, použila jen citovanou publikaci Miroslava Kárného a jednu v Německu publikovanou dílčí studii českých historiků, členů expertního týmu.[39] Zásadním přínosem pro porozumění nacistickému zlatému, platinovému a stříbrnému hospodářství Třetí říše jsou práce německého historika Ralfa Bankena, jenž vysvětlil roli drahých kovů v nacistickém velkoprostorovém hospodářství, zápasícím s nedostatkem surovin a materiálů, jakož i nutností je dovážet, objasnil i roli firmy Degussa, jež umělecké a jiné cennosti tavila do zlatých cihel.[40] Bankenovo obsáhlé dílo propojuje českou problematiku a bádání s literaturou a archivními fondy německými.

2.3 „Arizace" v Protektorátu Čechy a Morava – kapitál, peníze a další předměty zájmu bank)

Vyvlastňování židovského a nepřátelského majetku mělo dvě linie. První představovaly nacistická okupační správa a tajná policie, která konfiskovala majetek odsouzeným a uprchlým osobám, druhou pak tvořily podnikatelské subjekty úzce spolupracující s nacistickou mašinerií, na prvním místě nacionálně německé bankovní ústavy akciového typu. Ty nejprve vlastními silami uskutečnily antisemitské „čistky" uvnitř svých struktur, aby se následně staly neobyčejně důležitou součástí vyvlastňovacího mechanismu. Jak tento vývoj probíhal v českých zemích, nastínil jako první německý historik Christopher Kopper.[41] Zájem nacistického aparátu o banky byl logický. Spravovaly konta jednotlivců

37 JANČÍK, Drahomír – KUBŮ, Eduard – NOVOTNÝ, Jiří – ŠOUŠA, Jiří: „Hadega" a její obchod drahými kovy a drahokamy za druhé světové války. In: *Terezínské studie a dokumenty*. Praha 2001, s. 249–307.

38 *Die Schweiz und die Goldtransaktionen im Zweiten Weltkrieg / Unabhängige Expertenkommission Schweiz –Zweiter Weltkrieg.* Zürich 2002.

39 JANČÍK, Drahomír – KUBŮ, Eduard – NOVOTNÝ, Jiří – ŠOUŠA, Jiří: Der Mechanismus der Enteignung jüdischen Goldes im „Protektorat Böhmen und Mähren" und seine Funktionsweise (1939–1945). In: *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte*, 2001, Jg. 46., Nr. 1, s. 58–76.

40 BANKEN, Ralf: Edelmetallmangel und Grossraumwirtschaft. Die Entwicklung des deutschen Edelmetallsektors im „Dritten Reich" 1933–1945. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, Beiheft 13*. Berlin 2009.

41 KOPPER, Christopher: „Arizace" německo-českých akciových bank. In: *Konkurence i partnerství. Německé a československé hospodářství v letech 1918–1945*. Praha 1999, s. 275–285.

i firem, měly přehled o investicích, spravovaly jim svěřené cenné papíry, v jejich trezorech se nacházely movité židovské cennosti. Banky působily jako makléři s nemovitostmi úvěrové instituce, byly zájmově i majetkově provázány s podnikatelskými strukturami.

Velmi brzy, již v prvních letech 21. století byly publikovány studie analyzující obchody švýcarských peněžních ústavů – bank a pojišťoven – směřující do Třetí říše. Závěry expertní komise zkoumající cenné papíry se zmínily o prostoru Čech pouze jedenkráte v souvislosti s rodinou Petschků,[42] odborníci na pojišťovenskou problematiku byli důkladnější, Protektorátu Čechy a Morava věnovali jednu podkapitolu, prameny provenience z českých zemí ale použity nebyly.[43]

Zásadní práci o arizačním působení jednoho z nejvýznamnějších peněžních ústavů Německa – Deutsche Bank – prezentoval veřejnosti člen její historické komise, prestižní americký historik působící na univerzitě v Princetonu Harold James. Studoval vztah banky a politiky, sledoval organizaci a vývoj banky v časech nacionálního socialismu. Pracoval s hamižností představitelů managementu, hledal jeho motivace. Věnoval se expanzi banky do zahraničí. Zvláštní podkapitola pojednává činnost Böhmische Union-Bank, jež tvořila součást jejího koncernu. Zatlačování českého elementu v ekonomice, na němž se Deutsche Bank také podílela, v díle absentuje.[44] Podobně se prezentoval další americký historik, profesor university v Berkeley Gerald Feldman, autorita pro dějiny střední Evropy 20. století. Jeho práce o pojišťovně Allianz, ale i další, určovaly paradigma porozumění, neboť Feldman byl součástí několika expertních komisí v Německu i Rakousku.[45] Feldman se rámcově vyjádřil i k situaci v Říšské župě Sudety (Reichsgau Sudetenland) a protektorátu. Oba Američané připouštějí i jistý tlak nacistického režimu, který velké podnikatelské subjekty omezoval v jejich podnikatelské svobodě, neskrývají ovšem jejich ekonomický zájem o „arizace“ a prospěch z nich.

---

42 LUSSY, Hanspeter – BONHAGE, Barbara – HORN, Christian: *Schweizerische Wertpapiergeschäfte mit dem „Dritten Reich“: Handel, Raub und Restitution.* Herausgegeben von der Unabhängigen Expertenkommission Schweiz – Zweiter Weltkrieg. Zürich 2001, s. 109.

43 KARLEN, Stefan – CHOCOMELI, Lucas – D´HAEMER, Christin – LAUBE, Stefan – SCHMID, Daniel C.: *Schweizerische Versicherungsgesellschaften im Machtbereich des „Dritten Reichs“*. Herausgegeben von der Unabhängigen Expertenkommission Schweiz – Zweiter Weltkrieg. Teil 1–2. Zürich 2002, s. 231–238.

44 JAMES, Harold: *The Deutsche Bank and the Nazi Economic War Against the Jews: the expropriation of Jewish-Owned Property*. Cambridge 2001, s. 141–184.

45 FELDMAN, Gerald: *Die Allianz und die deutsche Versicherungswirtschaft 1933–1945.* München 2001, srv. zejména s. 302–304, 363–371.

V roce 2006 byly publikovány výstupy práce expertních komisí Dresdner Bank a Commerzbank. Tým zastřešovaný Klausem-Dietmarem Henkem se v prvním díle soustředil na místo peněžního ústavu v hospodářství nacistického Německa, na jeho financování, spolupráci Dresdner Bank s firmami činnými v Auschwitz/Osvětimi. Protektorát i sudetoněmecká župa jsou zmiňovány, ale ne systematicky rozpracovány. Díl třetí, zpracovaný neobyčejně důkladným historikem Haraldem Wixforthem, jenž strávil dlouhé týdny v českých archivech, zkoumá expanzi banky v Evropě. Věnuje se i koncernové bance v protektorátu – Böhmische Escompte-Bank.[46] Solidním dílem je i analýza válečné činnosti Commerzbank, kde měl výzkum protektorátu na starost Jaroslav Kučera.[47] Součástí práce rakouské komise historiků byl výzkum Theodora Venuse o osudech soukromé banky židovské rodiny Gutmannů pracující ve Vídni, která ale ovládala téměř polovinu těžby uhlí a výroby koksu v ostravsko-karvinském revíru.[48]

Česká historiografie přispěla do zkoumání bankovních angažmá v Protektorátu Čechy a Morava celou řadou v mnohém průkopnických prací, a to kladením otázek a také důrazem na detail. Drahomír Jančík odhalil arizační aktivity Böhmische Escompte-Bank,[49] společně jsme také připravili dvě monografická zpracování arizačních úvěrů největšího tradičně nacionálně německého peněžního velkodružstva působícího v českých zemích od roku 1911 (obsluhovalo více než milión českých Němců). Oproti existujícím dílům se práce zaměřily na drobné a střední podnikání, tedy oblast v literatuře o vyvlastňování židovského majetku opomíjenou (většina prací se soustředila na oblast velkopodnikání). Co

46 HENKE, Klaus-Dietmar (Hrsg.): *Die Dresdner Bank im Dritten Reich.* Bd. 1: BÄHR, Johannes, unter Mitarbeit von Ralf AHRENS [et al.]: *Die Dresdner Bank in der Wirtschaft des Dritten Reichs*. München 2006; Bd. 3: WIXFORTH, Harald: *Die Expansion der Dresdner Bank in Europa.* München 2006; HERBST, Ludolf – WEIHE, Thomas (Hg.): *Die Commerzbank und die Juden, 1933–1945.* München 2004, srv. zejména s. 173–217.
Aktivitám Böhmische Escompte Bank se věnovali i čeští historikové, srv. např. KUBŮ, Eduard – NOVOTNÝ, Jiří – ŠOUŠA, Jiří: Proces „odživovštění" Böhmische Escompte-Bank und Credit-Anstalt v Praze (1939–1940). In: DVOŘÁK, Tomáš – VLČEK, Radomír – VYKOUPIL, Libor (eds.): *Milý Bore…, Profesoru Ctiboru Nečasovi k jeho sedmdesátým narozeninám věnují přátelé, kolegové a žáci.* Brno 2003, s. 89–97.

47 HERBST, Ludolf – WEIHE, Thomas (Hg.): *Die Commerzbank und die Juden, 1933–1945.* München 2004, srv. zejména s. 173–217.

48 VENUS, Theodor: Abgerochene Rückkehr – der Fall Bankhauses Gebrüder Guttmann. In: PAWLOWSKY, Verena – WENDELIN, Harald (Hg.): *Arisierte Wirtschaft. Raub und Rückgabe Österreich von 1938 bis heute.* Wien 2005, s. 152–170.

49 JANČÍK, Drahomír: Die „Arisierungsaktivitäten" der Böhmischen Escompte Bank im Protektorat Böhmen und Mähren 1939–1945. In: ZIEGLER, Dieter (Hg.): *Banken und „Arisierungen" in Mitteleuropa während des Nationalsozialismus, Geld und Kapital. Jahrbuch der Gesellschaft für Mitteleuropäische Banken- und Sparkassengeschichte 2001.* Stuttgart 2002, s. 143–174.

je podstatnější, začaly detailněji zkoumat osoby arizátorů. Výsledkem bylo několik kolektivních portrétů lidí neštítících se těžit z tragédií jiných, nezřídka svých sousedů.[50] Původní výzkum, který zatím neměl co do hloubky pojednání návaznost, přinesla kolektivní monografie o bankách v Protektorátu Čechy a Morava jako mnohostranných profitentech procesu arizace. Nejednalo se jen o správu židovských kont a cenných papírů, jež transferovaly správnímu aparátu, banky působily jako makléři obchodující s židovským majetkem, jako poskytovatelé arizačních úvěrů garantovaných státem (Reichswirtschaftshilfe), jako dočasní správci židovských firem.[51] Pojišťovnám, jež těžily ze spolupráce s nacisty (zejména cestou nucených odkupů pojistek), se věnoval Tomáš Jelínek. Jeho zásluhou je vedle přiblížení metod jejich působení i propočet úhrnné hodnoty arizovaných a konfiskovaných pojistek, jež se blížila sumě půl miliardy korun.[52]

V oboru bankovnictví zkoumání majetkové újmy židovského obyvatelstva začalo, ale také v něm nejdříve ustalo. Výzkumy se soustředily na spolupráci s nacistickým státním aparátem (zejména Úřad říšského protektora v Čechách a na Moravě, Vermögensamt, Auswanderungfond), na vnitřní arizaci bank (vyřazení jejich židovských zaměstnanců), škody velkofirem, na které již nenavazovalo soustavné bádání o podílu peněžních ústavů na vyvlastňování dalších podniků a živností.

2.4 „Arizace" v Protektorátu Čechy a Morava – umělecké předměty

Při Ústavu pro soudobé dějiny Československé akademie věd / Akademie věd České republiky bylo již na počátku 90. let 20. století založeno Centrum pro dokumentaci majetkových převodů kulturních statků obětí druhé světové války. Zabývá se depozity židovského majetku v muzeích, galeriích, na hradech a zámcích. Ta byla původně zamýšlena jako dočasné uložení v naději na poz-

50 JANČÍK, Drahomír – KUBŮ, Eduard: *„Arizace" na úvěr: příspěvek Kreditanstalt der Deutschen ke germanizaci hospodářského života v „Protektorátu Čechy a Morava"*. Praha 2003; TÍŽ: *„Arizace" a arizátoři: drobný a střední židovský majetek v úvěrech Kreditanstalt der Deutschen (1939–45).* Praha 2005.

51 JANČÍK, Drahomír – KUBŮ, Eduard – ŠOUŠA, Jiří, unter Mitarbeit von Jiří NOVOTNÝ: *Arisierungsgewinnler: die Rolle der deutschen Banken bei der „Arisierung" und Konfiskation jüdischer Vermögen im Protektorat Böhmen und Mähren (1939–1945)*. Wiesbaden 2011.

52 DRAUSCHKE, Frank – JELÍNEK, Tomáš: Arizované životní pojistky v protektorátu Čechy a Morava. In: JELÍNEK, Tomáš – SOUKUPOVÁ, Blanka (eds.): *Bílá místa ve výzkumu holokaustu: kolektivní monografie*. Praha 2014, s. 53–70; JELÍNEK, Tomáš: *Pojišťovny ve službách hákového kříže: Prosazování německých zájmů v protektorátním pojišťovnictví, arizace pojistek a mezinárodní odškodňování.* Praha 2015.

dější navrácení. Pracoviště sleduje i osudy poválečných konfiskátů německého majetku, mnohé z nich pocházely z ukradeného vlastnictví židovského a dalšího perzekvovaného obyvatelstva. Do problematiky kontextuálně uvádí práce Ondřeje Vlka.[53]

Vstupní studie z pera Heleny Krejčové, vedoucí centra, zpracovává nálezy v Uměleckoprůmyslovém muzeu v Praze a vysvětluje hlavní trajektorie cest uměleckých předmětů.[54] První, již zmíněná, vycházela z dobrovolného „preventivního" rozhodnutí původních majitelů. Druhá a všechny další vyjadřují putování složitější. Dispozice se odehrávaly „pod nátlakem", fakticky nebylo volby. Při nástupu deportovaného do transportu do ghetta / koncentračního tábora převzala jeho movitý majetek (mimo zlato, drahé kovy a šperky) tzv. „Treuhandstelle" při Židovské radě starších, která jej dále transferovala směrem ke státnímu fisku. Při vystěhování pak „zajistila" majetek protektorát opouštějícího člověka Ústředna pro židovské vystěhovalectví (od roku 1942 Zentralamt für die Regelung der Judenfrage in Böhmen und Mähren) a na ní navázaný aparát. Sběrným místem kultovních předmětů se stalo Židovské ústřední muzeum. Gestapo předávalo konfiskovaný majetek instituci s názvem Vermögensamt (Majetkový úřad), spravované přímo říšským protektorem.

Krásné, na křídovém papíru barevně tištěné publikace jsou specifickými katalogy ukradených předmětů přinášejícími výklad jejich osudů. Po prozkoumání depotů Uměleckoprůmyslového muzea následovala Národní galerie, poválečné „svozy" umístěné na zámcích v Zákupech a Sychrově aj.[55] Podstatné je, že historický průzkum měl a má konkrétní odraz v restitucích. Poválečným institucionálním nástupcem okupačních ústavů se stala Národní správa majetkových podstat. Věcným záběrem širší je kolektivní dílo zabývající se problematikou přesunů kulturního majetku v Československu na základě prezidentských dekretů. Jeho těžiště již ale jde k zásahům do majetkové držby z doby poválečné, sleduje osudy majetku německých vystěhovalců, šlechty, směřuje k předmětům z konfiskovaných zámků a jejich mobiliářů, ke klášteru v Broumově.[56]

---

53 VLK, Ondřej: *Národ žije tak dlouho, jak dlouho žijí jeho památky. Krádeže umění v protektorátě Čechy a Morava v letech 1939–1945*. Praha 2009.

54 KREJČOVÁ, Helena – VLČEK, Mario: *Návraty paměti: deponáty židovského majetku v Uměleckoprůmyslovém museu v Praze*. Praha 2007, s. 20–50.

55 KREJČOVÁ, Helena a kol.: Židovský majetek uložený na zámku Zákupy. Praha 2018; ERBEN, Václav: *Obrazy ze židovských sbírek v Národní galerii v Praze, I. Neidentifikovaní majitelé*. Praha 2020; KREJČOVÁ, Helena a kol.: Židovský majetek uložený na zámku Sychrov II. Praha 2022.

56 BAKEŠ, Martin – CÍSAŘOVÁ, Jitka – UHLÍKOVÁ, Kristina – BUŠTA, Jaroslav a kol.: *Osudy konfiskátů: výzkum provenience a problematika přesunů kulturního majetku v Československu*

2.5 „Arizace“ a germanizace[57] v odtrženém pohraničí

První obsáhlá práce sledující majetkové přesuny na odtrženém pohraničí a operující s širšími historickými kontexty byla publikována již v roce 1985 Wolfgangem Braumandlem.[58] Autor vysvětluje postup a formální zdůvodnění majetkové změny. Revize československé pozemkové reformy byla vysvětlována jako „náprava jejích nespravedlností“, vyvlastňování českého majetku pak nacionálně-politickými zřeteli. „Arizace“ realizovaná dle říšskoněmecké předlohy využívala zákona o dědičných dvorech (Erbhofgesetz), stranou výkladu nezůstala ani činnost tzv. osídlovacích společností.

I následující autor pochází z Německa. Volker Zimmermann se snaží korigovat předsudky paušalizující souhlas Němců s „arizacemi“, podle něj byly úřední zprávy v tomto směru přeexponované, a dokonce docházelo k odmítání pogromů o tzv. křišťálové noci. Vysvětluje, že konfiskace a zásahy do majetkových práv byly mimo jiné vykládány jako reparace německému obyvatelstvu za škody, které mu byly způsobeny v „národnostním boji“ (Židé údajně podporovali Čechy).[59]

Obsáhlá práce domácí o českém pohraničí v době druhé světové války, zpracovaná pod vedením Václava Kurala a Zdeňka Radvanovského, „arizaci“ vypouští úplně, majetkoprávní represe vůči Čechům se vešly do shrnutí, že docházelo k postupné likvidaci českých podniků a živností, ale české podnikatelské kruhy byly už před válkou slabé a jejich příslušníci ve velkém počtu odešli do zbytku Československa/protektorátu.[60] K tématu se naposledy vyjádřil velmi kompetentně Jörg Osterloh. Věnoval se jak majetku židovskému, tak majetku ve vlastnictví osob české národnosti. Analyzoval jak uplatňování „konečného řešení“ v župě Sudety, tak každodenní chování německého obyvatelstva vůči Židům, včetně postojů a chování Židů samotných.[61]

---

na základě prezidentských dekretů. Praha 2020.

57 V tomto oddílu jsou zahrnuty „germanizace“ českého majetku jen v případě, že byly pojednány v jednom celku s „arizacemi“ židovského majetku. Jinak jsou zásahy proti nacionálně českému majetku obsahem oddílu 2.7.

58 BRAUMANDL, Wolfgang: *Die Wirtschafts- und Sozialpolitik des Deutschen Reiches im Sudetenland 1938–1945.* Nürnberg 1985.

59 ZIMMERMANN, Volker: Pachatelé a přihlížející. Pronásledování Židů v Sudetské župě. In: *Terezínské studie a dokumenty.* Praha 1999, s. 129–148; přehledně i pasáže monografie téhož: *Sudetští Němci v nacistickém státě: politika a nálada obyvatelstva v říšské župě Sudety (1938–1945).* Praha 2001.

60 KURAL, Václav – RADVANOVSKÝ, Zdeněk a kol.: *„Sudety“ pod hákovým křížem.* Ústí nad Labem 2002.

61 OSTERLOH, Jörg: „Arisierungen“ und „Germanisierungen“ im Reichsgau Sudetenland 1938–1945. In: GOSEWINKEL, Dieter – HOLEC, Roman – ŘEZNÍK, Miloš (Hg.): *Eigen-*

2.6 Regionální a místní bádání o „arizacích" v českých zemích

Zejména po přelomu století se začaly objevovat práce o lokálních židovských komunitách, které si začaly detailněji všímat i majetkových otázek. K těm obeznámenějším, které reflektovaly profesní historické práce, náleží studie Isy Engelmannové o osudech poměrně velké židovské obce v Liberci (na 800 členů). S výčtem židovského majetku v Mariánských Lázních se spokojil Richard Švandrlík, o něco dále šel Jan Dvořák, který k majetkovému výčtu připojil přibližné ceny a usiloval i o vylíčení běhu „arizace". Zobrazením regionálního vyvlastňovacího procesu v jihomoravských Hustopečích je článek Soni Nezhodové.[62] Podobných prací, povětšinou ovšem vzdálených odborným nárokům profesních hospodářských historiků, resp. historiků vůbec, je poměrně značné množství, vybrané práce slouží jako příklady.

Výpovědní hodnotu má diplomová práce Ivany Koutníkové o firemní arizaci na Olomoucku. Přináší analytické pohledy, které jsou soustředěny do tabulek a čerpány z portfolia cca padesáti firem. Součástí díla jsou seznamy arizovaných firem s jejich základními údaji a odkazy na jejich treuhändery/arizátory.[63] Problematiku pak fakticky vyčerpává dizertační práce Lenky Burgerové o vyvlastňování domovního a jiného majetku v Teplicích. Burgerová pracovala s moderní metodologií hospodářských dějin a může sloužit jako vzor pro zkoumání dalších lokalit a regionů. Své poznání pak s nadhledem vtělila i do dalšího díla věnovaného historii teplické židovské obce.[64]

---

tumsregime und Eigentumskonflikte im 20. Jahrhundert: Deutschland und die Tschechoslowakei im internationalen Kontext. Essen 2018, s. 183–198; TÝŽ: *Nacionálněsocialistické pronásledování Židů v říšské župě Sudety 1938–1945.* Praha 2010.

62 ENGELMANN, Isa: Židé v Liberci: K dějinám obyvatel města pod Ještědem. Liberec 2007; ŠVANDRLÍK, Richard: *Historie Židů v Mariánských Lázních.* Mariánské Lázně [2009]; DVOŘÁK, Jan: Židé v Opavském Slezsku 1918–1945. Opava 2009; NEZHODOVÁ, Soňa: Arizace židovského majetku v Hustopečích. In: *RegioM: Sborník Regionálního muzea v Mikulově*, 2011, s. 96–114.

63 KOUTNÍKOVÁ, Ivana: *Arizace židovského majetku na Olomoucku 1939–1940.* Diplomová práce. Olomouc 2012.

64 BURGEROVÁ, Lenka: *Mezi asimilací a emigrací. Sociálně-ekonomický pohyb v židovské komunitě v Teplicích 1938–1960.* Disertační práce. Praha 2013; BURGEROVÁ, Lenka – SPÁLA, Radek: Židé v Teplicích – 600 let historie. Teplice 2014.

2.7 Germanizace nacionálně českého majetku (odstoupené pohraničí, protektorát, zahraničí)

Germanizaci podnikových koncernů se jako první cíleně věnoval východoněmecký historik Hans Radant a je třeba říci, že jeho nástin stojí i po více než půl století za přečtení.[65] Problému se dotkli i v předchozím oddílu zmínění Wolfgang Braumandl a Jörg Osterloh. Osudy velkoprůmyslu za války, ale i v prvním pětiletí po ní sledoval ve své zásadní práci Jaromír Balcar. Vysvětluje, jak nacistický režim využíval specifický mix tlaku a pobídek, aby dotlačil soukromé podnikání tam, kde jej potřeboval mít. Nacistická hospodářská politika v protektorátu se pohybovala mezi „germanizací" a službou zbrojní produkci. Demonstroval cesty pronikání říšskoněmeckého kapitálu do protektorátní ekonomiky, vedle „arizace" se jednalo zejména o vytlačování Čechů cestou zvyšování kapitálu, ale i cestou nejrůznějšího typu nátlaku. Diskutabilní je otázka uchování/ztráty vlivu Čechů ve správních radách akciových firem. Podle Balcarova názoru „Češi pozice své do značné míry udrželi". Za připomenutí stojí i Balcarova studie rozpracovávající výše uvedenou problematiku na příkladu Pražské železářské společnosti.[66] Osobně jsem se zabýval peripetiemi vyvlastnění Západočeského uhelného spolku, Drahomír Jančík analyzoval Báňskou a hutní společnost.[67] Pohled do germanizačních strategií na vzorku zhruba stovky největších velkospolečností připravuje do tisku Barbora Štolleová.[68]

Specifickému problému projektů osídlování českých zemí německým obyvatelstvem a vysídlování obyvatelstva slovanského dává rámec dílo Isabel Heinemann.[69] Hospodářství SS monograficky globálně zpracoval Hermann Kaien-

65 RADANDT, Hans: *Podíly německých koncernů na podnicích v Československu v letech 1938–1945. Průmyslové oblasti 3.* Opava 1971, s. 172–198.

66 BALCAR, Jaromír: *Tanky pro Hitlera, traktory pro Stalina: velké podniky v Čechách a na Moravě 1938–1950.* Praha 2022 (překlad německého originálu vydaného roku 2014); BALCAR, Jaromír: Selbstbedienungsladen der reichsdeutschen Grosßindustrie? Die Eigentumsordnung des „Protektorates Böhmen und Mähren" und die Verfügungsrechte des tschechischen Kapitals am Beispiel der Prager Eisen-Industrie-Gesellschaft. In: *Eigentumsregime und Eigentumskonflikte im 20. Jahrhundert*, s. 163–182.

67 KUBŮ, Eduard: Germanizace a „odžidovštění" Západočeského báňského akciového spolku (Westböhmischer Bergbau-Aktien-Verein). In: *Acta Oeconomica Pragensia*, 2008, roč. 16, č. 3, s. 110–119; JANČÍK, Drahomír: *Metody germanizace českého hospodářského prostoru v období německé okupace na příkladu Báňské a hutní společnosti Praha*. In: *tamtéž*, s. 53–65.

68 ŠTOLLEOVÁ, Barbora: *Velkopodnikání v českých zemích pod tlakem okupace* (dokončováno).

69 HEINEMANN, Isabel: *„Rasse, Siedlung, Deutsches Blut". Das Rasse- und Siedlungshauptamt der SS und die Rassenpolitische Neuordnung Europas*. Göttingen 2003.

burg.[70] SS hledaly podnikatelské uplatnění i v českých zemích, byť s nevelkým úspěchem. Jak ukazuje analýza struktury koncernu SS Waltera Naasnera, nečetné podniky „arizované“ SS byly střední a menší velkosti.[71] Vyklizení Benešovska pro účely cvičiště Waffen SS a pozdější německou kolonizaci včetně jeho poválečného znovuosídlení zpracoval Tomáš Zouzal. Pozoruhodná je jeho analýza hospodářských dvorů SS ústící v konstatování jejich nevýkonnosti.[72] Monografii o působení německé osídlovací společnosti v protektorátu publikoval Miloš Hořejš.[73] Týž autor se společně s Barborou Štolleeovou zabýval nacionálně socialistickou zemědělskou politikou a jejím průsečíkem s konceptem německé kolonizace protektorátu.[74]

Kniha Barbory Štolleeové o německém zemědělství v protektorátu je výkladem dokazujícím, že omezování vlastnických práv a germanizace nemusí mít vždy jen podobu bezprostředního vyvlastnění, ale i řadu podob dalších.[75] Konfiskacemi, otevřeným nátlakem nacistických bojůvek, rušením spolků a dobrovolným přizpůsobením se za světového konfliktu redukovalo vlastnictví nacionálně českých institucí v Rakousku. Tento problém si vytkla za jeden ze svých úkolů výše zmíněná komise historiků Rakouské republiky. Likvidace filiálky Živnostenské banky a jejího podnikatelského zázemí ve Vídni byla jednou z největších ztrát tohoto peněžního ústavu.[76]

70 KAIENBURG, Hermann: *Die Wirtschaft der SS*. Berlin 2003.

71 NAASNER, Walter: *SS-Wirtschaft und SS-Verwaltung: „Das SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt und die unter seiner Dienstaufsicht stehenden wirtschaftlichen Unternehmungen“ und weitere Dokumente.* Düsseldorf 1998.

72 ZOUZAL, Tomáš: *Zabráno pro SS: zřízení výcvikového prostoru Böhmen v letech 2. světové války.* Praha 2016; TÝŽ: Hospodářské dvory SS ve výcvikovém prostoru Böhmen. In: Český časopis historický, 2021, roč. 119, č. 4, s. 775–811.

73 HOŘEJŠ, Miloš: *Nacistická germanizační a osídlovací politika v Protektorátu Čechy a Morava*. Praha 2023.

74 ŠTOLLEOVÁ, Barbora – HOŘEJŠ, Miloš: NS-Landwirtschaftspolitik und „Germanisierung des Ostens“ im Protektorat Böhmen und Mähren. In: MALLEIER, Elisabeth – PALLAVER, Günther – LANZINGER, Margareth (Hg.): *Erbgesund und Kinderreich. Südtiroler Umsiedlerfamilien im „Reichsgau Sudetenland“*. Bozen 2021, s. 191–216.

75 ŠTOLLEOVÁ, Barbora: *Pod kuratelou Německé říše. Zemědělství Protektorátu Čechy a Morava*. Praha 2014.

76 KUBŮ, Eduard – EXNER, Gudrun: *Tschechen und Tschechinnen, Vermögensentzug und Restitution.* München–Wien 2004; KUBŮ, Eduard: Příspěvek k expanzi Dresdner Bank do střední Evropy. Nucená likvidace filiálky Živnostenské banky ve Vídni po „rakouském anšlusu“. In: *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica, 1998, č. 3, Studia historica L. Pocta profesoru Zdeňkovi Jindrovi.* Praha 2003, s. 261–282.

3. Zásahy do vlastnictví v období 3. republiky[77]

3.1. Konfiskace a znárodnění

Nejprve je třeba zmínit předpisy a návody k provádění konfiskace majetku – jak říkala dobová terminologie – Němců, Maďarů, zrádců a kolaborantů.[78] Symptomatické je, že specializovaná odborná historická literatura zkoumající konfiskovaný majetek a jeho rozsah nevznikla (k průběhu konfiskace majetku v pohraničí a jeho osudům srv. oddíl 4.3). Problém byl jen okrajovou součástí prací o transferu Němců a následně pak o národních správách, osídlování pohraničí a znárodnění. Znárodnění zůstávalo také velmi dlouho mimo historiografické zpracování. Hojné ovšem byly nejrůznější propagační brožury ospravedlňující jeho provedení jako spravedlivý akt, jako opatření proti asociálním vykořisťovatelům a nepřátelům lidově demokratického státu, mnohé pocházely od komunistických architektů poválečného hospodářského řádu (např. citovaní Goldman a Frejka).[79]

Trvalo více než dvacet let, než se objevila první historická práce. Jejím autorem byl Karel Kaplan, zprvu stranický aparátčík a režimní angažovaný historik, jenž byl po nástupu normalizace pronásledován jako revizionista, stoupenec reformního hnutí a který v roce 1974 emigroval do Spolkové republiky Německo. Zde pak s hlubokou znalostí odhaloval fungování komunistického systému v Československu. Roku 1968 publikovaná kniha s názvem *Znárodnění a socialismus* ještě postaru říkala, že znárodnění znamená hlubší společenské změny než pouze vyvlastnění, přispívá utváření nové společnosti a vrcholí jím sociálně ekonomické přeměny počáteční etapy revoluce, pro niž se vyslovila většina obyvatel. Kaplan zdůrazňoval specifickou cestu československého znárodnění, akcentoval, že rozsáhlé znárodnění poprvé proběhlo v průmyslové zemi, a má proto mezinárodní význam. Československo tak „stanulo v čele evropského

77 Studie je vymezena únorem 1948, tj. druhou fází znárodňování. Ta ale měla průběžné pokračování v likvidaci živnostenských podniků a kolektivizaci vedoucí k likvidaci rolnických a selských hospodářství v průběhu 50. let. Tento úsek majetkoprávní změny do pojednání zahrnut není.

78 *Konfiskace, správa a převod nepřátelského majetku: zákony, vyhlášky, směrnice, pokyny*, sv. I–II. Praha 1947, 1948.

79 Srv. např. SKÁLA, Hugo: *Co je znárodnění průmyslu.* Praha 1945; GOLDMAN, Josef: *Czechoslovakia test case of nationalisation: a survey of post-war industrial development and the two-year plan; with a preface by Jaroslav Fukátko.* Praha 1947; KOLÁR, František J.: *Další znárodnění – smrtelná rána kapitalismu*. Praha 1948; FREJKA, Ludvík: *Historie bojů o znárodnění československého průmyslu.* Praha 1950.

pokroku". Způsob provedení, *„jež se odehrálo s podporou všech složek Národní fronty"*, označil za demokratický.[80]

Teprve 80. léta 20. století přinesla další práce, jež usilovaly o pramenně podložený pohled na znárodnění. Šlo o znárodněnou kinematografii a zejména osudy konfiskovaného majetku.[81] Množství ideologismů v nich ubývalo. Za zajímavou považuji práci archivářky Růženy Hlušičkové o průmyslových konfiskátech, jež chápe jako součást druhé etapy znárodnění. Uvádí také konkrétní čísla o začlenění konfiskátů pod národní podniky.[82]

Nejvýznamnější prací zpracovávající znárodnění v intencích komunistického režimu byla pozdněnormalizační monografie Václava Lhoty, jenž působil na Vysoké škole politické ÚV KSČ. Úvod hlásal, že *„publikace o přípravě průběhu procesu znárodnění v Československu v letech 1945–1948 je určena historikům a politickým pracovníkům"*. Dílo nedomyšleně odhaluje účelovost jednání a propagandy KSČ v letech 1945–1948. Její vedení údajně na jaře 1945 nevytýčilo požadavky vlastnicko-právních poměrů proto, že to nedovoloval stupeň vývoje revoluce, avšak *„důsledná realizace strategické a taktické koncepce KSČ"* oslabovala buržoazii v jejím celku a vytvářela pro dělnickou třídu jako hegemona národní a demokratické revoluce podmínky vést svůj boj pod národní myšlenkou, tj. navenek oslabit vyostřený třídní charakter znárodnění a dalších opatření. Až komicky působí argument, že KSČ při znárodnění *„nesledovala vyhraněně třídní stanovisko"* a měla na mysli odškodnění, ovšem *„politicky podmíněné chováním buržoazie"*. Náhrady měly být zbraní proti jejím politickým rejdům.[83]

Polistopadová historiografie nechávala a nechává znárodnění na okraji své pozornosti. V devadesátých letech se objevily v *Soudobých dějinách* dva příspěvky hlásící se do Ruska a zkoumající „ruský faktor". Obě jsou připomínkou toho, že téma je v budoucnu nezbytné rozpracovat. Nezbytnou podmínkou je ovšem otevření ruských archivů s písemnostmi ze sovětských časů.[84]

---

80 KAPLAN, Karel: *Znárodnění a socialismus*. Praha 1968.

81 PURŠ, Jiří: *Obrysy vývoje československé znárodněné kinematografie (1945–1980)*. Praha 1985; HANUŠ, František: *Znárodnění a boj o průmyslové konfiskáty ve východních Čechách (1945–1948)*. Disertační práce. Praha 1985.

82 HLUŠIČKOVÁ, Růžena: *Boj o průmyslové konfiskáty v Československu v letech 1945–1948*. Praha 1983.

83 LHOTA, Václav: *Znárodnění v Československu: 1945–1948*. Praha 1987.

84 MARJINOVÁ, Valentina M.: Od důvěry k podezíravosti. Sovětští a českoslovenští komunisté 1945–1948. In: *Soudobé dějiny*, 1997, roč. 4, č. 3–4, s. 451–467; MURAŠKOVÁ, Galina P.: Únorová politická krize roku 1948 v Československu a „sovětský faktor", Z materiálů ruských archivů. In: *Soudobé dějiny*, 1997, roč. 4, č. 3–4, s. 468–479.

První desetiletí 21. století opět poukázalo na praktické zřetele historikovy práce, v daném případě na potřebu porozumění náhradovým jednáním za znárodněný majetek, která měla několik etap. První se uskutečnila již bezprostředně po jeho vyvlastnění a byla součástí obchodně politických jednání, poslední se uzavírala po více než čtyřiceti letech v souvislosti s uvolňováním československých zlatých rezerv uložených v zahraničí.[85] Klíčovým, moderně pojatým souborem studií je 2. oddíl konferenčního sborníku „Dusivé objetí", který reflektuje předpoklady znárodnění, politickou diskusi, jeho průběh, ba i důsledky.[86] Veliký kus práce vykonal Jan Kuklík. Jeho gigantické dílo je především výkladem historicko-právním a správním, pohybujícím se ve světě norem a jejich aplikace, méně již dílem historickým, které vnímá problematiku vyvlastňování majetku v širokých politických, sociálních a ekonomických souvislostech. Má ovšem ve srovnání se všemi ostatními jedinečnou přednost: snaží se postihnout znárodnění v dlouhodobém kontextu právní úpravy majetkových posunů počínaje první republikou a konče nedávnou minulostí, tedy úsilím o odčinění některých jejích nespravedlností.[87] Zásadním nedostatkem současné historiografické produkce je jen minimum analytických případových studií o průběhu znárodnění a následném vývoji jednotlivých firem. Pozornosti se dostalo Baťovi,[88] jako příklady mohou sloužit práce o firmách Explosia (výbušniny) či MEVA (kovové zboží).[89]

---

85 KUKLÍK, Jan: *Do poslední pence: československo-britská jednání o majetkoprávních a finančních otázkách 1938–1982*. Praha 2007; BROM, Bohumír – KUBŮ, Eduard: The role of Czechoslovak trade with neutral countries in the period of escalating Cold War: The cases of Switzerland and Sweden. In: ENDERLE-BURCEL, Gertrude – FRANASZEK, Piotr – STIEFEL, Dieter – TEICHOVA, Alice (eds.): *Gaps in the Iron Curtain. Economic relations between neutral and socialist countries in Cold War Europe*. Kraków 2009; MICHÁLEK, Slavomír: *Československé menové zlato 1938–1982*. Bratislava 2021.

86 FAJMON, Hynek – BALÍK, Stanislav – HLOUŠKOVÁ, Kateřina (eds.): *Dusivé objetí: historické a politologické pohledy na spolupráci sociálních demokratů a komunistů*. Brno 2008, s. 54–122.

87 KUKLÍK, Jan: *Znárodněné Československo.*

88 KOLUMBER, David: *Koncern Baťa prizmatem vývoje po druhé světové válce: vybrané právní aspekty.* Rigorózní práce. Brno 2014; KUSLOVÁ, Hana: *Národní soud versus Jan Antonín Baťa*. Zlín 2015.

89 KOHÁROVÁ, Marta: *Výbušné výbušniny: od nostrifikace k znárodnění v Československu*. Praha 2013; KUBŮ, Eduard – ŠOUŠA, Jiří: „Bývalí lidé". Z podnikatele a manažera třídním nepřítelem – ing. Jaromír Bečka s rodinou před únorem 1948 a po něm. In: KOCIAN, Jiří – DEVÁTÁ, Markéta (eds.): *1948: únor 1948 v Československu: nástup komunistické totality a proměny společnosti*. Praha 2011, edice České křižovatky v evropských dějinách 1918–1938–1948–1968.

Polistopadová popularita „modré krve“ přinesla i několik prací o majetkových konfiskacích a restitučních snahách bývalé šlechty.[90] Nejdůkladnějšího pojednání se dostalo Lichtenštejnům. K prozkoumání příslušných otázek byla dokonce zřízena česko-lichtenštejnská expertní komise. Její závěr zněl, že postup státu vůči Lichtenštejnům je třeba vnímat v kontextu likvidace politických a hospodářských pozic německé menšiny, nicméně uvalení národní správy a konfiskace v červnu/červenci 1945 vyvolávají řadu pochybností a odporují teorii mezinárodního práva.[91]

3.2 Majetkové přesuny v zemědělství 1945–1948

Druhá pozemková reforma, revize první pozemkové reformy a soubor zemědělských zákonů ve prospěch rolnictva představovaly žhavé politikum, jeden z klíčových faktorů v poválečném „zápase o duši národa“, který otevíral cestu k nastolení komunistické diktatury. Obdobně jako znárodnění znamenaly restituce židovského a jiného majetku pro režimní historiky interpretační problém a byly ponechávány velmi dlouho stranou. Opatrný, na svou dobu téměř objektivistický výklad napsal Vlastislav Lacina.[92]

Vlajkovou lodí „angažované“ historiografie k danému tématu byla kniha Karla Jecha vydaná v Nakladatelství politické literatury s názvem „Probuzená vesnice“, jež byla z češtiny dokonce přeložená do slovenštiny. Autor vychází z teorému budování dělnicko-rolnického svazku a přerůstání národní a demokratické revoluce v socialistickou. Podle něj KSČ důsledně prováděla politiku získávání mas a potírala „levičácké a sektářské tendence v řešeních otázek venkova“, prosadila líbivý koncept pozemkové reformy, i když si byla vědoma, že rozdělení konfiskované půdy a vytvoření masy středních a drobných hospodářství je v ekonomickém smyslu krokem zpět. Kniha je obrazem podvodu komu-

90 HAZDRA, Zdeněk – HORČIČKA, Václav – ŽUPANIČ, Jan (eds.): Šlechta střední Evropy v konfrontaci s totalitními režimy 20. století = Der Adel Mitteleuropas in Konfrontation mit den totalitären Regimen des 20. Jahrhunderts. Praha 2011; HORČIČKA, Václav – ŽUPANIČ, Jan: Šlechta na křižovatce: Lichtenštejnové, Schwarzenbergové a Colloredo-Mannsfeldové v 1. polovině 20. století. Praha 2017; KALKUŠOVÁ, Slávka: *Kauza Lex Schwarzenbeg: otazníky kolem vyvlastnění majetku hlubocké větve Schwarzenbergů*. Ostrava 2018.

91 HORČIČKA, Václav – MARXER, Roland: *Liechtenstein und die tschechoslowakischen Konfiskationen von 1945: vom Zweiten Weltkrieg bis zur Gegenwart; herausgegeben von der Liechtensteinisch-Tschechischen Historikerkommission*. Vaduz 2013.

92 LACINA, Vlastislav: K charakteru a výsledkům demokratických agrárních přeměn v lidově demokratickém Československu. In: Československý časopis historický, 1962, roč. 10, č. 3, s. 313–338.

nistické politiky na českém rolnictvu, které bylo po nastolení diktatury strany znásilňováno kolektivizačními praktikami.[93]

Na třetím agrárním kolokviu pořádaném Slováckým muzeem v Uherském Hradišti roku 1997 přednesl Jan Rychlík pěkný a přehledný úvodní referát o poválečné pozemkové reformě, jenž spočíval na hodnotově neutrálním nazírání problematiky.[94] Paradoxem je, že týž Karel Jech, jenž ideologizoval problematiku na počátku 60. let, ji znovu zpracoval, rozvedl a v novém gardu interpretoval v roce 2001, a to pod titulem „Soumrak selského stavu".[95] Za připomínku určitě ještě stojí práce Jana Přidala, jenž výklad individualizoval a vysvětloval i na osudech jednotlivců na Prostějovsku.[96]

3.3 Osídlování pohraničí

Rubovou stranu vyhnání a transferu českých Němců a konfiskace jejich majetku tvořilo dlouho historiograficky zanedbávané osídlování pohraničí. Ojedinělou publikací vzniklou za Husákova režimu je regionálně pojatý *Návrat domů* Josefa Kmoníčka.[97] Kniha začíná utrpením vězňů z koncentračních táborů a válečných zajatců, podvratnou a sabotážní činností bývalých nacistů, kterou odůvodňovala shromáždění Němců v internačních střediscích. Pokračovala činností národních správ, Fondu národní obnovy a osídlováním pohraničí. Autor připouštěl nedostatečnou kvalifikovanost národních správců, zištné motivy osídlenců, z nichž údajně cca 10 % odevzdávalo zpět přídělové dekrety a vracelo se do vnitrozemí. Pracoval i s archivními dokumenty, jimiž účelově podpíral svou argumentaci principiálního úspěchu a opodstatnění akce.

V roce 1988 obhájil zásadní práci o osídlování pohraničí Lubomír Slezák. Rozvedl strategii komunistické strany, její cíle a problémy správy majetku a osídlování. Východiska měla tato práce sice ještě silně politicky podmíněná, ale stála na archivním výzkumu a statistických datech. Dalším regionálně pojatým, ale již s polistopadovým nadhledem napsaným dílem je zpracování osíd-

93 JECH, Karel: *Probuzená vesnice. K dějinám revoluce na našem venkově 1945–1948.* Praha 1963.

94 RYCHLÍK, Jan: Pozemková reforma v českých zemích v letech 1945–1948. In: *Zemědělství na rozcestí 1945–1948. Studie Slováckého muzea*, č. 3. Uherské Hradiště 1998, č. 3, s. 5–22.

95 JECH, Karel: *Soumrak selského stavu 1945–1960*. Praha 2001.

96 PŘIDAL, Jan: *Konec selského stavu na Prostějovsku*. Praha 2007.

97 KMONIČEK, Josef: *Návraty domů. Proměny pohraničí severovýchodních Čech v letech 1945–1948*. Hradec Králové 1982.

lování Svitavska.[98] K problematice osídlování se Lubomír Slezák vrátil společně s Františkem Čapkou a Jaroslavem Vaculíkem. Publikace zajímavým způsobem srovnává pozemkové reformy po první a druhé světové válce. Konstatuje, že jak komunisté, tak agrárníci byli za reformu odměněni nárůstem popularity a rozšířením politického vlivu, v němž hrálo roli „kupování duší", odměňování zasloužilých.[99]

Matěj Spurný rozumí vysídlení českého pohraničí a etnickému čištění jako jednomu z milníků na cestě Československa k diktatuře – předehře převzetí moci. Nastiňuje obraz propagandy osídlování prezentující je jako dílo dějinného významu, které znamená „navrácení pohraničí původnímu slovanskému živlu", a to v kontrastu s jeho negativními projevy, korupcí, zlatokopectvím, neschopností hospodařit aj. Autorovi nešlo ani tak o majetkové přesuny, ale o sociální procesy odehrávající se na vzrušeném, osudovém politickém pozadí.[100]

Neméně ostré kontury mají práce historiků německých. Česko-slovensko-německá komise historiků vydala obsáhlou monografii Andrease Wiedemana. Ten vysvětluje spontánní migrace směrem do pohraničí, divoké osidlování, průběh procesu již právně podloženého, zaměřil se i na vytváření a stabilizaci nové společnosti v pohraničí. Poukazuje na nakládání s Němci ještě v jejich obydlích a následně táborech. Právem upozorňuje na poválečný český nacionalismus podporovaný komunisty, vysvětluje, že osídlování „zněmčelého" pohraničí bylo propagandou prezentováno „jako národní úkol".[101] Dawid Gerlach primárně zkoumal etnické čištění v kontextu ekonomických motivů, ale i poválečných debat. Jeho závěr říká, že statisíce Čechů nadšeně reagovaly na příležitost přestěhovat se do pohraničí a nešly tam za odplatou, jejich motivem byla především touha po majetku.[102]

---

98 VELEŠÍK, Vladimír: Osídlování Svitavska v letech 1945–1947. In: *Pomezí Čech a Moravy: Sborník prací ze společenských a přírodních věd pro okres Svitavy 4.* Litomyšl 2000, s. 199–268.

99 ČAPKA, František – SLEZÁK, Lubomír – VACULÍK, Jaroslav: *Nové osídlení pohraničí českých zemí po druhé světové válce.* Brno 2005.

100 SPURNÝ, Matěj: *Nejsou jako my: česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960*). Praha 2011.

101 WIEDEMANN, Andreas: *„Pojď s námi budovat pohraničí!" Osídlování a proměna obyvatelstva bývalých Sudet 1945–1952.* Praha 2016.

102 GERLACH, Dawid W.: *The Economy of Ethnic Cleansing. The Transformation of the German-Czech Borderlands after World War II.* 2017.

4. Restituce

Nedůtklivý problém české/československé politiky i historiografie tvoří náprava majetkového bezpráví a křivd způsobených nacistickým a komunistickým režimem. K otázkám restituce židovského majetku za třetí republiky, její politizaci a manipulaci veřejným míněním se vyjádřila závažná studie s nápovědným názvem „Nechtěné restituce", která byla opakovaně přetiskována.[103] S pochybnostmi se o věci vyjádřil bývalý náměstek ministryně zahraničních věcí USA Stuart E. Eizenstat, když české restituce označil za „nedokonalé". Zveřejnil dokonce obsah svého osobního rozhovoru s jednou z klíčových person hospodářské transformace 90. let Václavem Klausem, který mu údajně řekl: „*Pane velvyslanče, když vrátíme velké množství židovského majetku, budeme mít problémy se Sudetskými Němci*."[104] Na váhu padaly ovšem i důvody další, část majetku prošla rychle organizovaným procesem privatizace, přešla do soukromých rukou, resp. do majetku obcí.

Helena Krejčová se vyjádřila k restitucím uměleckých předmětů a k danému tématu uspořádala mezinárodní konferenci.[105] S akcentem na umělecké předměty, zejména obrazy, se k českým restitucím stručně vyjádřila i Catherine Horel.[106]

Zvláštní skupinu prací o restitucích představuje literatura historicko-právní. Na prvním místě je třeba znovu připomenout již zmíněné monumentální dílo Jana Kuklíka ml. *Znárodněné Československo*, které detailně v normativní úpravě analyzuje restituce majetku odňatého nejen z rasových, politických, ale i nacionálních důvodů. Nejde jen o soupisy a technické popisy zákonů, tím nejcen-

103 KUBŮ, Eduard – KUKLÍK, Jan: Ungewollte Restitution. Die Rückerstattung des jüdischen Eigentums in den böhmischen Ländern nach dem Zweiten Weltkrieg. In: GOSCHLER, Constantin – THER, Philipp (Hg.): *Raub und Restitution: „Arisierung" und Rückerstattung des jüdischen Eigentums in Europa*. Frankfurt am Main 2003, s. 184–204. Studie byla dále přetiskována v anglické a francouzské mutaci.

104 EIZENSTAT, Stuart E.: *Nedokonalá spravedlnost: uloupený majetek, nucené práce a nevyřízené účty druhé světové války.* Praha 2005, s. 41. Zahraničněpolitické půtky se sudetskými Němci ustaly za sociálnědemokratického kancléře Gerharda Schrödera, když se německá vláda přestala stavět za jejich nároky.

105 KREJČOVÁ Helena: Poválečné restituce v Československu, jejich různost a problémy. In: BORÁK, Mečislav (ed.): *Restituce zkonfiskovaných uměleckých předmětů. Přání nebo realita? Dokumentace, identifikace a restituce kulturních statků obětí II. světové války: příspěvky z mezinárodní vědecké konference v Liberci (24.–26. října 2007)*. Praha 2008.

106 HOREL, Catherine: Raub und Restitution in Ungarn und der Tschechischen Republik. In: BERTZ, Inka – DORRMANN, Michael (Hg.): *Raub und Restitution: Kulturgut aus jüdischem Besitz von 1933 bis heute*. Berlin 2008, s. 279–298.

nějším jsou jejich výklady.[107] Holokaustu a nápravným opatřením jeho nespravedlností jsou speciálně věnovány dvě publikace, monografie Heleny Petrův a kolektivní monografie odborníků z Právnické fakulty Univerzity Karlovy s názvem *Jak odškodnit holocaust?*. Systematicky projektované a zpracované dílo srovnává právní úpravy restitucí v Česku/Československu s restitucemi v devatenácti dalších státech Evropy.[108] Komplikovaná, desítky let se táhnoucí jednání o odškodnění za znárodněné majetky s USA a Velkou Británií nejnověji zmapoval a osvětlil Slavomír Michálek.[109]

Závěrem

Z mého pohledu vyznívá bilance dosavadní literatury k turbulentním majetkovým přesunům 30.–40. let rozpačitě. Odborné literatury je mnoho i málo zároveň. Vykazuje množství bílých míst. Z logiky věci mívá starší literatura ideologický charakter, literatura po pádu komunistického režimu pak povahu deideologizovanou, deskriptivní, z velké části výčtovou. Méně se historikové soustředili na zkoumání mechanismů majetkoprávních změn a ještě méně na vlastní způsoby jejich provedení v konkrétních případech. Přitom jsou jich obrovská množství podle typu majetku – v řádech tisíců, desetitisíců, ba stotisíců. V procesu arizace a do značné míry i znárodňování platí variabilita způsobu jejich provedení. Ve vyvlastňování velkých průmyslových majetků je téměř každý případ solitérní, svébytný. Dosavadní stav bádání ukazuje, jak byly metody práce nacistického okupačního režimu rozmanité a nápadité, a to nejen u velkých hospodářských podniků. Motivovala jej k tomu snaha vyhnout se hospodářsko-politickým kolizím, ohledy na existující podnikatelské sítě, nezbytnost plynulé výroby ve prospěch vedení války.

Mezi jednotlivé periody majetkových změn vyjádřených změnou režimu (1938–1939–1945–1948) je literatura rozdělena nevyrovnaně. Málo reflektuje, že změna ekonomická nemá vždy časově tak ostré hrany jako změna politická. Je více „procesuální", pochopitelně s výjimkou velkého spektakulárního opatření, jakým bylo znárodňování roku 1945. Ve zpracování převažuje jednoznačně vyvlastnění majetku židovského, téměř absentuje vyvlastňování majetku českého za druhé světové války a německého po ní. Chybí zkoumání majetkových

107 KUKLÍK, Jan: *Znárodněné Československo*.

108 PETRŮV, Helena: *Zákonné bezpráví: Židé v Protektorátu Čechy a Morava*. Praha 2011; KUKLÍK, Jan a kol.: *Jak odškodnit holocaust? Problematika vyvlastnění židovského majetku, jeho restituce a odškodnění.* Praha 2015.

109 MICHÁLEK, Slavomír: *Československé menové zlato 1938–1982*.

přesunů v zemědělství za druhé světové války, absentuje porozumění politické správě znárodněných majetků.

Výzkum poukazuje na jeden paradox, skutečnost společnou nacistické i komunistické snaze o ovládnutí českých zemí cestou majetkových přesunů, a sice že oba režimy v první fázi naplňování svého projektu skrývají jeho reálné cíle za „opatření" etnicko-nacionálního rázu, širokou veřejností vcelku akceptovaná. V prvém případě se jednalo o „arizaci", tedy potření židovského, ale i nacionálně českého podnikání jako předpolí rýsujícího se „konečného řešení" a germanizace českého prostoru, v případě druhém posloužila konfiskace majetku Němců, Maďarů, zrádců a kolaborantů jako předpolí budoucího znárodňování.

Uzlové body poválečných majetkových přesunů 1945 a 1948 dlouho zůstávaly v odborné literatuře vakantní, v zásadě je tomu tak dodnes, neboť to, co syntézy uvádějí, není v podstatné části historiograficky dostatečně zpracováno, důkladně badatelsky podloženo. Největším problémem je ovšem náprava křivd a škod, tedy restituce. Historiografické vakuum má jasně politický podklad, za všech režimů za ním stály nároky „sudetských Němců", po roce 1989 pak přijatý koncept ekonomické transformace, která od minulosti programově odvracela svou tvář. Restituce odcizeného majetku měly řadu podmínek. Ze zákonných restitucí bylo v principu vyloučeno znárodnění roku 1945, ovšem ne zcela. Nakonec pod tlakem zvenčí, a to je – podle mne – osudová nespravedlnost, bylo nakládáno jinak s vlastníky majícími občanství některých západních a neutrálních států (tam bylo dosaženo poměrně značných náhrad) a československými občany, kteří nedostali nic, třebaže koncept z roku 1945 odškodnění předpokládal.

POUŽITÉ ZDROJE

Tiskem vydané prameny

Konfiskace, správa a převod nepřátelského majetku: zákony, vyhlášky, směrnice, pokyny, sv. I–II. Praha 1947, 1948

Dobová literatura

FREJKA, Ludvík: *Historie bojů o znárodnění československého průmyslu.* Praha 1950

GOLDMAN, Josef: *Czechoslovakia test case of nationalisation: a survey of post-war industrial development and the two-year plan. With a preface by Jaroslav Fukátko.* Praha 1947

CHMELA Leopold: *Hospodářská okupace Československa, její methody a důsledky. Znalecký posudek v procesu s K. H. Frankem*. Praha 1946
KOLÁR, František J.: *Další znárodnění – smrtelná rána kapitalismu*. Praha 1948
SKÁLA, Hugo: *Co je znárodnění průmyslu.* Praha 1945

Literatura

ARNDT, Tomáš: *Lékárny s Davidovou hvězdou v čase šoa. Osudy židovských farmaceutů v meziválečném Československu a během genocidy za druhé světové války.* Praha 2020
BAKEŠ, Martin – CÍSAŘOVÁ, Jitka – UHLÍKOVÁ, Kristina – BUŠTA, Jaroslav a kol.: *Osudy konfiskátů: výzkum provenience a problematika přesunů kulturního majetku v Československu na základě prezidentských dekretů*. Praha 2020
BALCAR, Jaromír: Selbstbedienungsladen der reichsdeutschen Grosßindustrie? Die Eigentumsordnung des „Protektorates Böhmen und Mähren“ und die Verfügungsrechte des tschechischen Kapitals am Beispiel der Prager Eisen-Industrie-Gesellschaft. In: *Eigentumsregime und Eigentumskonflikte im 20. Jahrhundert*, s. 163–182
BASCH, Antonín: *German Economic Conquest of Czechoslovakia.* Chicago [1941]
GOSEWINKEL, Dieter – HOLEC, Roman – ŘEZNÍK, Miloš (Hg.): *Eigentumsregime und Eigentumskonflikte im 20. Jahrhundert: Deutschland und die Tschechoslowakei im internationalen Kontext.* Essen 2018, s. 163–182
BALCAR, Jaromír: *Tanky pro Hitlera, traktory pro Stalina. Velké podniky v Čechách a na Moravě 1938–1950.* Praha 2022
BANKEN, Ralf: Edelmetallmangel und Grossraumwirtschaft. Die Entwicklung des deutschen Edelmetallsektors im „Dritten Reich“ 1933–1945. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, Beiheft 13*. Berlin 2009
BEDNAŘÍK, Petr: *Arizace české kinematografie*. Praha 2003
BRAUMANDL, Wolfgang: *Die Wirtschafts- und Sozialpolitik des Deutschen Reiches im Sudetenland 1938–1945.* Nürnberg 1985
BROM, Bohumír – KUBŮ, Eduard: The role of Czechoslovak trade with neutral countries in the period of escalating Cold War: The cases of Switzerland and Sweden. In: ENDERLE-BURCEL, Gertrude – FRANASZEK, Piotr – STIEFEL, Dieter – TEICHOVA, Alice (eds.): *Gaps in the Iron Curtain. Economic relations between neutral and socialist countries in Cold War Europe*. Kraków 2009
BURGEROVÁ, Lenka – SPÁLA, Radek: Židé v Teplicích – 600 let historie. Teplice 2014
BURGEROVÁ, Lenka: *Mezi asimilací a emigrací. Sociálně-ekonomický pohyb v židovské komunitě v Teplicích 1938–1960.* Disertační práce. Praha 2013

ČAPKA, František – SLEZÁK, Lubomír – VACULÍK, Jaroslav: *Nové osídlení pohraničí českých zemí po druhé světové válce*. Brno 2005

Die Schweiz und die Goldtransaktionen im Zweiten Weltkrieg / Unabhängige Expertenkommission Schweiz –Zweiter Weltkrieg. Zürich 2002

DRAUSCHKE, Frank – JELÍNEK, Tomáš: Arizované životní pojistky v protektorátu Čechy a Morava. In: JELÍNEK, Tomáš – SOUKUPOVÁ, Blanka (eds.): *Bíl*á místa ve výzkumu holokaustu. K*olektivní monografie*. Praha 2014, s. 53–70

DVOŘÁK, Jan: Židé v Opavském Slezsku 1918–1945. Opava 2009

EIZENSTAT, Stuart E.: *Nedokonalá spravedlnost. Uloupený majetek, nucené práce a nevyřízené účty druhé světové války*. Praha 2005

ENGELMANN, Isa: Židé v Liberci: K dějinám obyvatel města pod Ještědem. Liberec 2007

ERBEN, Václav: *Obrazy ze židovských sbírek v Národní galerii v Praze, I. Neidentifikovaní majitelé*. Praha 2020

FAJMON, Hynek – BALÍK, Stanislav – HLOUŠKOVÁ, Kateřina (eds.): *Dusivé objetí. Historické a politologické pohledy na spolupráci sociálních demokratů a komunistů*. Brno 2008

FELDMAN, Gerald: *Die Allianz und die deutsche Versicherungswirtschaft 1933–1945*. München 2001

Fenomén holocaust = The holocaust phenomenon. Sborník mezinárodní vědecké konference. Praha–Terezín 1999

FROMMER, Benjamin: Zurück ins Ghetto (und ins Dorf). Ausweisung und Umsiedlung der jüdischen Bevölkerung im nationalsozialistischen Protektorat Böhmen und Mähren. In: *Delogiert und ghettoisiert: Jüdinnen und Juden vor der Deportation*. Hrsg. v. Christine Schindler und Wolfgang Schellenbacher im Auftrag des Dokumentationsarchivs des österreichischen Widerstandes, Jahrbuch des DÖW. Wien 2022, s. 21–38

GERLACH, Dawid W.: *The Economy of Ethnic Cleansing. The Transformation of the German-Czech Borderlands after World War II*. 2017

HÁJEK, Jan – KUBŮ, Eduard: Ekonomický nacionalismus českých zemí první poloviny 19. a první poloviny 20. století jako středoevropský „model“. Pokus o vymezení specifického typu. In: Český časopis historický, 2006, roč. 104, s. 783–820

HÁJKOVÁ, Dagmar – HORÁK, Pavel (eds.): *Republika československá: 1938–1939*. Praha 2018, s. 245–270

HANUŠ, František: *Znárodnění a boj o průmyslové konfiskáty ve východních Čechách (1945–1948)*. Disertační práce. Praha 1985

HAZDRA, Zdeněk – HORČIČKA, Václav – ŽUPANIČ, Jan (eds.): *Šlechta*

střední Evropy v konfrontaci s totalitními režimy 20. století = Der Adel Mitteleuropas in Konfrontation mit den totalitären Regimen des 20. Jahrhunderts. Praha 2011
HEINEMANN, Isabel: *„Rasse, Siedlung, Deutsches Blut". Das Rasse- und Siedlungshauptamt der SS und die Rassenpolitische Neuordnung Europas*. Göttingen 2003
HENKE, Klaus-Dietmar (Hrsg.): *Die Dresdner Bank im Dritten Reich.* Bd. 1: BÄHR, Johannes, unter Mitarbeit von Ralf AHRENS [et al.]: *Die Dresdner Bank in der Wirtschaft des Dritten Reichs*. München 2006; Bd. 3: WIXFORTH, Harald: *Die Expansion der Dresdner Bank in Europa.* München 2006
HERBST, Ludolf – WEIHE, Thomas (Hg.): *Die Commerzbank und die Juden, 1933–1945.* München 2004
HLUŠIČKOVÁ, Růžena: *Boj o průmyslové konfiskáty v Československu v letech 1945–1948*. Praha 1983
HORČIČKA, Václav – MARXER, Roland: *Liechtenstein und die tschechoslowakischen Konfiskationen von 1945: vom Zweiten Weltkrieg bis zur Gegenwart; herausgegeben von der Liechtensteinisch-Tschechischen Historikerkommission*. Vaduz 2013
HORČIČKA, Václav – ŽUPANIČ, Jan: *Šlechta na křižovatce: Lichtenštejnové, Schwarzenbergové a Colloredo-Mannsfeldové v 1. polovině 20. století*. Praha 2017
HOREL, Catherine: Raub und Restitution in Ungarn und der Tschechischen Republik. In: BERTZ, Inka – DORRMANN, Michael (Hg.): *Raub und Restitution. Kulturgut aus jüdischem Besitz von 1933 bis heute*. Berlin 2008, s. 279–298
HOŘEJŠ, Miloš: *Nacistická germanizační a osídlovací politika v Protektorátu Čechy a Morava*. Praha 2023
JAMES, Harold: *The Deutsche Bank and the Nazi Economic War Against the Jews: the expropriation of Jewish-Owned Property*. Cambridge 2001
JANČÍK, Drahomír – KUBŮ, Eduard – KUKLÍK, Jan – MILOTOVÁ, Jaroslava – NOVOTNÝ, Jiří – ŠOUŠA, Jiří: Židovské zlato, ostatní drahé kovy, drahé kameny a předměty z nic*h v českých zemích 1939–1945. Protiprávní zásahy do majetkových práv, jejich rozsah a následné osudy tohoto majetku: zpráva expertního týmu zřízeného Smíšenou pracovní komisí na základě usnesení vlády České republiky č. 773 ze dne 25. 11. 1998, knižnice Institutu Terezínské iniciativy sv. 3.* Praha 2001
JANČÍK, Drahomír – KUBŮ, Eduard – KUKLÍK, Jan ml. – NOVOTNÝ, Jiří – ŠOUŠA, Jiří: „Spící konta" ve švýcarských bankách za znárodněný švýcarský majetek v Československu? Československo-švýcarská jednání o tzv. náhra-

dových otázkách 1945–1967. In: HARNA, Josef – PROKŠ, Petr (eds.): *Studie k moderním* dějinám. *Sborník prací k 70. narozeninám Vlastislava Laciny*. Praha 2001, s. 445–462

JANČÍK, Drahomír – KUBŮ, Eduard – KUKLÍK, Jan ml.: *„Arizace" a restituce židovského majetku v českých zemích (1939–2000).* Praha 2003

JANČÍK, Drahomír – KUBŮ, Eduard – NOVOTNÝ, Jiří – ŠOUŠA, Jiří: „Hadega" a její obchod drahými kovy a drahokamy za druhé světové války. In: *Terezínské studie a dokumenty*. Praha 2001, s. 249–307

JANČÍK, Drahomír – KUBŮ, Eduard – NOVOTNÝ, Jiří – ŠOUŠA, Jiří: Der Mechanismus der Enteignung jüdischen Goldes im „Protektorat Böhmen und Mähren" und seine Funktionsweise (1939–1945). In: *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte*, 2001, Jg. 46., Nr. 1, s. 58–76

JANČÍK, Drahomír – KUBŮ, Eduard – ŠOUŠA, Jiří, unter Mitarbeit von Jiří NOVOTNÝ: *Arisierungsgewinnler: die Rolle der deutschen Banken bei der „Arisierung" und Konfiskation jüdischer Vermögen im Protektorat Böhmen und Mähren (1939–1945)*. Wiesbaden 2011

JANČÍK, Drahomír – KUBŮ, Eduard (eds.): *Nacionalismus zvaný hospodářský: střety a zápasy o nacionální emancipaci/převahu v českých zemích (1859–1945).* Praha 2011

JANČÍK, Drahomír – KUBŮ, Eduard: *„Arizace" a arizátoři: drobný a střední židovský majetek v úvěrech Kreditanstalt der Deutschen (1939–45).* Praha 2005

JANČÍK, Drahomír – KUBŮ, Eduard: *„Arizace" na úvěr: příspěvek Kreditanstalt der Deutschen ke germanizaci hospodářského života v „Protektorátu Čechy a Morava".* Praha 2003

JANČÍK, Drahomír: Die „Arisierungsaktivitäten" der Böhmischen Escompte Bank im Protektorat Böhmen und Mähren 1939–1945. In: ZIEGLER, Dieter (Hg.): *Banken und „Arisierungen" in Mitteleuropa während des Nationalsozialismus, Geld und Kapital. Jahrbuch der Gesellschaft für Mitteleuropäische Banken- und Sparkassengeschichte 2001*. Stuttgart 2002, s. 143–174

JANČÍK, Drahomír: *Metody germanizace českého hospodářského prostoru v období německé okupace na příkladu Báňské a hutní společnosti Praha*. In: *Acta Oeconomica Pragensia*, 2008, roč. 16, č. 3, s. 53–65

JECH, Karel: *Probuzená vesnice. K dějinám revoluce na našem venkově 1945–1948.* Praha 1963

JECH, Karel: *Soumrak selského stavu 1945–1960*. Praha 2001

JELÍNEK, Tomáš: *Fenomén prvorepublikových židovských podnikatelů v českých zemích.* Praha 2023

JELÍNEK, Tomáš: *Pojišťovny ve službách hákového kříže: Prosazování němec-*

kých zájmů v protektorátním pojišťovnictví, arizace pojistek a mezinárodní odškodňování. Praha 2015

Jewish Gold and other Precious Metals, Precious Stones and Objects made of such Materials – Situation in the Czech Lands in the Years 1939 to 1945. Unlawful Infringement of Property Rights and its Scope; Subsequent Fate of the Jewish Assets Affected by this Infringement. Report by a Team of Experts Created by the Joint Task Force based on Decision No. 773 of the Czech Government of November 25, 1998, Book series of the Terezin Initiative Institute, vol. 5. Prague 2001

KAIENBURG, Hermann: *Die Wirtschaft der SS*. Berlin 2003

KALKUŠOVÁ, Slávka: *Kauza Lex Schwarzenbeg: otazníky kolem vyvlastnění majetku hlubocké větve Schwarzenbergů*. Ostrava 2018

KAPLAN, Karel: *Znárodnění a socialismus*. Praha 1968

KARLEN, Stefan – CHOCOMELI, Lucas – D´HAEMER, Christin – LAUBE, Stefan – SCHMID, Daniel C.: *Schweizerische Versicherungsgesellschaften im Machtbereich des „Dritten Reichs"*. Herausgegeben von der Unabhängigen Expertenkommission Schweiz – Zweiter Weltkrieg. Teil 1–2. Zürich 2002, s. 231–238

KÁRNÝ, Miroslav: *„Konečné řešení". Genocida českých židů v německé protektorátní politice*. Praha 1991

KMONIČEK, Josef: *Návraty domů. Proměny pohraničí severovýchodních Čech v letech 1945–1948*. Hradec Králové 1982

KOHÁROVÁ, Marta: *Výbušné výbušniny. Od nostrifikace k znárodnění v Československu*. Praha 2013

KOLUMBER, David: *Koncern Baťa prizmatem vývoje po druhé světové válce. Vybrané právní aspekty.* Rigorózní práce. Brno 2014

KOPPER, Christopher: „Arizace" německo-českých akciových bank. In: *Konkurence i partnerství. Německé a československé hospodářství v letech 1918–1945*. Praha 1999, s. 275–285

KOUTNÍKOVÁ, Ivana: *Arizace židovského majetku na Olomoucku 1939–1940*. Diplomová práce. Olomouc 2012

KRÁL, Václav: *Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích v letech 1938–1945*, sv. I–III. Praha 1957–1959

KRÁLOVÁ, Hana – SOVÁK, Martin: *Jindřich Waldes. Podnikatel, sběratel, mecenáš. Katalog výstavy.* Praha 2021

KREJČOVÁ Helena: Poválečné restituce v Československu, jejich různost a problémy. In: BORÁK, Mečislav (ed.): *Restituce zkonfiskovaných uměleckých předmětů. Přání nebo realita? Dokumentace, identifikace a restituce kulturních statků obětí II. světové války: příspěvky z mezinárodní vědecké konference v Liberci (24.–26. října 2007)*. Praha 2008

KREJČOVÁ, Helena – VLČEK, Mario: *Návraty paměti: deponáty židovského majetku v Uměleckoprůmyslovém museu v Praze*. Praha 2007

KREJČOVÁ, Helena a kol.: Židovský majetek uložený na zámku Sychrov II. Praha 2022

KREJČOVÁ, Helena a kol.: Židovský majetek uložený na zámku Zákupy. Praha 2018

KUBŮ, Eduard – EXNER, Gudrun: *Tschechen und Tschechinnen, Vermögensentzug und Restitution*. München–Wien 2004

KUBŮ, Eduard – KUKLÍK, Jan: Ungewollte Restitution. Die Rückerstattung des jüdischen Eigentums in den böhmischen Ländern nach dem Zweiten Weltkrieg. In: GOSCHLER, Constantin – THER, Philipp (Hg.): *Raub und Restitution: „Arisierung" und Rückerstattung des jüdischen Eigentums in Europa*. Frankfurt am Main 2003, s. 184–204

KUBŮ, Eduard – NOVOTNÝ, Jiří – ŠOUŠA, Jiří: Proces „odžidovštění" Böhmische Escompte-Bank und Credit-Anstalt v Praze (1939–1940). In: DVOŘÁK, Tomáš – VLČEK, Radomír – VYKOUPIL, Libor (eds.): *Milý Bore…, Profesoru Ctiboru Nečasovi k jeho sedmdesátým narozeninám věnují přátelé, kolegové a žáci*. Brno 2003, s. 89–97

KUBŮ, Eduard – NOVOTNÝ, Jiří – ŠOUŠA, Jiří: Under Threat of Nazi Occupation: The Fate of Multinationals in Czech Lands, 1938–1945. In: KOBRAK, Christopher – HANSEN, Per H. (eds.): *European Business, Dictatorship, and Political Risk, 1920–1945*. New York – Oxford 2004, s. 206–222

KUBŮ, Eduard – ŠOUŠA, Jiří: „Bývalí lidé". Z podnikatele a manažera třídním nepřítelem – ing. Jaromír Bečka s rodinou před únorem 1948 a po něm. In: KOCIAN, Jiří – DEVÁTÁ, Markéta (eds.): *1948: únor 1948 v Československu: nástup komunistické totality a proměny společnosti*. Praha 2011, edice České křižovatky v evropských dějinách 1918–1938–1948–1968

KUBŮ, Eduard: „Gerstel" – symbol zámožnosti a nábytkářské kvality. In: JANČÍK, Drahomír – ŠTOLLEOVÁ, Barbora (eds.): *Pivo, zbraně i tvarůžky: Podnikatelé meziválečného Československa ve víru konjunktur a krizí*. Praha 2014, s. 148–172

KUBŮ, Eduard: Banky, průmysl a stát v první Československé republice (Nástin hlavních tendencí ve vývoji vzájemných vztahů). In: *Kolize, řevnivost a pragmatismus. Československo-rakouské hospodářské vztahy 1918–1938. Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica 1 – 1997, Studia historica XLV*. Praha 1999, s. 201–216

KUBŮ, Eduard: Czechoslovak gold reserves and their surrender to Nazi Germany. In: *Nazi Gold. The London Conference 2–4 December 1997*. London 1998, s. 245–248

KUBŮ, Eduard: Germanizace a „odžidovštění" Západočeského báňského akciového spolku (Westböhmischer Bergbau-Aktien-Verein). In: *Acta Oeconomica Pragensia*, 2008, roč. 16, č. 3, s. 110–119

KUBŮ, Eduard: Příspěvek k expanzi Dresdner Bank do střední Evropy. Nucená likvidace filiálky Živnostenské banky ve Vídni po „rakouském anšlusu". In: *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica*, *1998, č. 3, Studia historica L. Pocta profesoru Zdeňkovi Jindrovi.* Praha 2003, s. 261–282

KUBŮ, Eduard: Vom Kommen und Gehen des ausländischen Kapitals in der Tschechoslowakei. In: GÜNTHER, Jutta – JAJEŚNIAK-QUAST, Dagmara (eds.): *Willkommene Investoren oder nationaler Ausverkauf?: Ausländische Direktinvestitionen in Ostmitteleuropa im 20. Jahrhundert.* Berlin 2006, s. 71–84

KUKLÍK, Jan a kol.: *Jak odškodnit holocaust? Problematika vyvlastnění židovského majetku, jeho restituce a odškodnění.* Praha 2015

KUKLÍK, Jan: *Do poslední pence: československo-britská jednání o majetkoprávních a finančních otázkách 1938–1982*. Praha 2007

KUKLÍK, Jan: *Znárodněné Československo: od znárodnění k privatizaci – státní zásahy do vlastnických a dalších majetkových práv v Československu a jinde v Evropě*. Praha 2010

KURAL, Václav – RADVANOVSKÝ, Zdeněk a kol.: *„Sudety" pod hákovým křížem.* Ústí nad Labem 2002

KUSLOVÁ, Hana: *Národní soud versus Jan Antonín Baťa*. Zlín 2015

LACINA, Vlastislav: K charakteru a výsledkům demokratických agrárních přeměn v lidově demokratickém Československu. In: Československý časopis historický, 1962, roč. 10, č. 3, s. 313–338

LHOTA, Václav: *Znárodnění v Československu: 1945–1948.* Praha 1987

LUSSY, Hanspeter – BONHAGE, Barbara – HORN, Christian: *Schweizerische Wertpapiergeschäfte mit dem „Dritten Reich": Handel, Raub und Restitution.* Herausgegeben von der Unabhängigen Expertenkommission Schweiz – Zweiter Weltkrieg. Zürich 2001

MARJINOVÁ, Valentina M.: *Od důvěry k podezíravosti. Sovětští a českoslovenští komunisté 1945–1948*. In: *Soudobé dějiny*, 1997, roč. 4, č. 3–4, s. 451–467

MICHÁLEK, Slavomír: Československé menové zlato 1938–1982. Bratislava 2021

MURAŠKOVÁ, Galina P.: Únorová politická krize roku 1948 v Československu a „sovětský faktor", Z materiálů ruských archivů. In: *Soudobé dějiny*, 1997, roč. 4, č. 3–4, s. 468–479.

NAASNER, Walter: *SS-Wirtschaft und SS-Verwaltung: „Das SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt und die unter seiner Dienstaufsicht stehenden wirtschaftlichen Unternehmungen" und weitere Dokumente.* Düsseldorf 1998

NEČAS, Ctibor: *Holocaust českých Romů*. Praha 1999

NEZHODOVÁ, Soňa: Arizace židovského majetku v Hustopečích. In: *RegioM: Sborník Regionálního muzea v Mikulově*, 2011, s. 96–114

OSTERLOH, Jörg: „Arisierungen“ und „Germanisierungen“ im Reichsgau Sudetenland 1938–1945. In: GOSEWINKEL, Dieter – HOLEC, Roman – ŘEZNÍK, Miloš (Hg.): *Eigentumsregime und Eigentumskonflikte im 20. Jahrhundert: Deutschland und die Tschechoslowakei im internationalen Kontext.* Essen 2018, s. 183–198

OSTERLOH, Jörg: *Nacionálněsocialistické pronásledování Židů v říšské župě Sudety 1938–1945.* Praha 2010

PETRŮV, Helena: *Zákonné bezpráví: Židé v Protektorátu Čechy a Morava*. Praha 2011

PŘIDAL, Jan: *Konec selského stavu na Prostějovsku*. Praha 2007

PURŠ, Jiří: *Obrysy vývoje československé znárodněné kinematografie (1945–1980)*. Praha 1985

RADANDT, Hans: *Podíly německých koncernů na podnicích v Československu v letech 1938–1945. Průmyslové oblasti 3.* Opava 1971, s. 172–198

RAUCHBERG, Heinrich: *Der nationale Besitzstand in Böhmen.* Bd. 1–3. Leipzig 1905

RYCHLÍK, Jan: Pozemková reforma v českých zemích v letech 1945–1948. In: *Zemědělství na rozcestí 1945–1948. Studie Slováckého muzea*, č. 3. Uherské Hradiště 1998, č. 3, s. 5–22

SEDLÁKOVÁ, Monika: Arizace potravinářských podniků a obchodů v Protektorátu Čechy a Morava. In: Židé v Čechách: sborník ze semináře konaného v říjnu 2006 v Liberci. Praha 2007, s. 60–70

SEDLÁKOVÁ, Monika: Arizace v potravinářském průmyslu a obchodu jako násilná obměna elit. In: ŠTAIF, Jiří (ed.): *Moderní podnikatelské elity: metody a perspektivy bádání.* Praha 2007, s. 387–401

SEDLÁKOVÁ, Monika: Arizace v Protektorátu Čechy a Morava se zaměřením na podnikový majetek. In: PAŽOUT, Jaroslav – PORTMANN, Kateřina (eds.): *Ve stínu války. Protektorát Čechy a Morava, Slovenská republika, Říšská župa Sudety a další odtržená československá území v letech 1938/39–1945*. Liberec 2019, s. 122–157

SEDLÁKOVÁ, Monika: Burza s židovskými byty – součást protektorátní bytové politiky. In: *Dokumenta Pragensia*, 2007, roč. XXVI, s. 205– 220

SCHMID, Daniel C.: *Dreiecksgeschichten: die Schweizer Diplomatie, das „Dritte Reich“ und die böhmischen Länder 1938–1945*. 2004

SCHMID, Daniel C.: *Hopfen und Malz verloren? Zur „Arisierung“ der jüdischen Malzfabriken im Protektorat Böhmen und Mähren, Theresienstädter Studien und Dokumente 9*. Praha 2002, s. 116–134

SPURNÝ, Matěj: *Nejsou jako my: česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*. Praha 2011

ŠTOLLEOVÁ, Barbora – HOŘEJŠ, Miloš: NS-Landwirtschaftspolitik und „Germanisierung des Ostens“ im Protektorat Böhmen und Mähren. In: MALLEIER, Elisabeth – PALLAVER, Günther – LANZINGER, Margareth (Hg.): *Erbgesund und Kinderreich. Südtiroler Umsiedlerfamilien im „Reichsgau Sudetenland“.* Bozen 2021, s. 191–216

ŠTOLLEOVÁ, Barbora: *Pod kuratelou Německé říše. Zemědělství Protektorátu Čechy a Morava*. Praha 2014

ŠTOLLEOVÁ, Barbora: *Velkopodnikání v českých zemích pod tlakem okupace* (rukopis)

ŠVANDRLÍK, Richard: *Historie Židů v Mariánských Lázních.* Mariánské Lázně [2009]

TEICHOVÁ, Alice: *Mezinárodní kapitál a Československo v letech 1918–1938*. Praha 1994

VELEŠÍK, Vladimír: Osídlování Svitavska v letech 1945–1947. In: *Pomezí Čech a Moravy: Sborník prací ze společenských a přírodních věd pro okres Svitavy 4.* Litomyšl 2000, s. 199–268

VENCOVSKÝ, František a kol.: *Dějiny bankovnictví v českých zemích.* Praha 1999, s. 298–356

VENUS, Theodor: Abgerochene Rückkehr – der Fall Bankhauses Gebrüder Guttmann. In: PAWLOWSKY, Verena – WENDELIN, Harald (Hg.): *Arisierte Wirtschaft. Raub und Rückgabe Österreich von 1938 bis heute.* Wien 2005, s. 152–170

VLK, Ondřej: *Národ žije tak dlouho, jak dlouho žijí jeho památky. Krádeže umění v protektorátě Čechy a Morava v letech 1939–1945*. Praha 2009

WIEDEMANN, Andreas: *„Pojď s námi budovat pohraničí!“ Osídlování a proměna obyvatelstva bývalých Sudet 1945–1952.* Praha 2016

ZIMMERMANN, Volker: Pachatelé a přihlížející. Pronásledování Židů v Sudetské župě. In: *Terezínské studie a dokumenty.* Praha 1999, s. 129–148

ZIMMERMANN, Volker: *Sudetští Němci v nacistickém státě: politika a nálada obyvatelstva v říšské župě Sudety (1938–1945).* Praha 2001

ZOUZAL, Tomáš: Hospodářské dvory SS ve výcvikovém prostoru Böhmen. In: Český časopis historický, 2021, roč. 119, č. 4, s. 775–811

ZOUZAL, Tomáš: *Zabráno pro SS: zřízení výcvikového prostoru Böhmen v letech 2. světové války.* Praha 2016

Vol. 25/2 | 2023 Česko-slovenská historická ročenka pp. 193–219

DOI: 10.5817/cshr.2023.25.2.8

STUDIE

„Slovenská karta“ v plzeňské politice po vzniku Československa. Komparace vývoje na západě a východě republiky v letech 1919–1920

KAREL ŘEHÁČEK

The “Slovak card” in politics in the region of Plzeň after the establishment of Czechoslovakia. Comparison of developments in the west and east of the Czechoslovak Republic in 1919–1920

The establishment of Czechoslovakia in 1918 united several hitherto relatively heterogeneous territorial units: Bohemia, Moravia and a part of Silesia, on the one hand, with Slovakia and Transcarpathian Ukraine, on the other. Their populations' awareness of what life was like on the other side of the Morava River was probably not particularly high, and, as a result, the territories were practically foreign countries. Did the west and east of Czechoslovakia at least share some common post-war development features? This paper attempts to compare some of the events in the first two years after the establishment of the common state, emphasising national and social issues as the basis for comparison. Did the west of Czechoslovakia, with its German population, residing mostly in its border areas, have anything in common with Slovakia with its national differentiation? And did the west and the east of the republic also face some common social issues, exacerbated by a five-year military conflict? Did they offer comparable solutions to shortages of basic foodstuffs and make comparable efforts to improve working conditions or make housing more affordable? Could developments taking place hundreds of miles away influence events on the other side of the country? The paper seeks to answer all of these and many more questions through archival and historical research.

Keywords: Czechoslovakia; social development; nationality issues; 1919–1920; west-east comparison

I. Úvod

V říjnu 1918 došlo nejen k naplnění snu obyvatelstva české národnosti v českých zemích o samostatném státu, ale vznikem Československa začali Češi více poznávat i své nové spoluobčany zpoza řeky Moravy, Slováky. Obyvatelé západočeské metropole Plzně se s nimi setkávali již na frontách Velké války, v zajateckých táborech či zahraničních legiích, po vzniku společného státu odjeli zase mnozí z nich na Slovensko aktivně bránit československé území proti útokům zvenčí. To vše přinášelo o téměř neznámé zemi pod Tatrami a o jejích obyvatelích nové informace, které se prostřednictvím sdělovacích prostředků i osobních svědectví dostávaly ve větší míře na západ Čech a zejména do Plzně již od jara 1919, takže plzeňské obyvatelstvo mohlo poválečný vývoj na dalekém Slovensku srovnávat se situací v jeho domovech a plzeňském okolí.

Ukazovalo se především to, že lidé žijící na západě i východě Československa mají hodně podobné problémy, zejména sociální, ale také národnostní, protože jak Češi na západě Čech, tak Slováci na jihu, severu a východě Slovenska měli obdobnou a ne zcela pozitivní zkušenost s národnostními menšinami, které tam dlouhodobě žily: na západě Čech s obyvateli německé národnosti, na Slovensku zejména s Maďary či Poláky. Tytéž problémy skutečně umožňovaly srovnávat a zkušenosti ze Slovenska byly plzeňským obyvatelstvem reflektovány. Toho využívaly či spíše zneužívaly i jisté politické síly, které zejména nacionálním a politickým radikalismem na Slovensku znepokojovaly obyvatelstvo Plzně a českého západu, takže se tzv. slovenská karta hrála vždy, kdy se někomu právě hodila, ovšem zejména před volbami.

K jejímu závažnému zneužití došlo v Plzni krátce před klíčovými poválečnými obecními volbami v červnu 1919, o čemž svědčí aféra poručíka Václava Červeného, popsaná v další kapitole této studie. Rozruch, který způsobila, vypovídá o tom, že reflexe událostí na vzdáleném Slovensku rezonovaly i na západě Čech poměrně živě, a nabízí logicky otázku, co plzeňské obyvatelstvo o dění na Slovensku vědělo a zda lze skutečně vývoj v těchto dvou geograficky vzdálených oblastech smysluplně porovnávat. A hodně napověděla autorovi studie i odborná konference, která se v listopadu 2019 konala v Prešově a z níž vyšla unikátní kolektivní monografie s příspěvky slovenských i českých historiků k období po vzniku společného státu.[1] Podobnost vývoje v Čechách, na Moravě a na Slovensku byla i přes značnou geografickou vzdálenost jednotlivých oblas-

1 ŠVORC, Peter – KOVAĽ, Peter (eds.): *Rok 1919 a Československo. Postavenie a premeny periférií nového štátu v procese jeho konštituovania.* Prešov 2020.

tí příznačná a i to autora přivedlo k myšlence komparace událostí na západě a východě republiky v prvním období po skončení války.

Informace o dění na Slovensku měli Plzeňané primárně ze sdělovacích prostředků, kdy dominantní postavení na plzeňské mediální scéně zaujímaly sociálně demokratická *Nová doba* a s národními demokraty sympatizující *Český deník*, tedy periodika dvou vzájemně ostře soupeřících politických stran. Bez vlivu nebyly ani informace, které do Plzně přicházely ze Slovenska od přímých účastníků tamního dění, tedy zejména od vojáků, kteří na Slovensku bojovali proti bolševickým jednotkám, později i od Plzeňanů, kteří odešli na Slovensko pomáhat s přebíráním tamních úřadů, škol a dalších veřejných institucí z dosavadní většinově maďarské správy. V plzeňském případě byl jedním z těch nejvlivnějších hlasů ze Slovenska zdejší advokát JUDr. Augustin Šíp, národní socialista a budoucí náměstek plzeňského starosty, který na východě republiky jako důstojník tam nasazeného 35. plzeňského pěšího pluku aktivně bojoval proti maďarským bolševikům.[2] Anebo již zmiňovaný Červený, další československý důstojník a posléze slovenský středoškolský učitel. Podobných svědectví však bylo na západě Čech více.

Tato studie tedy mohla vyjít především z informací z denního tisku, případně z pamětí či korespondence aktivních aktérů.[3] To se však jejímu autorovi pro komplexní pochopení dění na západě a východě republiky zdálo málo dostačující, a tak využil svých studijních cest do Slovenského národního archivu, kde se pokusil získat i konkrétní pohled na vývoj na Slovensku v letech 1919–1920, zejména v národnostních a sociálních otázkách, z tam uložených archivních pramenů, zejména z archiválií nacházejících se v archivním fondu Ministr Československé republiky s plnou mocí pro správu Slovenska. A v neposlední řadě text vychází rovněž z bohaté odborné literatury, jak z vlastních autorových publikačních počinů z Plzeňska, tak i syntetických a analytických prací reflektujících a hodnotících situaci na Slovensku ve sledovaném období. Zde je třeba připomenout jak celková zpracování dějinného vývoje (kupř. monografie Petera Mička a Miroslava Kmeťa),[4] tak práce analyzující problematiku vzniku společného státu a tzv. slovenské otázky po roce 1918 v Československu (Jan Rych-

---

2 Blíže k němu ŘEHÁČEK, Karel: *Plzeňská radnice mezi válkami. Kdo byl kdo ve vedení města v letech 1918–1939*. Plzeň 2021, s. 118–119.

3 Zajímavé svědectví přináší např. korespondence Josefa Chmelíka, blíže k němu a jeho pohledu ŘEHÁČEK, Karel: „Drazí rodiče“. Válečná každodennost doudleveckého landveráka Josefa Chmelíka v korespondenci z let 1915–1918. In: STOČES, Jiří – MUŠKOVÁ, Eva a kol.: *Tenkrát na západě (Čech)*. Plzeň 2013, s. 177–183.

4 MIČKO, Peter – KMEŤ, Miroslav: *Dejiny Slovenska a Slovákov (1918–1945)*. Banská Bystrica 2018.

lík, Martin Vašš, Valerián Bystrický)[5] a postoje Slováků k němu a k někdejším Uhrám, resp. poválečnému Maďarsku (Ivan Mrva, Peter Mulík, Roman Holec, Milan Podrimavský, Miroslav Michela).[6]

Vzhledem k tomu, že autor předpokládal na obou stranách nově vzniklé republiky obdobný vývoj, hodlal tuto predikci následně potvrdit či vyvrátit komparací událostí na Slovensku s děním v Plzni, jemuž se po vzniku Československa dlouhodobě věnuje.[7] Výsledkem je předložená studie, jejímž cílem bylo porovnat dění na západě Čech a na Slovensku po vzniku Československa, identifikovat jeho shody, ale i rozdíly, a tím přispět k dalšímu poznávání společných česko-slovenských dějin a k budování vzájemných sousedských vztahů mezi oběma blízkými národy.

II. Aféra poručíka Červeného a Plzeň

V úvodu byla zmíněna kauza spojená s Václavem Červeným, jež v Plzni dominovala posledním dnům před červnovými obecními volbami v roce 1919.[8] Od počátku června téhož roku se velmi vyostřovala zejména situace mezi dvěma již zmíněnými hlavními plzeňskými politickými rivaly, dosavadní „radniční" Čes-

5 RYCHLÍK, Jan: Vznik společného státu Čechů a Slováků. In: *Československtví součást evropanství: O vzájemnosti a svébytnosti střední Evropy. Sborník odborné mezinárodní konference konané k 50. výročí osvobození Československa. Česko-slovenská vzájemnost a svébytnost v soudobé Evropě. Luhačovice 28. 8. 1995 – 29. 8. 1995*. Brno 1996, s. 130–153; VAŠŠ, Martin: Slovenská otázka v Československej republike (1918–1938). In: *Moderní dějiny: časopis pro dějiny 19. a 20. století*, 2011, roč. 19, č. 2, s. 71–117; BYSTRICKÝ, Valerián: Slovenská otázka v medzivojnovom Československu. In: *Národnostná otázka v strednej Európe v rokoch 1848–1938*. Prešov 2005 s. 233–255.

6 MRVA, Ivan – MULÍK, *Peter: Rok 1918 a Slováci*. Martin 2019; HOLEC, Roman: Rozdelené lojality – Slováci medzi lojalitou k Uhorsku a k novej republike. In: *Višegradská paměť či višegradské paměti? Paměť většiny a paměti menšin. Čítanka textů*. Ústí nad Labem 2014, s. 83–110; TÝŽ: Slovenský krok do neznáma. Diletantismus, naivita, poctivost vs. předvídavost, pragmatismus, vypočítavost? In: *Dějiny a* současnost, 2018, roč. 40, č. 7, s. 14–16; PODRIMAVSKÝ, Milan: Slováci a uhorský štát na prelome 19. a 20. storočia. In: *Slovensko na začiatku 20. storočia: Spoločnosť, štát a národ v súradniciach doby. Zborník štúdií*. Bratislava 1999 s. 25–35; MICHELA, Miroslav: *Pod heslom integrity. Slovenská otázka v politike Maďarska, 1918–1921*. Bratislava 2009.

7 ŘEHÁČEK, Karel: Plzeň v letech 1918–1938. In: SKÁLA, Adam a kol.: *Dějiny města Plzně 3*. Plzeň 2018, s. 24–66.

8 Blíže k nim, jejich průběhu a výsledkům ŘEHÁČEK, Karel: Obecní volby v roce 1919 v Plzni. In: *Minulostí Západočeského kraje*, 2010, roč. 45, s. 56–111.

koslovenskou národní demokracií starosty Matouše Mandla[9] a jejím hlavním soupeřem a kritikem, Československou sociálně demokratickou stranou dělnickou poslance Revolučního národního shromáždění Luďka Pika.[10] Národní demokraté, kteří se v důsledku poválečné volební reformy a zavedení skutečně demokratických volebních principů cítili právem doslova existenčně ohroženi,[11] v závěru kampaně především varovali plzeňské voliče před vítězstvím socialistických stran (kromě zmíněné sociální demokracie i Československé strany socialistické), před odmítáním soukromého vlastnictví, před programem tzv. socializace průmyslových podniků a před obdobným vývojem jako v Rusku, Německu, Maďarsku a také na Slovensku. Právě slovenská krize se tak stala významnou předvolební kartou národních demokratů. V předvečer voleb, 14. června 1919, vyšly v národně demokraticky orientovaném *Českém deníku* letáky, v nichž údajný očitý svědek, poručík Václav Červený, popisoval řádění sociálních demokratů na Slovensku. V tom samém čísle *Českého deníku* byla rovněž celkově zhodnocena předvolební kampaň, kterou národní demokraté vnímali jako silně zaměřenou vůči sobě a jako násilnou a konfrontační. V článku se mj. psalo: „*Moře krve teče již Mží podél Pekla. Na štěstí jest to jen moře červeného inkoustu z poprav našich kandidátů v Nové době.*“ Kritiku *Českého deníku* si vysloužil také sociálně demokratický ministr Gustav Habrman[12] svým výrokem ve stranickém spolkovém domě Peklo z 13. června 1919, kde kromě jiného prohlásil: „*Patnáctého vezmeme do ruky hlasovací lístek a šestnáctého ruční granáty.*“[13] To budiž jen na dokreslení situace, v níž se zmíněné protisocialistické letáky objevily.

Vraťme se ale zpět k nim. O co vlastně v tomto případě šlo? Plzeňský čtyřiatřicetiletý rodák Václav Červený byl velitelem 2. vojenské polní setniny 35. plzeňského pěšího pluku, nasazeného na Slovensku a v době voleb se léčil

9 K němu ŘEHÁČEK, Karel: *Plzeňská radnice mezi válkami. Kdo byl kdo ve vedení města v letech 1918–1939*. Plzeň 2021, s. 106–107.

10 Více k němu ŘEHÁČEK, Karel: *Plzeň v Národním shromáždění v letech 1918–1939. Portréty plzeňských poslanců a senátorů*. Plzeň 2012, s. 79–80; TÝŽ: *Plzeňská radnice mezi válkami. Kdo byl kdo ve vedení města v letech 1918–1939*. Plzeň 2021, s. 111–113; TÝŽ: Majetkové a rodinné poměry plzeňského starosty Luďka Pika. In: *Minulostí Západočeského kraje*, 2016, roč. 51, s. 179–197.

11 Ve zkratce se jednalo o odbourání dosavadních majetkových privilegií při volbách a o zavedení principu přímého a rovného hlasovacího práva pro každého voliče bez ohledu na jeho příslušnost k majetkové třídě.

12 Blíže k němu ŘEHÁČEK, Karel: *Plzeň v Národním shromáždění v letech 1948–1939. Portréty plzeňských poslanců a senátorů.* Plzeň 2012, s. 69–70.

13 Pestrý fejeton. Vážné, veselé i smutné z volebních zápasů. In: *Český deník*, roč. VIII (56), č. 163, 15. 6. 1919, s. 3.

ve vojenské záložní nemocnici v Plzni.[14] V pateticky laděném letáku s velmi příznačným a ze zpětného pohledu možná až vizionářským názvem *Nic jim nevěřte a nic jim nedávejte!* vylíčil hrůzy páchané revolučními sociálními demokraty (tj. bolševiky různých národností) na slovenském a českém obyvatelstvu žijícím na východě republiky.[15] V letáku mj. stojí: „*Jakými zbraněmi a jakým způsobem bojují nejen proti ubohým Slovákům, ale i proti nejlepším synům naší drahé vlasti, proti legionářům i proti ženám – česká telegrafistka přibitá za ruce k telegrafnímu sloupku s vyloupnutýma očima, legionář přibitý za ruce i nohy na vratech stodoly s vyloupnutýma očima, s hlavou skalpovanou a posypanou paprikou.*“[16] Zároveň Červený varoval voliče od volby socialistických stran slovy: „*Dobře si rozmyslete, srovnáte-li se svým svědomím voliti lidi takového rázu do obecního zastupitelstva obce naší.*“[17]

Letáky byly odpoledne 14. června rozšiřovány po Plzni, ale ještě téhož dne došlo po dohodě mezi policejním komisařstvím a plzeňským státním zastupitelstvím k jejich úřednímu zabavení, protože „*k zášti a nepřátelskému stranictví celé třídy a stavy občanské společnosti proti sobě podněcují*“, jak stálo v policejní zprávě.[18] Při pátrání po zkonfiskovaných letácích bylo při domovních prohlídkách mj. zjištěno, že letáky byly vytištěny v tiskárně Závodů pro průmysl tiskařský a papírenský v Hankově ulici v Plzni, která sloužila jako dvorní tiskárna Československé národní demokracie a zmíněného *Českého deníku*, a při prohlídce tiskárny bylo skutečně asi 100 exemplářů letáku nalezeno.[19]

Sociální demokracie spustila na stránkách své *Nové doby* přímo hysterickou protiofenzívu. Není ale divu, neboť podobná agitace mohla skutečně částečně oslovit váhající voliče a ohrozit volební výsledky sociálních demokratů a jejich spojenců. Prakticky celá pátá a šestá strana volebního čísla *Nové doby* tak byla zaplněna články s titulky *Důstojník, který lže*, *Zbabělý oficír Červený* nebo *Šílenec vyzývá k násilnostem*. Noviny varovaly také před dalšími možnými provo-

---

14 V. Červený se narodil 27. 6. 1885 v Plzni v rodině Václava Červeného a Emilie, rozené Waltherové. Státní oblastní archiv v Plzni (dále SOA v Plzni), Sbírka matrik západních Čech (dále SM), matrika narozených římskokatolické fary Plzeň, 65, fol. 352.

15 ČERVENÝ, Václav: Nic jim nevěřte a nic jim nedávejte! In: *Český deník*, roč. VIII (56), č. 163, 15. 6. 1919, zvláštní vydání.

16 ČERVENÝ, Václav: Nic jim nevěřte a nic jim nedávejte! In: *Český deník*, roč. VIII (56), č. 163, 15. 6. 1919, zvláštní vydání.

17 ČERVENÝ, Václav: Nic jim nevěřte a nic jim nedávejte! In: *Český deník*, roč. VIII (56), č. 163, 15. 6. 1919, zvláštní vydání.

18 SOA v Plzni, Krajský soud Plzeň (dále jen KS Plzeň), kart. 291, sign. Pr 6/19, hlášení Policejního komisařství (dále PK) v Plzni z 20. 6. 1919.

19 SOA v Plzni, KS Plzeň, kart. 291, sign. Pr 6/19, hlášení PK v Plzni z 20. 6. 1919. Podle ní byl za tisk letáků odpovědný Josef Urbánek, který „opomenul“ předložit povinný exemplář letáku k cenzurnímu schválení Státnímu zastupitelství v Plzni.

kacemi národních demokratů. V článku *Nedejte se klamati ničím a nikým* kupř. *Nová doba* napsala: „*Není vyloučeno, že v poslední den volby vydají radniční pánové nějaké anonymní letáky, aby vyvolali zmatek mezi voliči. Upozorňujeme na všechny možné případy podvodů, lží a útoků, upozorňujeme naše voliče, aby nedali se ničím a nikým klamati. Národní demokracie stojí před neodvratnou porážkou a bude v posledním tažení užívati všech prostředků, které ovšem budou marny jako všechno to předvolební štvaní, v němž národní demokracie dosáhla rekord. Národní demokracii odzváněji hrany a mějte proto s ní slitování, když použije v poslední chvíli smrtelného zápasu nejhorší z nejhoršího.*“[20]

V reakci na kampaň sociálních demokratů se však plzeňské vedení Československé národní demokracie od celé kauzy rozhodlo distancovat a prohlásilo, že vydání letáku bylo pouze osobní aktivitou Červeného. *Český deník* doslova napsal: „*Pan poručík Červený vůbec není členem Československé národní demokracie, zaslání učinil sám z vlastní iniciativy a béře za ně plným jménem odpovědnost.*“[21] Toto prohlášení, které snad bylo přece jen projevem jistých obav z následků, však příliš věrohodně neznělo. To koneckonců celkem pravdivě napsala na základě soudního projednávání případu i *Nová doba*, když 28. června 1919 konstatovala: „*Pan dr. Mandl jest předseda plzeňské národní demokracie a jako bývalý starosta vykonával až do těchto dnů zvlášť rozhodný vliv na politiku své strany, na její taktiku a její orgán Český deník. Bez jeho vědomí, ne-li spoluúčastenství, nemohla se proto žádným způsobem státi hnusná kalumnie s bláznivým poručíkem Červeným, spáchaná v samý předvečer prvních republikánských voleb. Tiskárna Českého deníku ani nepředložila – za výminečného stavu! – letáky Červeného tiskové cenzuře. Tím riskovala tiskárna ta proces a případně i své zapečetění – a to že by se mohlo díti bez vědomí hlavy národní demokracie, dr. Mandla?*“[22]

A zbývá ještě doplnit i další osud poručíka Červeného, který byl i v následujících letech propojen se Slovenskem, kde působil jako smluvní profesor Československého státního reálného gymnázia v Nitře. Odtud byl však v únoru 1938 propuštěn a odešel do Plzně ke své sestře Boženě, od níž se ale v květnu 1938 odhlásil a údajně odjel zpět do Nitry.[23] Tam ovšem podle ředitele tamního gymnázia Jozefa Haši nedorazil, takže se Haša obával, že se stal obětí nějakého neštěstí.[24] K tomu nejhoršímu sice nedošlo, nicméně Červený žil v dalších le-

20 Nedejte se klamati ničím a nikým. In: *Nová doba*, roč. XXV, č. 163, 15. 6. 1919, s. 5.

21 Čeští voličové! In: *Český deník*, roč. VII (56), č. 163, 15. 6. 1919 (zvláštní vydání), s. 1.

22 Písek do očí. In: *Nová doba*, roč. XXV, č. 176, 28. 6. 1919, s. 4.

23 SOA v Plzni, PŘ Plzeň, kart. 120, sign. Č 1325, hlášení PŘ v Plzni z 16. 6. 1938.

24 SOA v Plzni, PŘ Plzeň, kart. 120, sign. Č 1325, dotaz četnické stanice (dále ČS) v Nitře PŘ v Nitře z 9. 6. 1938.

tech patrně jako bezdomovec, což plyne mj. i z hlášení policejní stanice v pražských Vysočanech, kam se 15. června 1941 v půl třetí ráno dostavil a žádal „*o zaopatření přístřeší, ježto jest bez bytu a bez prostředků*". Byl tedy prozatímně odeslán do filiálky sociálních ústavů hlavního města Prahy v Nových Vysočanech, odkud byl na základě lékařského rozhodnutí převezen do ústavu pro choromyslné v Praze-Bohnicích.[25] Zemřel 10. února 1953 v dobřanské léčebně pro choromyslné.[26]

III. Vývoj na Slovensku a na západě Čech v letech 1919–1920: otázka nacionální

V souvislosti s uvedeným letákem se pochopitelně nabízí otázka, do jaké míry byly informace v něm uvedené pravdivé a jak moc vůbec plzeňská veřejnost znala a reflektovala situaci na Slovensku. O tom, že excesivní jednání bylo s pokusem o bolševický puč na Slovensku spojené, není pochyb. A vědět o tom musel pochopitelně i Červený, skutečně očitý svědek. Pokud vezmeme v potaz jen okolí Nitry, které důvěrně znal, nabízí se událost z počátku června 1919, která možná bezprostředně Červeného k jeho úmyslu inspirovala. Dne 2. června totiž musela československá armáda opustit vesnici Jelenec v okrese Nitra před útokem maďarských bolševiků. S vojáky odešla z obav o životy i většina pročeskoslovensky smýšlejících občanů. K témuž byl vybídnut též nadlesní Alois Bittner, který byl podle hlášení tamní četnické stanice pro své vlastenecké smýšlení „*od maďaronů nenáviděn, slovenským lidem však vážen*".[27] Českoslovenští vojáci navíc získali indicie, že Bittner má být podle plánu dýmešského maďarského studenta Imre Bereckeho po příchodu Maďarů popraven. Bittner ovšem výzvu k evakuaci rezolutně odmítl a poskytoval výzvědné službě československé armády i nadále cenné zpravodajské informace o postupu a síle maďarských oddílů. Celkově se tak velmi zasloužil o úspěch československého vojska, zejména po nasazení dělostřelectva 35. plzeňského pěšího pluku, kdy se staral o logistiku a pečoval o raněné.[28]

Uvedené zprávy vnímala plzeňská většinově česká společnost v roce 1919 obzvláště citlivě, a to nejen kvůli nasazení domácího pěšího pluku v bojích na

25 SOA v Plzni, PŘ Plzeň, kart. 120, sign. Č 1325, hlášení PŘ v Praze ze 17. 6. 1941.

26 SOA v Plzni, SM, matrika narozených římskokatolické fary Plzeň, 65, fol. 352.

27 Slovenský národní archiv (dále SNA), Ministr Československé republiky s plnou mocí pro správu Slovenska (dále MPS), kart. 315, sign. I 1/aI, hlášení ČS v Dýmeši Zemskému četnickému velitelství (dále ZČV) v Bratislavě z 3. 9. 1919.

28 SNA, MPS, kart. 315, sign. I 1/aI, hlášení ČS v Dýmeši ZČV v Bratislavě z 3. 9. 1919.

Slovensku.[29] Měla totiž navíc i čerstvé zkušenosti s podobným excesivním jednáním ze strany obyvatelstva německé národnosti žijícího společně s Čechy v národnostně smíšených oblastech českého jihozápadu a západu.[30] Plzeň se cítila být tradiční ochránkyní české menšiny žijící v těchto oblastech, od bran města vzdálených několik málo kilometrů, a události nacionálních nepokojů, rovněž spojených se ztrátami na životech, z konce roku 1918 (střety s československou armádou a následný vojenský zábor národnostně smíšených oblastí) a zejména 4. března 1919 mělo její obyvatelstvo v živé paměti. I zde shodou okolností aktivně zasahovaly jednotky plzeňských „pětatřicátníků",[31] takže je vcelku logické, že líčení teroru, zejména nacionálního, muselo plzeňskou veřejností na jaře 1919 rezonovat obzvláště citelně.

A citlivě vnímala plzeňská veřejnost národnostní problematiku i v dalším období, především s vývojem situace v národnostně smíšeném pohraničí západních Čech.[32] Prakticky neustálé konflikty tamního obyvatelstva německé národnosti s českou menšinou i s československou armádou na mnoha místech přerůstaly v ozbrojené střety s mrtvými a raněnými na obou stranách. Příkladem budiž na západě Čech třeba tzv. pomníkové aféry, spočívající v tlaku československé moci na odstraňování pomníků spojených s habsburskou dynastií (kupř. rozsáhlé nepokoje v Chebu, Františkových Lázních a jinde na podzim 1920), v odporu proti kolkování někdejších rakousko-uherských bankovek či v odmítání německých rekrutů sloužit v československé armádě.[33] Rovněž bezprostřední sousedství západočeského regionu s Bavorskem a Saskem, v letech 1919–1920 nacionálně i sociálně nesmírně zradikalizovaných, přinášelo obyva-

29 Blíže k historii pluku DRNEK, Jan – VONDROVSKÝ, Václav: *Hoši jako květ. Historie 35. pěšího pluku. Příběh pluku a města 1683–2010*. Plzeň 2010.

30 Blíže k této problematice ŘEHÁČEK, Karel: *Němci proti Československu na západě Čech (1918–1920)*. Plzeň 2008.

31 K nasazení plzeňských jednotek v západočeském pohraničí v letech 1918–1919 ŘEHÁČEK, Karel: Slezáčkovi hoši jako květ i Hrbkovi revoluční gardisté. Komparace událostí let 1918 a 1945 na západě Čech. In: POLNAR, Stanislav – ŘEPA, Tomáš (eds.): *Ozbrojené síly a československý stát II*. Brno 2021, s. 29–43; TÝŽ: „Ducha velmi vojenského, pevný a přímý charakter". Generál Vilém Slezáček (1873–1926). In: *Voják a město. Město a armáda na Moravě v moderních dějinách (18. – 21. století)*. Kroměříž 2021, s. 47–52.

32 K existenci české menšiny v národnostně smíšených oblastech západních Čech např. ŘEHÁČEK, Karel: *Jménem národ a pro národ! České školství v národnostně smíšených oblastech jihozápadu Čech v letech 1880–1945*. Plzeň 2019, 297 s.; TÝŽ: *Svůj k svému? Česká menšina na jihozápadě Čech 1880–1938*. Plzeň 2023. 384 s.

33 ŘEHÁČEK, Karel: *Němci proti Československu na západě Čech (1918–1920)*. Plzeň 2008, s. 91–108.

telům západních Čech podobné zkušenosti, jaké pravděpodobně měli Slováci s radikálními Maďary a dalšími podobně naladěnými sousedy.[34]

Stejně jako byla z národnostního hlediska problematická pohraniční nádraží v Chebu nebo v Železné Rudě, kde docházelo k častým nacionálním provokacím,[35] vyskytovaly se potíže spojené s mezinárodní železniční dopravou i na Slovensku, kde byla kupř. 2. dubna 1920 zastavena vlaková doprava z Košic do maďarského Miskolce přes pohraniční stanici Čaňa, jelikož Maďaři chtěli údajně zkonfiskovat celý vlak a pobít jeho posádku.[36] Došlo k tomu tak, že když téhož dne přijel ze slovenské Čani do maďarské pohraniční stanice Hidasnémethy československý vlak, byl uvítán maďarskými důstojníky, kteří očekávali příjezd jakéhosi generála vypovězeného z Československa. Vyšlo však najevo, že vagon s jeho věcmi byl ponechán v Čani, a Maďarům bylo sděleno, že bude přes hranice dopraven teprve výměnou za jiný vagon, neboť Maďaři běžně vagony československé straně nevraceli. Maďarští důstojníci dali proto zatknout československého strojvůdce, jemuž vyhrožovali, že „*ho oběsí a před tím že mu vyrvou střeva a nacpou do úst*“, pokud nebude generálův vůz do čtyřiadvaceti hodin dopraven do Maďarska. Nakonec sice strojvůdce bez úhony propustili, Ředitelství státních drah v Košicích však přesto preventivně zastavilo veškerou nákladní dopravu do stanice Hidasnémethy a bylo vyjednáno, že maďarské vlaky budou jezdit až do slovenské hraniční stanice Čaňa. Teprve 12. dubna, kdy vydal přednosta stanice v Hidasnémethy prohlášení, že se podobná věc již nebude opakovat, byla situace normalizována a 18. dubna se nákladní doprava opět plně obnovila, ovšem osobní doprava i nadále preventivně končila v pohraniční stanici Čaňa.[37] A v souvislosti s možnou špionáží byly na Slovensku a na Podkarpatské Rusi, podobně jako tomu bylo během války i v Plzni, zakázány chovy poštovních holubů civilními osobami. Zatímco k plošné likvidaci těch plzeňských došlo hned v září 1914 a po válce byl jejich chov opět legalizován,[38] na Slovensku se i po válce zákaz prodlužoval a zabavení holubi byli dodá-

34 ŘEHÁČEK, Karel: Meziválečný vývoj v Německu a jeho dopady na situaci v západních Čechách. In: *Bohemiae Occidentalis Historica*, 2020, č. 2, s. 75–107; TÝŽ: Státní hranice a poměry v západočeském příhraničí mezi válkami. In: *Bohemiae Occidentalis Historica*, 2021, č. 2, s. 48–81.

35 ŘEHÁČEK, Karel: Státní hranice a poměry v západočeském příhraničí mezi válkami. In: *Bohemiae Occidentalis Historica*, 2021, č. 2, s. 51.

36 SNA, MPS, kart. 325, sign. X 142/a-h, služební hlášení Ředitelství státních drah v Košicích MPS v Bratislavě z 5. 4. 1920.

37 SNA, MPS, kart. 325, sign. X 142/a-h, dopis Županského úřadu (ŽÚ) v Košicích MPS v Bratislavě z 22. 4. 1920.

38 ŘEHÁČEK, Karel: *Zvířata ve válce. Slasti a strasti soužití Plzeňanů se zvířaty v letech 1914–1918* (v tisku).

váni do státního holubníku, který se zprvu nacházel v Komárně a na jaře 1920 byl přestěhován do Banské Bystrice.[39]

Podobně jako v západních Čechách nebyla ani na Slovensku nouze o další bezpečnostní incidenty v pohraničí. Časté byly třeba teroristické útoky vedené vůči četnictvu, nezřídka s fatálními následky. K jednomu z nich došlo 15. května 1920 v brzkých ranních hodinách na četnické pohraniční stanici v Jurgové na Spiši. Do místnosti, v níž spalo mužstvo, někdo vystřelil čtrnáct ran z browningu a do vedlejší místnosti, která sloužila jako kuchyně, byly vhozeny čtyři ruční granáty, které vesměs explodovaly. Při útoku byl smrtelně zraněn velitel četnické stanice strážmistr František Kabát, explozemi bylo dále zničeno zařízení kuchyně a veškeré zásoby potravin. K podobnému útoku došlo téže noci i na tamní vojenskou telefonní stanici, střelba a exploze ovšem naštěstí zasáhly pouze neobydlenou místnost. Útočníků bylo asi osm, pravděpodobně se jednalo o Poláky, do obce Jurgová následně přibylo četnictvo ze stanice v Kežmarku a podobně byly posíleny i ostatní pohraniční četnické stanice. Útoky vystrašily i civilní úředníky, ve Spišské Staré Vsi se kupř. úřady rovněž obávaly polského teroru.[40] Krádeže polských banditů byly běžné i na Oravě, kde ozbrojené skupiny kradly mj. šatstvo a potraviny, 25. května 1920 brzy ráno podnikly kupř. útok na stanici finanční stráže v Suché Hoře, kam do obytné místnosti vhodily dva ruční granáty, další granáty použily na okolní budovy a střílely na cokoliv živého. O den později se útoky opakovaly i v Námestovu a Tvrdošíne.[41] K dalšímu incidentu došlo 5. července 1920 odpoledne na hranici plebiscitního území, kdy dvoučlenná hlídka I. horského praporu ze Svrčinovse zpozorovala ozbrojenou tlupu Poláků. Ta na hlídku vystřelila a stáhla se, posílená hlídka Poláky pronásledovala a v lese Bukovec byl při přestřelce raněn jeden československý voják a druhý zraněný voják byl Poláky zajat a následně zbit jejich velitelem Janem Lorkem.[42]

A nejednalo se pouze o Poláky. Dne 12. června 1920 bylo maďarskou hlídkou vystřeleno na československou vojenskou hlídku 5. pěšího pluku ze Siače poblíž obce Velkenye v okrese Veledín pět ran z pušek. Hlídka, kterou tvořili pěšáci Jaroslav Kopejtko a Václav Pelikán, byla napadena po perlustraci muže, který překročil státní hranice z Maďarska. Poté, co ho propustili, se na jeho

39 SNA, MPS, kart. 325, sign. X 143/c-c, dopis Ministerstva národní obrany (dále MNO) v Praze Zemskému vojenskému velitelství v Bratislavě a Užhorodě z 19. 3. 1920.

40 SNA, MPS, kart. 327, sign. XIV 207/a, telegram ZČV v Bratislavě MNO v Praze z 15. 5. 1920, 8,00 hod.

41 SNA, MPS, kart. 327, sign. XIV 207/a, dopis ŽÚ v Dolním Kubíně MPS v Bratislavě z 30. 6. 1920.

42 SNA, MPS, kart. 327, sign. XIV 207/a, hlášení Velitelství četnického oddělení v Žilině ZČV v Bratislavě ze 7. 7. 1920.

znamení objevili tři maďarští vojáci, kteří ihned spustili střelbu, a pak se vrátili k obci Šaje-Pišpeky. Při incidentu sice nebyl nikdo zraněn, protože se však proslýchalo, že Maďaři chtějí obec Velkenyi obsadit, byly uzavřeny všechny příhraniční cesty v okolí.[43] A různé provokace se děly i v souvislosti s výkonem služby československých bezpečnostních orgánů přímo na hranicích. Dne 5. května 1920 kupř. zabloudil při služební obchůzce policejní agent Emil Horowitz poblíž Boneyszázu na maďarské území a byl zadržen maďarskými dělníky, kteří jej předali četnictvu. Horowitz byl aktivním sociálním demokratem a dělnické obyvatelstvo Užhorodu a Mukačeva bylo jeho zatčením velmi pobouřeno. Československé orgány se proto obrátily přímo na maďarského ministra zahraničních věcí s prosbou o zakročení.[44] I to bylo v souvislosti s ostrahou československo-německé hranice běžné rovněž na západě Čech.

A další společný problém na západě i východě republiky představovala nepřátelská agitace a šíření poplašných zpráv. Na západě Čech se jednalo o agitaci proněmeckou, na Slovensku většinově o promaďarskou, obsahově ovšem velmi podobnou. Jestliže v západních Čechách tzv. šeptaná propaganda (Flüsterpropaganda) prorokovala brzký vpád německých ozbrojenců různého charakteru do Československa, na Slovensku se šířily poplašné zprávy o podobných úmyslech Horthyho armády i o připojení některých oblastí Slovenska k Maďarsku. Stejně jako na západě Čech existovalo verbířské hnutí pro vstup místního obyvatelstva německé národnosti do ozbrojených formací v sousedním Německu, bylo na Slovensku agitováno pro vstup do maďarské armády, k čemuž údajně nabádal kupř. Žid Pinkas Goldner z obce Tisinec na Šariši místní obyvatele, ovšem oficiální vyšetřování nic z toho nepotvrdilo.[45] Pro Maďarsko otevřeně agitoval rovněž šamorínský notář Pavol Švikruha, který podněcoval bývalé zaměstnance maďarských státních drah, aby si došli na bratislavské ředitelství drah pro podporu, kterou jim údajně „*Maďari posielajú z Pešti*“, což svědecky doložil kupř. bývalý vedoucí strojní topič výtopny v Nové Žilině Imre Tóth. Tímto protistátním jednáním měl Švikruha podle vládního referenta pro železnice, poštu a telegraf v Bratislavě udržovat „*v personálu náklonnosť k Maďarsku*“.[46] Také profesor bratislavské obchodní akademie Herzfeld, který byl majitelem domu, kde měl pronajatý byt podplukovník zdravotní služby Eugen Kaf-

43 SNA, MPS, kart. 327, sign. XIV 207/a, hlášení ČS v Číži ZČV v Bratislavě z 14. 6. 1920.
44 SNA, MPS, kart. 327, sign. XIV 207/a, dopis MPS v Bratislavě ministru zahraničních věcí Maďarska z 28. 7. 1920.
45 SNA, MPS, kart. 327, sign. XIV 207/a, hlášení Hlavnoslúžnovského úřadu ve Svidnici ŽÚ v Prešově z 20. 3. 1920.
46 SNA, MPS, kart. 327, sign. XIV 207/a, dopis vládního referenta pro železnici, poštu a telegraf v Bratislavě MPS v Bratislavě z 27. 2. 1920.

ka, podle jeho svědectví podporoval protislovenskou propagandu např. tvrzením „*Pressburg ist eine ungarische Stadt*“ nebo „*Hier leben keine Slowaken*“ a rozšiřoval zprávy, že Rakousko se spolu s Maďarskem připravuje k vojenskému vpádu na Slovensko.[47] Podobně jako na západě Čech po vzniku Československa bránilo obyvatelstvo německé národnosti imigraci Čechů z vnitrozemí a život v národnostně smíšených oblastech jim až na výjimky nijak neusnadňovalo, na Slovensku se o totéž pokoušeli tzv. maďaróni vůči Čechům, kteří tam po roce 1918 přicházeli budovat základy (česko)slovenské správy. *Večerní České slovo* kupř. na jaře 1920 přinášelo četná svědectví o útlaku Čechů na Slovensku, o jejich údajném „houfném“ návratu ze Slovenska, vypovídání z bytů atd. V článku z počátku března 1920 mj. stojí: „*Máme zase nechávat tu nešťastnou zemi vyssávat Maďarům a zlotřilým židům? A znáte příčiny, proč někdo nechce již na Slovensko jít? Protože jsme zde úplně bezbranní, protože Maďaroni mají zde větší práva než my, šikanují nás při každé příležitosti a znemožňují nám zde snesitelný pobyt.*“[48] A příkladů protičeské agitace byla skutečně doložena celá řada. V jednom z letáků, vylepených v noci ze 17. na 18. prosince 1919 v Bátovcích v okrese Šahy, byli kupř. Češi nazýváni lumpy a darebáky žijícími na Slovensku bez práce a bylo jim vytýkáno, že se „*prišli do Slovenska nažrať a Slovákom a Maďarom peniaze zabrať*“.[49] Protičeská agitace byla vedena i oficiálními politickými stranami, zejména Slovenskou ľudovou stranou (SĽS), která kupř. před volbami v roce 1920 agitovala mj. i mezi vojáky, což bylo obzvláště nebezpečné. V jednom z letáků, zaslaných z Ružomberku faráři Josefu Vrabcovi do Naršan, tak SĽS žádá: „*Zachráňte Slovensko a dedictvo vaších otcov, kresťanskú vieru! Vstaňte do naších radov, milujeme Vás a pevnú nádej máme, že ste všecia dobrí Slováci a dobrí kresťania a že všetcia budete na Slovenskú ľudovú stranu hlasovať.*“[50] S podobným jednáním se obyvatelé české národnosti setkávali v národnostně smíšených oblastech na západě Čech rovněž, zejména pak v regionech, které byly do roku 1918 téměř ryze německé, tj. obydlené výhradně obyvatelstvem německé národnosti. Také zde byli Češi, přicházející do těchto regionů po vzniku Československa, vnímáni jako cizorodý prvek a přijímáni až na výjimky velmi negativně.

---

47 SNA, MPS, kart. 327, sign. XIV 207/a, protokol sepsaný 28. 4. 1920 s E. Kafkou na hlavním policejním kapitanátu v Bratislavě.

48 Maďaronské pronásledování českých lidí na Slovensku. In: *Večerní České slovo*, roč. II, č. 49, 2. 3. 1920, s. 3.

49 SNA, MPS, kart. 327, sign. XIV 207/a, opis letáku z 9. 1. 1920 v Bratislavě.

50 SNA, MPS, kart. 327, sign. XIV 207/a, leták Bratia vojaci!

IV. Vývoj na Slovensku a na západě Čech v letech 1919–1920: otázka sociální

A ani další zprávy o vývoji na Slovensku nebyly z pohledu obyvatelstva západních Čech nikterak příznivé. Kromě nacionálního hlediska hrála v poválečném období klíčovou roli rovněž karta sociální, na západě Čech podobně jako na Slovensku. Všeobecný nedostatek potravin a dalších předmětů denní potřeby, jejich vysoké ceny, organizovaná lichva a řetězový obchod, nelegální vývozy za hranice, ale také pracovní a mzdové podmínky či nedostupné zdravotně nezávadné bydlení, to všechno představovalo nejtíživější potíže mladého československého státu a tyto problémy rezonovaly jak na jeho západě, tak i ve východní části.

Stejně jako na západě Čech, kde byly nedostatkové potraviny a další předměty denní potřeby i po vzniku Československa často převáženy přes hranice, měli na Slovensku podobné problémy prakticky po celé délce státní hranice. K regulaci příhraničního obchodu byly již koncem roku 1919 zřízeny regionální odbočky bratislavské expozitury Československé vývozní a dovozní komise v Praze se sídly v Bratislavě, Košicích, Užhorodě a v lednu 1920 došlo ke zřízení další v Lučenci. Tyto pobočky vydávaly vývozní a dovozní povolení, bez něhož nebyl legální převoz zboží přes hranice možný,[51] problém však, stejně jako na západě Čech, spočíval v jeho velmi rozšířeném nelegálním exportu. Tak tomu bylo kupř. na československo-polské hranici na severu Slovenska, kde docházelo na podzim 1919 velmi často k podloudnému převážení potravin a dalších předmětů denní potřeby do Polska. To bylo doloženo mj. 13. října 1919, kdy se zástupci Oravsko-spišské župy vypravili na hranice severně od Bardiova, kde shledali, že cesta k nim je velmi snadná, zcela nestřežená a hraniční hlídka přímo na hranicích je natolik početně slabá, že podloudnému obchodu prostě zabránit nemůže. Sami polští strážci hranic potvrdili, že se každodenně do Polska touto cestou dováží nejen potraviny, ale také petrolej, kůže a další životně důležité komodity, čemuž samotní Poláci ve vlastním zájmu pochopitelně nijak nebránili. Od polských strážců hranic se zástupci župy rovněž dověděli, že hlavními organizátory podloudného obchodu byli polští Židé.[52] Jelikož panovalo nebezpečí úplného vyhladovění župy, byla přijata příslušná opatření ke zlepšení ostrahy státní hranice. K tomu sice došlo a na jaře 1920 byl podloudný obchod výrazně omezen, podle župních zástupců však především z toho důvodu, že župa sama byla kupř. obilím zásobovaná tak málo, že o jeho pašování nemohlo

51 SNA, MPS, kart. 325, sign. XII 179d, dopis expozitury Československé vývozní a dovozní komise v Bratislavě ŽÚ v Lučenci z 23. 1. 1920.

52 SNA, MPS, kart. 325, sign. XII 179d, protokol sepsaný 13. 10. 1919 na ČS v Bardiově.

kvůli tomu být ani řeči. K vývozu ostatního zboží pak županský úřad podotkl, že by pomohlo především posílení pohraniční stráže, nikoliv ovšem vojskem, které bylo dle jeho úsudku krajně nespolehlivé, ale mnohem disciplinovanějším četnictvem.[53]

Dalším prostředkem využitelným k zamezení uvedeného nežádoucího jevu bylo zabavování pašovaného zboží. Jeho následné uvolňování pro potřeby zásobování obyvatelstva však bylo nesystematické a navíc obvykle spojené s korupcí, takže v tomto směru byla pak každá snaha o zavedení pořádku marná. Zneužíval se rovněž institut udělování povolení k vývozu potravin do ciziny, což bylo rovněž podobné jako na západě Čech, kde se tímto způsobem, k tzv. kompenzačním (výměnným) obchodům, mohla vyvážet část zdejšího vytěženého uhlí.[54] Možnost koupě a prodeje formou směny byla běžná a legální i na Slovensku. Šarišský župan a vládní komisař Pavol Fábry kupř. 3. listopadu 1919 povolil Zikmundu Knoblochovi z Prešova vyvézt do Polska tunu cukru a dovézt místo něj 300 kg surového oleje, který potřeboval k elektrickému pohonu a který na trhu chyběl.[55] Na tomto základě skutečně Knobloch přivezl osm sudů surového minerálního oleje.

A v neposlední řadě bylo zapotřebí rozbít výborně organizovaný řetězový (podle německého die Kette, tj. řetěz, se jeho účastníkům přezdívalo keťasové) obchod spojený s lichvou, tedy s neodůvodněně nadměrným ziskem. Tento krajně nepříznivý fenomén byl stíhán již v průběhu Velké války, kdy v roce 1917 vznikly na celém území monarchie tzv. cenové zkušebny (Preisprüfungsstelle), které podléhaly Ústřední komise pro zkoumání cen (Zentral-Preisprüfungskomission) ve Vídni a měly vydávat pro účely dalšího trestního či správního řízení příslušná dobrozdání o přiměřenosti cen.[56] Cenové zkušebny existovaly ve své podobě až do počátku roku 1919, kdy bylo rozhodnuto o jejich likvidaci, a místo nich vznikly speciální lichevní soudy. A nevůle veřejnosti byla namířena především na konkrétní lichváře a jejich pomahače. V Tornoku se např. obyvatelstvo netrpělivě dožadovalo zásahu proti židovským spekulantům a lichvářům. Týkalo se to především Žida Bernáta Kornhausera, který působil v obci jako nákupčí obilí pro Spojené komisionářství v Šale nad Váhom, patřící dalšímu Židovi Samuelu Fleischelovi z Nitry. Zemský obilní ústav v Bratislavě

53 SNA, MPS, kart. 325, sign. XII 179d, dopis ŽÚ v Prešově MPS v Bratislavě z 10. 3. 1920.

54 SOA v Plzni, Inspektorát pro zásobování uhlím Plzeň, kart. 46, dopis ministerstva veřejných prací (dále MVP) v Praze IZU v Plzni z 9. 3. 1919; Národní archiv, Předsednictvo ministerské rady, Praha, kart. 2706, sign. 452/5, dopis MVP v Praze IZU v Plzni z 9. 3. 1919.

55 SNA, MPS, kart. 325, sign. XII 179d, dopis ŽÚ v Prešově městskému magistrátu v Sabinově z 3. 11. 1919.

56 ŘEHÁČEK, Karel: Zásobovací poměry v Plzni na přelomu let 1918/1919. In: *Západočeský historický sborník*, 2001, roč. 7, s. 300–302.

proto vyzval „*zdvořile sice, avšak co nejdůrazněji*“ 25. května 1920 zmíněnou firmu, aby Kornhausera ihned z Tornoku odstranila, aby bylo zabráněno eskalaci již tak poměrně značného napětí.[57]

Na západě Čech panovala po vzniku Československa velmi výbušná nálada zejména mezi dělnictvem, především tím sociálně demokraticky organizovaným, lhostejno zda českým či německým.[58] V obou případech se v prvních letech společného státu jednalo o nejradikálnější část československé společnosti a moc „ulice“, kterou tyto vrstvy obyvatelstva reprezentovaly, byla enormní a nezdravá. To se projevovalo mj. i tlakem na „očistu“ vedení průmyslových a jiných podniků a šikanózním jednáním vůči odlišně politicky orientovaným spoludělníkům. V dobovém, dokonce i úředním diskurzu se tento způsob chování označoval jako sociálně demokratický teror, v Plzni byl spojen především se situací v tamních Škodových závodech, ovšem jednalo se o velmi rozšířený fenomén, který mj. ovlivňoval i celkovou politickou situaci v regionu, zejména před klíčovými obecními volbami v červnu 1919 a parlamentními volbami na jaře 1920.[59]

Jinak tomu nebylo ani na Slovensku, což dokládá kupř. situace v obci Rybárpole v okrese Ružomberok, kde se 6. dubna 1920 konala na dvoře tamní strojírny dělnická schůze. Nejprve promluvil tajemník sociálně demokratické strany Jozef Svetlik z Ružomberka, poté se ujal slova místní dělník Ondrej Antal. Proti němu se však již během jeho řeči postavili jeho spoludělníci, tamní příslušníci národně socialistické strany, a vyvolali tak srážky s většinovým sociálně demokratickým dělnictvem. Během incidentu bylo asi patnáct národních socialistů zraněno a posléze se národně socialističtí dělníci museli rozutéct, „*neb by je byli delnici druhé strany pobili*“, jak stálo v četnickém hlášení.[60] V důsledku nepokojů byla následujícího dne posílena místní četnická stanice šesti muži z Ružomberka a násilnosti utichly. Téhož dne se ovšem dostavila za ředitelem továrny Adolfem Duschnitzem deputace sociálně demokratického dělnictva a žádala okamžité propuštění vybraných národně socialistických přívrženců,

57 SNA, MPS, kart. 327, sign. XIV 207/a, dopis Zemského obilního ústavu v Bratislavě Spojenému komisionářství v Šale z 25. 5. 1920.

58 K sociálním poměrům na západě Čech ŘEHÁČEK, Karel: *Němci proti Československu na západě Čech (1918–1920).* Plzeň 2008, s. 110–125.

59 Blíže k tomu ŘEHÁČEK, Karel: Sociální (socialistický) a národní radikalismus v poválečné Plzni (říjen–prosinec 1918). In: *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu, sv. 4*. Praha 2005, s. 11–33; TÝŽ: Diktatura „ulice“ v popřevratové Plzni (1918–1921). In: LOEWENSTEIN, Bedřich – HLAVAČKA, Milan – ŠÍSTEK, František a kol.: *Násilí a jiná moderna. Práce Historického ústavu AV ČR, řada A, svazek 79*. Praha 2017, s. 155–174.

60 SNA, MPS, kart. 315, sign. I 1/aI, hlášení Okresního četnického velitelství (dále OČV) v Ružomberku ŽÚ v Liptovském Svatém Mikuláši z 8. 4. 1920.

konkrétně správce tkalcovny Antonína Svobody a vrchního mistra tkalcovny Jána Martinka, v případě nevyhovění hrozili sociální demokraté stávkou. Dělnictvo tkalcovny sice oba zmíněné předáky většinově podpořilo a postavilo se za jejich setrvání, sociálně demokratická většina však měla navrch: dělníci z továrny na stroje prostě vypnuli turbínový pohon, takže obě továrny (továrna na stroje i „odbojná" tkalcovna) zůstaly stát. Z toho důvodu pak Svoboda i Martinek sami továrnu opustili a odpoledne se již opět vyrábělo. Podle hlášení Okresního četnického velitelství v Ružomberku byl tento způsob nátlaku vcelku častý a velitelství požadovalo rázný zákrok, aby se zabránilo ještě rozsáhlejším konfliktům.[61] I podle četnické stanice v Rybárpoli padala vina na sociální demokraty a především na zradikalizované ruské zajatce, zaměstnané v továrně, a polské dělníky, kteří měli sice již Československo opustit, ale odmítali tak učinit. Četnická stanice tedy navrhovala vypovězení Poláků za hranice a internaci ruských zajatců v některém zajateckém táboře.[62] *Slovenský denník* označil situaci v Rybárpoli za „*sociálně demokratický teror*" a místní četnictvo obvinil, že „*nezakročilo a chovalo sa celkom pasivne, hoci boly ohroženy ľudské životy*".[63] Podobným způsobem a prakticky stejnými slovy byly vyhodnoceny i téže případy politické nesnášenlivosti mezi dělnictvem různého smýšlení na západě Čech, zejména v plzeňských Škodových závodech, kde se rovněž i po válce udržovaly různé jinonárodní živly, které byly do Plzně nakomandovány na práci během války.

Kromě dubnových parlamentních voleb a vyostřené předvolební kampaně před nimi budily na jaře 1920 bezpečnostní obavy také oslavy Svátku práce. Politická správa na západě Čech i na Slovensku se proto snažila preventivně dohodnout s vůdčími politickými subjekty pravidla organizace oslav a jejich dodržování. Taktika to byla vcelku úspěšná, v Košicích kupř. nebyl porušen klid a byla dodržena i dohoda se županským úřadem, že sociální demokraté nebudou mít na praporech bolševické hvězdy.[64] Také v Bratislavě byl svátek oslaven „*způsobem docela klidným a důstojným*". Seřadiště se nacházelo před městským divadlem, na jehož balkóně koncertovala posádková kapela, která hrála pouze povolené skladby, v průvodu byly neseny rudé prapory a hesla s požadavky na socializaci velkostatků a průmyslových podniků a na uzavření míru se sovětským Ruskem. Nejostřeji ze všech se vyjadřovali maďarští řečníci,

61 SNA, MPS, kart. 315, sign. I 1/aI, hlášení OČV v Ružomberku ŽÚ v Liptovském Svatém Mikuláši z 8. 4. 1920.

62 SNA, MPS, kart. 315, sign. I 1/aI, hlášení ČS v Rybárpoli ŽÚ v Liptovském Svatém Mikuláši z 10. 4. 1920.

63 Sociálne demokratický teror v Ružomberku. In: *Slovenský denník*, č. 79, 9. 4. 1920.

64 SNA, MPS, kart. 315, sign. I 1/aI, telegram ŽÚ v Košicích MPS z 1. 5. 1920, 19,45.

kteří mj. žádali ozbrojení dělnictva a odsuzovali politiku Karla Kramáře, nicméně i tak bylo ze strany státu zasáhnuto pouze jednou, když Maďaři začali zpívat Internacionálu, která byla z původně dohodnutého programu vypuštěna. Celé město bylo vyzdobeno, na státních a městských budovách vlály státní vlajky, na některých soukromých budovách i rudé prapory.[65] A rovněž třeba v Hlohovci měl 1. květen poklidný průběh. V čele průvodu byl nesen rudý prapor, na náměstí se posléze shromáždilo asi 6 000 osob, k nimž promluvil Géza Felcán, a následně byla zpívána mj. Píseň práce.[66] Posledním příkladem budiž oslava v Turčianském Svätém Martině, kde měl hlavní projev poslanec Národního shromáždění Ferdinand Benda. Ten ve své řeči vyzdvihl význam volebního vítězství sociální demokracie a dále hovořil o socializaci a pozemkové reformě, o vysokých cenách zboží denní potřeby a jeho nedostatku. V závěru však svoji řeč zradikalizoval a přítomným slíbil, že „*teraz už vyčistia župne domy a vymetu služnovské úrady*". Podle policejního hlášení Bendova řeč vynikala „*štváčstvom proti terajšiemu poriadku*" a byla „*úplne demagogicka*".[67] Obraz prvomájových oslav na západě Čech byl téměř totožný, zejména v průmyslových městech byla již jasně zřetelná polarizace sociálně demokratické strany a radikální tendence její bolševické frakce. A poměry na Slovensku byly v této souvislosti v Plzni reflektovány zejména levicovým tiskem. V sociálně demokratické *Nové době* kupř. vyšel 7. května 1920 obsáhlý článek, který útočil především na ministra Vavra Šrobára a dokumentoval, jaký „*prohnilý, hanebný a korupční systém na Slovensku zavedl*".[68] Speciálně se zaměřil na již zmíněného župana Fábryho, kterého kritizoval za špatné zásobování župy, vývoz potravin za hranice a všudypřítomnou korupci a klientelismus.

Naposledy zmíněný průběh oslavy Svátku práce však vcelku reálně vystihoval skutečné nálady stále ještě velmi radikálního dělnictva. Hodně podobné byly totiž i četné demonstrace a stávky na podporu sociálních požadavků, zejména kvůli jednáním o kolektivních smlouvách, aprovizaci, nezaměstnanosti či mzdových podmínkách. Stávky měly všeobecný charakter, z týchž či hodně podobných důvodů stávkovali dělníci zaměstnaní v průmyslu i v zemědělství. Uveďme nejprve pro příklad jen výběrový slovenský výčet: 16. února 1920 stávkovali kupř. zemědělští dělníci v Dolních Rišňovcích na Hlohovecku a solidár-

65 SNA, MPS, kart. 315, sign. I 1/aI, hlášení Hlavního policejního kapitanátu v Bratislavě MPS v Bratislavě ze 4. 5. 1920.

66 SNA, MPS, kart. 315, sign. I 1/aI, hlášení Hlavnoslužnovského úřadu v Hlohovci MPS v Bratislavě ze 4. 5. 1920.

67 SNA, MPS, kart. 315, sign. I 1/aI, hlášení ŽÚ v Turčanském Svatém Martině MPS v Bratislavě z 3. 5. 1920.

68 Skandální poměry na Slovensku. In: *Nová doba*, roč. XXVI, č. 125, 7. 5. 1920, s. 2.

ně s nimi i zaměstnanci dalších dvorů v okrese,[69] 24. února 1920 proběhla stávka v Ružomberku spojená s kontrolou zásob ve vybraných domech a s rekvizicemi, 9. března 1920 stávka zemědělského dělnictva na Kohnově velkostatku ve Chtelnici u Piešťan,[70] 12. března 1920 stávkovalo 300 sociálně demokratických dělníků v továrně na kůže Pavla Budišovského ve Velkých Bošanech,[71] 8. dubna 1920 vstoupilo do stávky 600 dělníků Hernadské železářské akciové společnosti v Nižních Slovinkách na Levočsku[72] a 17. května 1920 dělnictvo továrny na marmeládu v Rimavské Sobotě.[73]

Někde měly stávky i jiné cíle, 24. března 1920 kupř. stávkovalo veškeré sociálně demokratické dělnictvo okresu Piešťany za propuštění sekretáře strany Gézy Felcána z Hlohovce, který byl 13. března téhož roku zatčen a předán do soudní vazby do Bratislavy.[74] V některých případech byly důvody stávky kromě sociálních i politické. Od 31. května do 10. června 1920 tak stávkovali třeba dělníci státního solivaru v Solnohradě u Prešova. Nespokojení dělníci si stěžovali na nedodržování kolektivní smlouvy a stížnosti směřovali též vůči přednostovi závodu Josefu Kášovi, který údajně s dělníky jednal nedůstojně, ovšem příčina nespokojenosti ležela podle vyšetřovatelů v intrikách „*několika maďaronských živlů*“, kteří chtěli zabránit konsolidaci poměrů v solivaru. Prešovský župan Pavol Fábry vyjádřil přesvědčení, že Solnohrad je „*hnízdem bolševiků*“, ovšem sám nebyl schopen nijak pomoci. Příčina problémů spočívala rovněž v české národnosti většiny vedoucích úředníků solivaru, vůči kterým měli dělníci vedení manipulačním úředníkem Josefem Terebou výhrady také.[75] *Slovenský baník* kupř. popisoval, co museli dělníci „*pretrpeť a nechať si ľúbiť od starorakúskych nadutých byrokratov, ktorí sa vydávali za Čechov*“.[76] V červenci 1920 se pak stávky rozšířily na celém východním Slovensku, podle velkostatkáře Moskovitze z Abaujsiny byly vyvolávány „*různými živly*“, kteří agitovali po vesnicích. Jeden z agitátorů mu údajně sdělil, že cílem stávek je vyvolání státního

69 SNA, MPS, kart. 325, sign. XII 172/b, hlášení ČS v Pistárech Slúžnovskému úřadu v Hlohovci z 18. 2. 1920.

70 SNA, MPS, kart. 325, sign. XII 172/a, hlášení ČS ve Chtelnici ZČV v Bratislavě z 10. 3. 1920.

71 SNA, MPS, kart. 325, sign. XII 172/a, hlášení ČS ve Velkých Bošanech ZČV v Bratislavě z 13. 3. 1920.

72 SNA, MPS, kart. 325, sign. XII 172/a, hlášení ČS v Krompachách ZČV v Bratislavě z 9. 4. 1920.

73 SNA, MPS, kart. 325, sign. XII 172/a, hlášení ČS v Rimavské Sobotě ZČV v Bratislavě z 19. 5. 1920.

74 SNA, MPS, kart. 325, sign. XII 172/b, hlášení ČS v Piešťanech ZČV v Bratislavě z 27. 3. 1920.

75 SNA, MPS, kart. 325, sign. XII 172/a, dopis MPS v Bratislavě Ústřední správě státních bání a hutí při MVP v Praze z 24. 6. 1920.

76 Zo života baníkov. In: *Slovenský baník*, roč. I, č. 10, 5. 7. 1920, s. 2.

převratu,[77] a kromě zemědělského dělnictva stávkovali kupř. i úředníci notariátů v Abaujsině či Semši.

A v neposlední řadě rezonovaly i na Slovensku stejně jako na západě Čech socializační snahy. Dne 27. března 1920 se uskutečnila schůze dělnictva továrny na střelivo a kovové zboží Georga Rotha v Bratislavě (dodnes známá bratislavská Patrónka), a o dva dny později vyslali dělníci deputaci s požadavky na socializaci továrny, kterou měla řídit závodní rada složená z poloviny ze zástupců dělnictva. Závodní rada měla mít podle jeho představ právo kontrolovat vedení knih či nakupovat a prodávat materiál a čistý zisk se měl rovněž dělit na polovinu.[78] Dne 12. května 1920 se do továrny dostavil vládní referent Ivan Markovič, který se na schůzi dělnictva snažil přesvědčit přítomné o poklidném vývoji, a podle zprávy se jednalo pouze o „*znemožnění výstředností a to cestou smírnou*".[79] Politický podtext měla i socializační akce na velkostatku Alexandra Strassera v obci Bábu. V tomto případě se 29. června 1920 hlohovecká sociálně demokratická organizace usnesla, že bude klást nájemcům a majitelům velkostatků požadavky na zvýšení mezd dělnictvu. Na to však ani jeden z nich nepřistoupil, a tak se téhož dne odpoledne shromáždilo asi 300 dělníků pod vedením Václava Zimmermanna z Bábu, který vyzval správce velkostatku Josefa Erdelyho, aby jim vydal klíče od sýpek a sklepů, což správce pod nátlakem učinil. Podobně pak téhož dne nespokojení dělníci donutili k předání velkostatku ještě Rudolfa Kínika v Bučanech. Toto socializační opatření bylo nařízeno sociální demokracií jako pojistka proti již zmiňovanému podloudnému vyvážení potravin.[80]

Souběžně se stávkami se konaly i demonstrace různého typu a zaměření. Jedna z nich, zaměřená proti všeobecné drahotě, proběhla v relativním poklidu za účasti 2 000 osob kupř. 10. března 1920 ve Zvolenu,[81] ovšem k incidentu s fatálními následky a s celostátním dosahem došlo 26. března téhož roku v Rumanové v okrese Hlohovec, kde místní obyvatelstvo pobuřoval sociálně demokratický agitátor, dvaatřicetiletý Ján Bališ. Bránil se aktivně zatčení a po jeho výzvě „*Pojďte nutra! Tady je zle!*" vnikl do obchodní místnosti zdejšího potravního spolku, kde se Bališ nacházel, dav lidí a snažil se odzbrojit přítomné zasahující četníky. Při tahanici o zbraně vyšla z jedné z nich rána, která zranila Ba-

77 SNA, MPS, kart. 325, sign. XII 172/a, dopis Župního obilního úřadu v Košicích Zemskému obilnímu úřadu v Bratislavě.

78 SNA, MPS, kart. 325, sign. XII 168/k, dopis správy továrny MPS v Bratislavě z 30. 3. 1920.

79 SNA, MPS, kart. 325, sign. XII 168/k, dopis MPS v Bratislavě referátu pro administraci v Bratislavě ze 14. 7. 1920.

80 SNA, MPS, kart. 327, sign. XIV 207/a, hlášení OČV v Hlohovci SZ v Nitře z 1. 7. 1920.

81 SNA, MPS, kart. 327, sign. XIV 207/a, hlášení ČS ve Zvolenu ZČV v Bratislavě z 11. 3. 1920.

liše a dva četníky, další četník na jejich obranu vystřelil znovu a teprve poté se dav rozutekl. Zraněný Bališ, který byl postřelen oběma projektily, zůstal ležet uvnitř, druhý zraněný, dělník Gašpar Konopásek, padl před domem, četníci utrpěli pouze lehká poranění. Po ošetření byl těžce raněný Bališ ponechán v Rumanové, Konopáska dopravili do nemocnice v Nitře, nicméně oba ještě téže noci zemřeli. Příštího dne se zpráva o incidentu dostala do bratislavských *Robotnických novin*, kde vyšel o celé události značně zmanipulovaný článek,[82] velmi kritickou reflexi tamních událostí přinesla i plzeňská *Nová doba*.[83] Incident se vyšetřoval na mnoha úrovních a zasahující četníci na zkoušku Karel Nový a Bohumil Prantl byli stíháni i trestně.[84]

K výtržnostem, tentokrát spojeným s nařízeným výkupem obilí, došlo 1. června 1920 také v Ľubici. Dvě komise tam společně s vojenskou asistencí rekvírovaly zásoby, což vyvolalo odpor místních obyvatel a inzultaci přítomných komisařů. Po zákroku četnictva se komisaři ukryli na radnici, poté město opustili a v rekviziční činnosti pokračovali až druhého dne. To již bylo obyvatelstvo o poznání klidnější a za silné vojenské a četnické asistence tak mohl referent Státního obilního úřadu v Levoči Václav Trávnický úkol dokončit. Podle následného šetření byl incident naplánován dopředu a stálo za ním především představenstvo města.[85] Proti rekvizicím obilí ovšem silně agitovala i církev, kdy proti nim kupř. 18. července 1920 horoval v Topoľčanech na veřejném shromáždění farář Ján Konštantin Könyves z Čerman. Jeho řeč zapůsobila na venkovské obyvatelstvo natolik, že podobně jako v Ľubici odmítali obilí komisařům vydávat. K incidentům došlo např. v Nové Vsi či přímo v Čermanech, kde rolník Escher prohlásil, že žádné obilí do Prahy a do Čech dodávat nebude. Farář Könyves posléze při výslechu uvedl, že rolníci odvedou jen tolik, kolik budou sami chtít, a že neuznává kontingenty ani teror v odvádění, proti kterému se ostatně postavila i celá obec.[86]

A vážný sociální problém představoval také nedostatek dostupného a vhodného bydlení a celková bytová nouze. Stejně jako na západě Čech se i na Slovensku tento stav řešil různými prostředky, ponejvíce represivními, přinášejícími majitelům bytů nejrůznější omezení, např. rekvizicemi bytů či omezováním zá-

82 SNA, MPS, kart. 327, sign. XIV 207/a, dopis Hlavnoslúžnovského úřadu v Hlohovci MPS v Bratislavě z 28. 3. 1920.

83 O slovenských poměrech. In: *Nová doba*, roč. XXVI, č. 96, 7. 4. 1920, s. 3; Klub slovenských poslanců o vraždě v Rumanové. In: *Nová doba*, roč. XXVI, č. 99, 10. 4. 1920, s. 1.

84 SNA, MPS, kart. 327, sign. XIV 207/a, hlášení ZVV v Bratislavě MPS v Bratislavě ze 7. 4. 1920.

85 SNA, MPS, kart. 327, sign. XIV 207/a, hlášení ČS v Kežmarku ZČV v Bratislavě z 9. 6. 1920.

86 SNA, MPS, kart. 327, sign. XIV 207/a, dopis obilního inspektora Jaroslava Víška Hospodářskému úřadu v Bratislavě z 27. 8. 1920.

konných možností výpovědí nájemníkům.[87] Tato opatření, zasahující zásadním způsobem do vlastnických práv, měla sice platit pouze nezbytně nutnou dobu, ovšem ještě dlouho po válce se neblahý stav v oblasti bydlení nelepšil a společenská poptávka po restrikcích ze strany státu přetrvávala. Příkladem budiž třeba protest košických českých profesních a zájmových spolků a organizací z listopadu 1921 proti zrušení zákona o rekvizici bytů obcemi. Uvedené spolky přijaly na veřejné schůzi rezoluci, v níž upozorňovaly na kritický nedostatek bytů a na bytovou lichvu, vůči níž však stát podle jejich mínění nijak účinně nezasahoval. Zejména v národnostně smíšených oblastech tak byli nájemníci po zrušení zákona o zabírání bytů a tím i bytových úřadů „*vydáni na pospas národnostně nepřátelských majitelů bytů a domů*" a rezoluce uvedla jako příklad právě Košice, kde byla situace „*den ode dne zoufalejší*", jelikož „*případy vypovídání z bytů se překotně rozmnožují a postižení nedovolavše se nápravy a pomoci hledí vstříc kruté zimě*". Rezoluce proto požadovala nejen znovuobnovení zákona a rozšíření jeho platnosti na Slovensku až do doby, než bude „*náležitě bytově zabezpečeno*", ale také prodloužení působnosti zákona o ochraně nájemníků, který měl být rovněž brzy zrušen, a v neposlední řadě i ponechání existence bytového úřadu, jehož složení však mělo nově kopírovat výsledky aktuálního sčítání lidu, tj. rozhodovací většina by měla být v rukou tzv. Čechoslováků, resp. obyvatel slovenské a české národnosti. Rezoluce v závěru uvedla, že jejím naplněním je podmíněn „*dobrý chod společenského soužití na Slovensku*" a že v případě jejího odmítnutí jsou její signatáři připraveni „*sáhnouti k svépomoci*".[88] Něco podobného znali velmi dobře i obyvatelé české národnosti žijící v národnostně smíšených oblastech západních Čech a rovněž recepty na řešení se na západě i východě Československa velice podobaly.[89]

Varianta řešení problému „svépomocí" však pochopitelně představovala až krajní řešení, takže s bytovou krizí souvisely na západě i východě republiky především snahy těm nejhorším excesům předcházet. Příkladem jedné takové budiž třeba situace v Hlohovci, kde majitel tamního fraštáckého fideikommissu Juraja Erdödyho hrabě Imrich Erdödy hodlal v dubnu 1919 jako gesto dobré vůle darovat místní sociálně demokratické organizaci pozemky u nádraží k výstavbě dělnického bydlení. Jednalo se o výpomoc v bytové nouzi a byty měly sloužit pouze organizovaným dělníkům. Sociálně demokratická organizace

87 Blíže k situaci v Plzni v oblasti bydlení viz ŘEHÁČEK, Karel: *Bytová otázka a bydlení v meziválečné Plzni* (v tisku).

88 SNA, MPS, kart. 50, prez. XIII, dopis MPS v Bratislavě MSP v Praze z 2. 11. 1921.

89 ŘEHÁČEK, Karel: Stavební družstvo pro Plzeňsko a Stříbrsko a jeho aktivity v národnostně smíšených oblastech jihozápadu Čech. In: *Nardi aristae. Sborník k 70. narozeninám Ivana Martinovského*. Ústí nad Labem 2007, s. 219–244.

chtěla získat další pozemky od města, což se ovšem nepodařilo, a tak i z Erdödyho daru nakonec sešlo. Erdödy proto prodal zmíněné pozemky městu, na jejich části bylo vybudováno hřiště a zbytek byl rozprodán občanům na výstavbu bydlení a byl využit i na stavbu úředních budov, čímž se měla zároveň snížit i vysoká nezaměstnanost místního dělnictva.[90] Snahy o řešení bytové nouze vedly též k různým kuriozitám, kupř. k návrhům na uzavírání veřejných domů a jejich přeměnu na byty. Příkladem budiž třeba situace v Bratislavě, kde městská rada navrhovala uzavření těchto podniků na jižní straně Hradeckého vrchu, zejména v domech Šťuková 2, Oeserová 2, 6, 10, 12, 14 a Floriánová 12. V návrhu mj. stálo: „*Kým ženy s malými dětmi sa pre bytovú núdzu dostanu na ulicu, panuje v bordeloch cez celé noci veselá zábava.*“ Rada konkrétně navrhla přeměnit již zmíněný dům ve Šťukové ulici na domov pro matky a kojence.[91] Jak snaha města v tomto konkrétním případě dopadla, není z pramenů patrné, ovšem tyto kuriózní situace pochopitelně poválečnou bytovou nouzi vyřešit, dokonce ani zásadně zmírnit nemohly. Jediným receptem na zmírnění katastrofální bytové situace na západě i východě Československa tak byla státem podporovaná výstavba, k níž skutečně v dalších letech a s velmi dobrými výsledky docházelo.

V. Závěr

Srovnáním vývoje na západě Čech a na Slovensku v prvních letech po vzniku Československa, alespoň ve sledovaných aspektech – tedy nacionálním a sociálním –, lze konstatovat, že poměry ve vzájemně nejvzdálenějších regionech nově vzniklé republiky byly až překvapivě podobné. Přestože tvořily obě oblasti před rokem 1918 součást jedné monarchie, byl jejich dlouhodobý politický, hospodářský, sociální a kulturní vývoj natolik odlišný, že jeho podobnost v nacionální a sociální sféře v prvních letech po vzniku společného státu skutečně do značné míry překvapuje.

Realita však taková byla a výsledky historického výzkumu to dokazují. V obou sledovaných oblastech byly obdobné potíže řešeny v oblasti národnostní. Ty plynuly jednak z nacionálního, alespoň zpočátku ne zcela přátelského „obklíčení“ obou regionů zvenčí (česko-bavorské a česko-saské pomezí na západě Čech a rozsáhlá hranice Slovenska s jeho sousedy), jednak z nacionální

90 SNA, MPS, kart. 325, sign. XII 160/r/1, dopis Hlavnoslužnovského úřadu v Hlohovci MPS v Bratislavě z 12. 4. 1920; koncept darovací listiny, s. d.

91 SNA, MPS, kart. 325, sign. XII 160/r/1, dopis Rady města Bratislavy MPS v Bratislavě z 3. 9. 1920.

iredenty vnitřní, na západě Čech reprezentované obyvatelstvem německé národnosti, na Slovensku zejména maďarskou menšinou. Tato situace nebyla snadná především v prvním půlroce existence Československa, nicméně zásadně se nezlepšila ani po podpisu mírových smluv s Německem, Rakouskem a Maďarskem. Vnější i vnitřní ohrožení integrity československého státu bylo i nadále značné, jeho správa musela věnovat udržení svébytnosti a územní celistvosti Československa nemalé úsilí, zápas s tuzemskými a zahraničními nepřáteli státu představoval nezanedbatelné náklady a vyžádal si i četné oběti. Na západě Čech se s těmito potížemi vyrovnala nově vzniklá republika nepoměrně snáze, došlo k vojenskému obsazení „odbojných" oblastí, k potlačení nacionálního povstání v březnu 1919 a dalších nebezpečných výstřelků, ale především se podařilo eliminovat zahraniční vlivy v podobě minimálního rozšíření radikálních proudů přes státní hranice. Na Slovensku byla situace v tomto ohledu mnohem složitější a zejména kvůli vnějším tlakům a otevřeným zásahům do tamního vývoje zvenčí se situace dostávala do normálu obtížněji a s mnohem většími náklady.

Ještě podobnější se zdá být vývoj obou vzdálených regionů v sociální oblasti. Ani zde však není důvod k většímu údivu: přes rozdílnou hospodářskou a sociální situaci před vypuknutím Velké války následující válečné pětiletí způsobilo, že se diference zejména v oblasti zásobování obyvatelstva potravinami a dalšími předměty denní potřeby téměř ztratily. Východní část Československa mohla naopak po válce profitovat ze zemědělského charakteru celého širokého regionu a patrně nebyla ani díky prozíravější (z pohledu Pešti), ovšem zároveň egocentričtější (z pohledu Prahy či Vídně) válečné hospodářské politice Zalitavska patrně tak aprovizačně vydrancovaná jako spíše průmyslová oblast Plzeňska a západních Čech. I tak však měly oba sledované regiony po vzniku Československa téměř totožné problémy v podobě podloudného vývozu potravin a dalších důležitých komodit přes hranice, nedostatku a vysokých cen zboží denní potřeby, řetězového obchodu a lichvy s ním, nedostatku dostupného a zdravotně vyhovujícího bydlení, úrovně mezd zaměstnanců a jejich pracovních podmínek. Všechny tyto aspekty se na obou koncích Československa projevovaly růstem nespokojenosti širokých společenských vrstev, šířením radikalismu spojeného s revolučními výstřelky, násilnostmi a ignorací pravidel právního státu. I v těchto záležitostech byly poměry na západě i východě Československa velice podobné a opět záleželo zejména na státu jako celku, jak se postupně s těmito těžkostmi zvládne vypořádat.

Prakticky jedinou odlišnost, kterou výzkum obou sledovaných oblastí detekoval, tak představuje vztah obyvatelstva východu a západu Československa ke společnému státu a k sobě navzájem. Zatímco na západě Čech nebyly protislo-

venské nálady nijak patrné a obyvatelé tohoto regionu naopak odjížděli na Slovensko bojovat a pomáhat budovat jeho novou správu, na Slovensku se často setkávali s odmítáním, urážkami a nevolí ze strany Slováků. Srovnání však není v tomto případě zcela spravedlivé, protože výchozí podmínky obou etnik byly historicky zcela odlišné. Češi (a Západočeši rovněž) se jednoduše nacházeli ve zcela jiné situaci než Slováci a zkušenosti se Slováky nebyly na západě Čech prakticky žádné. I proto je tedy tato odlišnost mnohem více anomálií, podmínky na západě a východě Československa v tomto ohledu srovnávat nelze a výše uvedenou skutečnost je tak možné pouze konstatovat.

POUŽITÉ ZDROJE

Archivní prameny:

Národní archiv
Předsednictvo ministerské rady

Slovenský národní archiv
Ministr Československé republiky s plnou mocí pro správu Slovenska

Státní oblastní archiv v Plzni
Inspektorát pro zásobování uhlím Plzeň
Krajský soud Plzeň
Policejní ředitelství Plzeň
Sbírka matrik západních Čech

Periodický tisk:
Český deník
Nová doba
Slovenský baník
Slovenský denník
Večerní české Slovo

Literatura:
BYSTRICKÝ, Valerián: Slovenská otázka v medzivojnovom Československu. In: *Národnostná otázka v strednej Európe v rokoch 1848–1938*. Prešov 2005 s. 233–255.

DRNEK, Jan – VONDROVSKÝ, Václav: *Hoši jako květ. Historie 35. pěšího pluku. Příběh pluku a města 1683–2010*. Plzeň 2010.
HOLEC, Roman: Rozdelené lojality – Slováci medzi lojalitou k Uhorsku a k novej republike. In: *Višegradská paměť či višegradské paměti? Paměť většiny a paměti menšin. Čítanka textů*. Ústí nad Labem 2014, s. 83–110.
HOLEC, Roman: Slovenský krok do neznáma. Diletantismus, naivita, poctivost vs. předvídavost, pragmatismus, vypočítavost? In: *Dějiny a současnost*, 2018, roč. 40, č. 7, s. 14–16.
MIČKO, Peter – KMEŤ, Miroslav: *Dejiny Slovenska a Slovákov (1918–1945)*. Banská Bystrica 2018.
MICHELA, Miroslav: *Pod heslom integrity: slovenská otázka v politike Maďarska, 1918–1921*. Bratislava 2009.
MRVA, Ivan – MULÍK, *Peter: Rok 1918 a Slováci*. Martin 2019.
PODRIMAVSKÝ, Milan: Slováci a uhorský štát na prelome 19. a 20. storočia. In: *Slovensko na začiatku 20. storočia. Spoločnosť, štát a národ v súradniciach doby. Zborník štúdií*. Bratislava 1999 s. 25–35.
RYCHLÍK, Jan: Vznik společného státu Čechů a Slováků. In: *Československtví součást evropanství. O vzájemnosti a svébytnosti střední Evropy. Sborník odborné mezinárodní konference konané k 50. výročí osvobození Československa. Česko-slovenská vzájemnost a svébytnost v soudobé Evropě. Luhačovice 28. 8. 1995 – 29. 8. 1995*. Brno 1996 s. 130–153.
ŘEHÁČEK, Karel: *Bytová otázka a bydlení v meziválečné Plzni* (v tisku).
ŘEHÁČEK, Karel: Diktatura „ulice“ v popřevratové Plzni (1918–1921). In: LOEWENSTEIN, Bedřich – HLAVAČKA, Milan – ŠÍSTEK, František a kol.: *Násilí a jiná moderna. Práce Historického ústavu AV ČR, řada A, svazek 79*. Praha 2017, s. 155–174.
ŘEHÁČEK, Karel: „Drazí rodiče“. Válečná každodennost doudleveckého landveráka Josefa Chmelíka v korespondenci z let 1915–1918. In: STOČES, Jiří – MUŠKOVÁ, Eva a kol.: *Tenkrát na západě (Čech)*. Plzeň 2013, s. 177–183.
ŘEHÁČEK, Karel: „Ducha velmi vojenského, pevný a přímý charakter“. Generál Vilém Slezáček (1873–1926). In: *Voják a město. Město a armáda na Moravě v moderních dějinách (18.–21. století)*. Kroměříž 2021, s. 47–52.
ŘEHÁČEK, Karel: *Jménem národ a pro národ! České školství v národnostně smíšených oblastech jihozápadu Čech v letech 1880–1945*. Plzeň 2019.
ŘEHÁČEK, Karel: Majetkové a rodinné poměry plzeňského starosty Luďka Pika. In: *Minulostí Západočeského kraje*, 2016, roč. 51, s. 179–197.
ŘEHÁČEK, Karel: Meziválečný vývoj v Německu a jeho dopady na situaci v západních Čechách. In: *Bohemiae Occidentalis Historica*, 2020, č. 2, s. 75–107.

ŘEHÁČEK, Karel: *Němci proti Československu na západě Čech (1918–1920)*. Plzeň 2008.

ŘEHÁČEK, Karel: Obecní volby v roce 1919 v Plzni. In: *Minulostí Západočeského kraje*, 2010, roč. 45, s. 56–111.

ŘEHÁČEK, Karel: Plzeň v letech 1918–1938. In: SKÁLA, Adam a kol.: *Dějiny města Plzně 3*. Plzeň 2018, s. 24–66.

ŘEHÁČEK, Karel: *Plzeň v Národním shromáždění v letech 1918–1939. Portréty plzeňských poslanců a senátorů*. Plzeň 2012.

ŘEHÁČEK, Karel: *Plzeňská radnice mezi válkami. Kdo byl kdo ve vedení města v letech 1918–1939*. Plzeň 2021.

ŘEHÁČEK, Karel: Slezáčkovi hoši jako květ i Hrbkovi revoluční gardisté. Komparace událostí let 1918 a 1945 na západě Čech. In: POLNAR, Stanislav – ŘEPA, Tomáš (eds.): *Ozbrojené síly a československý stát II*. Brno 2021, s. 29–43.

ŘEHÁČEK, Karel: Sociální (socialistický) a národní radikalismus v poválečné Plzni (říjen–prosinec 1918). In: *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu, sv. 4*. Praha 2005, s. 11–33.

ŘEHÁČEK, Karel: Stavební družstvo pro Plzeňsko a Stříbrsko a jeho aktivity v národnostně smíšených oblastech jihozápadu Čech. In: *Nardi aristae. Sborník k 70. narozeninám Ivana Martinovského*. Ústí nad Labem 2007, s. 219–244.

ŘEHÁČEK, Karel: *Svůj k svému? Česká menšina na jihozápadě Čech 1880–1938*. Plzeň 2023.

ŘEHÁČEK, Karel: Státní hranice a poměry v západočeském příhraničí mezi válkami. In: *Bohemiae Occidentalis Historica*, 2021, č. 2, s. 48–81.

ŘEHÁČEK, Karel: Zásobovací poměry v Plzni na přelomu let 1918/1919. In: *Západočeský historický sborník*, 2001, roč. 7, s. 300–302.

ŘEHÁČEK, Karel: *Zvířata ve válce. Slasti a strasti soužití Plzeňanů se zvířaty v letech 1914–1918* (v tisku).

ŠVORC, Peter – KOVAĽ, Peter (eds.): *Rok 1919 a Československo. Postavenie a premeny periférií nového štátu v procese jeho konštituovania*. Prešov 2020.

VAŠŠ, Martin: Slovenská otázka v Československej republike (1918–1938). In: *Moderní dějiny. Časopis pro dějiny 19. a 20. století*, 2011, roč. 19, č. 2, s. 71–117.

ZPRÁVY

ZPRÁVY

II. kongres českých polonistických a polských bohemistických studií

JAN RYCHLÍK

Polsko-česká vědecká společnost (Polsko-Czeskie Towarzystwo Naukowe) uspořádala tento rok druhý kongres polských bohemistických a českých polonistických studií. První kongres polských bohemistických studií se konal v roce 2016 v polské Vratislavi a první kongres českých polonistických studií v roce 2019 v Olomouci a v Praze; oba kongresy byly tehdy doprovázeny dalšími akcemi v různých městech. Letos se první část kongresu konala na Univerzitě v Opolí (Uniwersytet Opolski) 24.–27. září 2023 a druhá pak 16.–18. října v Praze. V Opolí se uskutečnilo jednání sekcí přírodních věd, právních věd, ekonomických věd a muzejnictví. Pražská část se konala pod záštitou Univerzity Karlovy, avšak podílely se na ní i další instituce, a proto jednotlivé sekce zasedaly vedle rektorátu univerzity i na jiných místech: v Národním pedagogickém muzeu J. A. Komenského, v Polském institutu, na Velvyslanectví Polské republiky, ve Slovenském domě a v budově Akademie věd České republiky.

Pražská část kongresu se konala v sekcích historické, filologické a teologické, dále se uskutečnilo mediální sympozium a knihovnický seminář. V historické sekci, která byla nejrozsáhlejší, se hlavní pozornost věnovala nejnovějšímu bádání českých historiků o Polsku a polských historiků o dějinách českých zemí. Zvláštní panel byl věnován potřebně napsání nové komplexní syntézy dějin česko-polských vztahů. Účastníci posoudili obsah a periodizaci zamýšlené syntézy, která by měla být hotova do roku 2030.

Vol. 25/2 | 2023 Česko-slovenská historická ročenka pp. 227–229

NEKROLOG

Odešel Karel Kaplan. Vzpomínka na zakladatelskou osobnost výzkumu historie komunistického Československa

(28. srpna 1928 Horní Jelení – 12. března 2023 Praha)

JIŘÍ KOCIAN

Na počátku roku 2023 zaznamenala česká i slovenská historická obec smutnou zprávu o odchodu českého historika doc. PhDr. Karla Kaplana, CSc. Je právem pokládán za významného a uznávaného specialistu zejména na soudobé dějiny poválečného Československa, především pak na dějiny druhé poloviny čtyřicátých let a dále let padesátých a šedesátých. Karel Kaplan patřil k nejpřekládanějším českým historikům v zahraničí a stal se jednou z klíčových postav utváření oboru soudobých dějin v Československu a posléze v České republice.

Karel Kaplan pocházel ze skromných poměrů. Otec byl regionálním funkcionářem sociální demokracie. Kaplanovy názory v mládí podle jeho vlastních slov nejvíce ovlivnil jeho starší bratr sympatizující s komunistickými myšlenkami. Karel Kaplan ještě v letech nacistické okupace nastoupil do Zlína jako frekventant Baťovy školy práce, v tomto městě působil až do roku 1947. Zde také v říjnu 1947 vstoupil do Komunistické strany Československa. Po odchodu ze Zlína působil jako funkcionář KSČ ve Vysokém Mýtě a posléze v Pardubicích. Dálkově vystudoval Institut společenských věd při ÚV KSČ v Praze (mezi lety 1957–1960) a již v průběhu této životní etapy publikoval některé drobnější práce zabývající se tematikou regionálních dějin.

V roce 1960 se Kaplan stal pracovníkem aparátu Ústředního výboru KSČ v Praze. Zde působil na ideologickém oddělení, přičemž měl v gesci dohled nad historickou tvorbou, včetně produkce a činnosti tehdejšího Ústavu dějin KSČ. V této souvislosti byl také jmenován členem rehabilitačních komisí při ÚV KSČ a toto pověření mu umožnilo studium dosud nepřístupných archivních materiálů, včetně přísně utajovaných dokumentů např. ÚV KSČ, ministerstva vnitra, ministerstva národní bezpečnosti nebo Státní bezpečnosti. Pro své tzv. revizionistické a proreformní postoje musel odejít z aparátu ÚV KSČ. Posléze našel v roce 1964 práci jako samostatný vědecký pracovník v tehdejším Historickém ústavu ČSAV a ve druhé polovině šedesátých let se stal zástupcem ředitele tohoto ústavu.

K. Kaplan se velmi intenzivně odborně i veřejně angažoval ve prospěch proreformní politiky pražského jara a v roce 1968 působil jako tajemník Ústřední rehabilitační komise při ÚV KSČ. Po potlačení pražského jara byl vyhozen z práce i komunistické strany, v roce 1972 dokonce zatčen a krátce držen ve vazbě. K plánovanému politickému procesu s ním nakonec nedošlo. V roce 1976 legálně odjel do Spolkové republiky Německo, kam se mu ve spolupráci s dalšími kolegy a kolegyněmi podařilo tajně odvézt řadu let získávané kopie archivních materiálů. S pomocí dovezených materiálů a také díky své osobní znalosti a zkušenosti se způsoby komunistického vládnutí v Československu posléze Kaplan dokázal v exilu odborně působit a publikovat dalších třináct let, a to především díky výzkumným grantům a stipendiím Collegia Carolina v Mnichově.

Po pádu komunistického režimu v Československu a po dokončení výzkumných závazků ve Spolkové republice Německo využil nabídky historika a svého bývalého kolegy profesora Viléma Prečana k návratu do Československa. 1. října 1990 se stal pracovníkem Ústavu pro soudobé dějiny ČSAV, jehož byl Vilém Prečan od 1. února 1990 prvním ředitelem. Karel Kaplan působil jako vedoucí výzkumných týmů a oddělení specializovaných zejména na období let 1945–1967. V této době se stává zřejmě publikačně nejpilnějším historikem v oboru soudobých dějin a klíčovou postavou zkoumání dějin komunistického Československa.

Stojí jistě za připomenutí zmínit alespoň některé důležité mezníky Kaplanova badatelského a autorského odkazu. Širší odbornou veřejnost oslovil svým Zamyšlením nad politickými procesy, které vyšlo v roce 1968 ve třech pokračováních v tehdejším teoretickém časopisu ÚV KSČ Nová mysl a které bylo vlastně první kritickou prací o justičních zločinech páchaných komunistickou stranou v Československu. V exilovém Tigridovu Svědectví či v Pelikánových Listech vycházely Kaplanovy studie o politickém vývoji poválečného

Československa. Již v těchto exilových pracích Karla Kaplana bylo možné nacházet odpovědi na řadu palčivých otázek, včetně reflexe složitých problémů obnovy poválečné „třetí“ republiky a cíleného postupů KSČ za mocí v letech 1945–1948, které vyústily v drama a tragédii únorového převratu roku 1948. Tento výzkum považoval sám K. Kaplan za jednu ze stěžejních otázek nejen svého bádání, ale i výzkumu poválečných soudobých dějin v obecnější rovině. Proto se také po svém návratu z exilu těmto tématům nadále věnoval ve svém výzkumu a četných knihách.

Není cílem a ani není možné v této vzpomínce zhodnotit odkaz obsáhlého Kaplanova díla. Jeho význam je jistě třeba diskutovat a kriticky vyhodnotit, avšak zároveň to není možné bez zvážení přínosu dlouhé řady jeho prací současnému českému dějepisectví.

Osobně jsem se s docentem Karlem Kaplanem seznámil společně s dalšími kolegy až v polovině devadesátých let, kdy jsem měl možnost stát se členem výzkumného týmu Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, který doc. Kaplan vedl. Porady, jež svolával, byly zážitkem, na který jsme se těšili. Nikdy nás nepřestal překvapovat svou skvělou znalostí archivních pramenů o poválečné době v Československu či výbornými postřehy o komunistických funkcionářích, které poznal v rámci svého působení ve stranickém aparátu. Výsledkem jeho neuvěřitelné píle a pracovitosti se staly četné studie, edice dokumentů a velké monografie, které tvořily též jádro publikační produkce Ústavu pro soudobé dějiny ČSAV / AV ČR v prvních letech jeho existence.

Karel Kaplan zemřel 12. března 2023 v Praze ve věku nedožitých 95 let. V naší paměti zůstává především jako dlouholetý vzácný kolega, nestor historiografie československých a českých soudobých dějin a jejich významný znalec.

Čest jeho památce.

SEZNAM AUTORŮ | THE LIST OF THE AUTHORS

Doc. PhDr. et JUDr. Jakub Rákosník, Ph.D.
Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Prof. PhDr. Jan Rychlík, DrSc.
Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická Technické univerzity Liberec
Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Dr. habil László Szarka, CSc.
Pedagogická fakulta Univerzity J. Selyeho, Komárno

Prof. PhDr. Roman Holec, DrSc.
Historický ústav SAV, v.v.i., Bratislava
Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

Dr. habil. Attila Simon, PhD.
Fórum inštitút pre výskum menšín, Šamorín
Pedagogická fakulta Univerzity J. Selyeho, Komárno

PhDr. Ľudovít Hallon, DrSc.
Historický ústav SAV, v.v.i., Bratislava

Prof. PhDr. Eduard Kubů, CSc.
Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha
Národní zemědělské muzeum v Praze

PhDr. Karel Řeháček, Ph.D.
Státní oblastní archiv v Plzni
Fakulta pedagogická Západočeské univerzity v Plzni

Prof. PhDr. Jiří Kocian, CSc.
Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., Praha

POKYNY PRO AUTORY PŘÍSPĚVKŮ DO ČESKO-SLOVENSKÉ HISTORICKÉ ROČENKY

Redakce Československé historické ročenky přijímá k publikování **pouze původní odborné texty (studie a materiálie, tj. menší edice pramenů), které ještě nebyly publikovány v jiném periodiku či publikaci**. Dále přijímá zprávy o literatuře, recenze, zprávy o projektech či významných vědeckých setkáních spjatých s česko-slovenskou problematikou. Nepřijímají se kompilace či texty sporného autorství. Texty je možno odevzdávat a budou publikovány v češtině, slovenštině, angličtině a němčině. Na konci textu je třeba uvést **soupis zdrojů** členěný na prameny (archivní prameny – tiskem vydané prameny – normativní prameny – dobový tisk – memoárové texty) a na literaturu. Nedílnou součástí recenzovaných příspěvků (studie, materiálie) jsou již při jejich odevzdání **klíčová slova** (3–7) a **resumé** (cca 1 800 znaků), obojí pro překlad do angličtiny.

Časopis Česko-slovenské historické ročenky dbá na dodržování všeobecně platných norem publikační etiky, jejichž respektování je povinností pro každého autora/autorky vědecké práce. Východiskem jsou normy publikační etiky stanovené Výborem publikační etiky (Comitee on Publication Ethics): http://publicationethics.org/resources/guidelines; http://publicationethics.org/resources/code-conduct.

Autor(ka) příspěvku se zavazuje, že se při jeho tvorbě zdržel jakéhokoliv přebírání dat jiného autora bez uvedení jejího zdroje, přičemž daty se myslí nejenom konkrétní údaje, ale i myšlenky či koncepty. Autor(ka) příspěvku nabídnutého Česko-slovenské historické ročence zodpovídá za správnost a úplnost údajů, včetně korektního uvádění spoluautorství. Svůj příspěvek nesmí nabídnout současně více vydavatelům. Autor může oslovit nového vydavatele až v okamžiku, kdy je zamítnuto uveřejnění původně osloveným vydavatelem.

Redakce Česko-slovenské historické ročenky žádá autory, aby v zájmu urychlení redakční práce při přípravě periodika dodržovali následující pokyny:

1) Text zasílejte elektronickou poštou na adresu redakce (jaroslav.pazout@tul.cz, Richard.Pavlovic@minv.sk).
2) Maximální rozsah textu je 30 normostran (cca 54 000 znaků i s mezerami) bez obrazové přílohy. Případný větší rozsah je třeba předem projednat s redakcí.
3) Text příspěvku musí být psán v textovém editoru Word a uložen ve formátu rtf.
4) Text včetně poznámek je třeba odevzdat bez zarovnání pravého okraje, bez použití dělení slov, záhlaví nebo zápatí. Text je psán plynule v rámci odstavce, klávesou Enter jsou oddělovány pouze odstavce. Při psaní nelze použít styly, pouze základní text. V textu je možné používat pouze jeden písemný font, v jehož rámci je možné využít i tučné a kurzívní písmo. Rozlišujte pomlčku (–) a spojovník (-).
5) Poznámky vkládejte do textu automatickou formou prostřednictvím funkce Vložit – Poznámky pod čarou (průběžné číslování 1, 2, 3…). U edic dokumentů je vhodnější vložit archeografické (a, b, c…) a věcné (1, 2, 3…) poznámky vždy za jednotlivý dokument.
6) Texty je možno po konzultaci s redakcí doplnit o obrazovou přílohu (fotografie, dokumenty, karikatury atd.). Faksimilie je třeba odevzdat jako samostatné soubory v potřebné tiskové kvalitě (minimálně 300 dpi), nejlépe ve formátu *.tif či*.jpg. Ve zvláštním souboru pak zašlete popis dokumentů s odkazy na zdroj.
7) V poznámkovém aparátu je třeba dodržet následující citační úzus:

V odkazech na **archivní fondy a sbírky** dodržujte toto pořadí údajů: název archivu; název fondu či sbírky – f. XX-X, případně též jeho dílčí části; signatura (sign.) / inventární číslo (inv. č.) / inventární jednotka (inv. j.) / číslo jednací – , karton – kart. / svazek – sv.; název nebo popis dokumentu (např.: Národní archiv (dále NA), f. KSČ – Ústřední výbor, 1945–1989, Praha (KSČ-ÚV), 02/1 – předsednictvo, 1962–1966, sv. 11, arch. j. 14, b. 1, Zpráva komise pro přešetření politických procesů v období 1949–1954, předložená 14. schůzi předsednictva ÚV KSČ konané 26. března 1963. – zkrácený záznam při dalších citacích: NA, KSČ-ÚV, …)

V odkazech na **dobová periodika** dodržujte toto pořadí údajů: ***deníky*** – Autor stati (v pořadí: PŘÍJMENÍ [verzálkami], křestní jméno): Název. Podnázev (obyčejně, ne kurzivou), in: *Název deníku* (kurzivou), datum, strana (např. FEJEŠ, Ján: Důsledně prosazovat zákonnost, disciplínu a pořádek, in: *Rudé právo*, 8. 1. 1985, s. 3); ***časopisy*** – Autor stati (v pořadí: PŘÍJMENÍ [verzálkami], křestní jméno): Název. Podnázev (obyčejně, ne kurzivou), in: *Název časopisu* (kurzivou), ročník, číslo, datum, strana/rozmezí stran (např. HAVEL, Václav: Na téma opozice, in: *Literární listy*, roč. 1, č. 6, 4. dubna 1968, s. 4; NĚMEC, Jan: Současné úkoly justice, in: *Socialistická zákonnost*, roč. 18, č. 1, 1970, s. 3)

Student, roč. 3, č. 5, 1967, s. 1; případně Literární noviny, roč. 16, č. 1, 7. ledna 1967, s. ... - název zase v kurzivě.

V odkazech na **literaturu** dodržujte toto pořadí údajů:

Monografie – Jméno autora(ů) (v pořadí: PŘÍJMENÍ [verzálkami], křestní jméno – spoluautoři): *Název*. *Podnázev* (obojí kurzivou). Místo vydání rok vydání, strana (příp. rozmezí stran s dlouhou pomlčkou bez mezer, zkratka s.). (např. OTÁHAL, Milan: *Normalizace 1969–1989. Příspěvek ke stavu bádání*. Praha 2002, s. 22.)

Stať ze sborníku – Autor stati (viz výše): Název. Podnázev (obyčejně, ne kurzivou), in: *Název sborníku. Podnázev* (obojí kurzivou). Editor/Editoři (zkratka Ed./Eds.). Místo vydání, rok vydání, strana (příp. rozmezí stran, zkratka s.). (např.: KŘESŤAN, Jiří: Opožděná reportáž o neopožděném kultu. Vyhnání Ivana Svitáka z akademie věd v roce 1964. In: *Česká věda a Pražské jaro (1963–1970). Sborník z konference*. Eds. Zilynská, Blanka – Svobodný, Petr. Praha 2001, s. 261.)

Stať z časopisu a jiných periodik – Autor (viz výše): Název. Podnázev. In: *Název časopisu* (kurzivou), 1999, ročník (zkratkou roč.), číslo (zkratkou č.), strana (příp. rozmezí stran, zkratka s.). (např.: KVAČEK, Robert: Stále neklidné dějiny. K obrazu první republiky. In: *Soudobé dějiny*, 2001, roč. 8, č. 1, s. 116.)

Při opakovaném citování uvádějte zkrácený tvar odkazu – titul bez podtitulu a dalších bibliografických údajů (např.: OTÁHAL, Milan: *Normalizace 1969–1989,* s. 265. U stati ze sborníku při opakovaném citování jen PŘÍJMENÍ, jméno autora: *název stati*, s. xx. Název stati i knihy může být zkrácený, pokud je příliš dlouhý.

Odkaz na online zdroje – Kubišová, Marta: Dopis řediteli čs. televize. In: *Informace o Chartě 77*, 1979, roč. 2, č. 3, s. 18–19, online in: https://www.vons.cz/data/pdf/infoch/1979/INFOCH_03_1979.pdf (29. 3. 2021).

Všechny studie jsou podrobeny anonymnímu recenznímu řízení, redakční rada je posílá k posouzení dvěma nezávislým recenzentům. Autor bude s obsahem posudků seznámen. Redakční rada může na základě recenzních posudků text akceptovat, zamítnout nebo vrátit autorovi k doplnění či přepracování, případně si vyžádat třetí nezávislý posudek.

Studie budou zveřejněny v klasické „papírové" formě i v podobě digitální. Autoři zodpovídají za faktografickou i jazykovou správnost svých příspěvků a souhlasí s publikováním tiskové podoby jejich příspěvku v elektronické verzi periodika na internetu. Redakce si vyhrazuje právo příspěvky jazykově upravovat.

Česko-slovenská historická ročenka
Peer-reviewed scientific journal
Roč. 25, 2023, č. 2

Redakcia/Editorial Office
Doc. PhDr. Jaroslav Pažout, Ph.D., e-mail: jaroslav.pazout@tul.cz
PhDr. Richard Pavlovič, PhD., e-mail: richard.pavlovic@minv.sk
Grafická úprava a návrh obálky: Petr Čížek
Korektury slovenských textů: PhDr. Lucia Tokárová, PhD.
Překlady do anglického jazyka: Mgr. Zdeněk Hartmann

Vydavatel/Published by
Historický ústav AV ČR, v. v. i.
Masarykova univerzita, Brno
Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici

Rozsah: 236 s.

www.cskh.sk

ISSN 1214-8334